

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.
NOS. 234 & 235.

शब्दकौस्तुभः ।

Vol 2
fas. 1-2

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितः ।

ŚABDAKAUSTUBHA

28707

by

Pandit Bhattoji Dikshita.

Edited by, Pandit Vindhyeswarī Prasāda Dvivedin,
Librarian, Government Sanskrit College, Benares,
and

Vyākāranāchārya GAṆAPATI ŚĀSTRĪ MOKATE,

Professor Raanavīra Pātha Śālā

Hindu College Benares.

Sa 4 V

VOL II

Bha/N.P.

FASCICULUS I TO II

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE. BENARES.

AGENTS:-

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press.

BENARES.

1917.

Registered According to Act XXV. of 1867.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 28707

Date 26/8/60

Call No. Sa 4 V / Bhaj N.P.

- श्रीभिमराजविरचितसमेता (वेदान्तः) १
- ६) श्रीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः श्रीमदृन्नायणात्मज-
भट्टशङ्करविरचितः । (श्रीमांसा) २
- ७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि-मी-
मांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालि-
कनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो
मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (श्रीमांसा) ३
- ८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवर-
श्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यास-
मलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३
- ९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय-
श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- १०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविर-
चितं संपूर्णम् (वेदान्तः) ३
- ११) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आ-
नन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किंकि-
भजनख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति
प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४
- १२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १
- १३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्य-
याऽवतरणिकया च सहितम् । ८
- १४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीब्रजनाथ-
भट्टकृता (वेदान्तः) ... २
- १५) क्रोडपञ्चसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्कर-
सिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजा-
गदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाध्याः प्रत्य-
क्षानुमानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्ति-
वादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशि-
कायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपञ्चाणि २
- १६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभ-
ट्टविरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधेटीकासहित-
श्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
- १७) बट्टदर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिकका-
पिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः ।
मणिभट्टकृतटीकाया सहितः । हरिभट्ट-
सूत्रिकृतः । ... १
- ८) शुद्धद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः

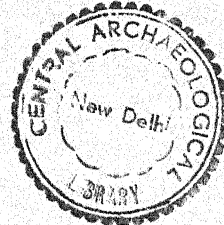
- (२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोम-
णिकृतदीधित्या जागदीशो टीका । १३
- (३०) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमिश्र-
मिश्रविरचितः पारंभाषा—संस्कारप्रका-
शात्मकः । सापिण्यदीपकश्च ... ११
- (३१) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायश्री-
मिश्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६
- (३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्भारविद्वम्भरविपा-
ठिसंक्षिप्तः । ... ४
- (३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषो-
त्तमाचार्यकृता । ... २
- (३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषो-
त्तमजीमहाराजविरचितः ... २
- (३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसा-
भाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
- (३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रि-
कासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २
- (३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाच-
र्य-श्रीसुबोधिनिरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽमृत-
क्षरिणिसमाख्यव्याख्यया संवलितम् । ४
- (३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्भारमि-
हेश्वरसूरिविरचितः । ... २
- (३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता
श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठल-
नाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीम-
द्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्णं श्रीसुबो-
धिनीटिप्पण्योः—प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री
पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३
- (४०) वीरमिश्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
श्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ... ४
- (४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । भृतिसिद्धा-
न्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिविनमालि-
मिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली
श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद, शर्मकृता अध्यात्म-
सुधातरङ्गिण्याख्य टीकाया सहिता । ३
- (४२) स्वानुभवादर्थः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राज-
काचार्यनारायणभामाशिश्यमाधवाभमविर-
चितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

- (४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यपा-
थ्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्य-
वहाराध्यायः ... ११
- (४४) गाढाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-
र्तिकृता । श्रीमद्देशोपाध्यायविरचित-
तत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरो-
मणिविरचितदीधित्या च गर्मिता । ४
- (४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्राणि-
ता । रामकृष्णविरचितयुक्तिसिद्धप्रपुरण्या-
ख्यव्याख्यया सहिता तर्कपादः । ५
- (४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहो-
पाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता ।
श्रीमद्दुर्बेलाचार्य-बालम्भट्टाभ्यां विर-
चितकुञ्जिकाकलाद्वटीकाद्वयसंवलिता । ८
- (४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधीः ।
पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविरचितः । ६

- (४८) विश्वमित्रोदयः । लक्षणप्रकाशः । महामहो-
पाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ७
- (४९) बृहदारण्यकवार्त्तिकसारश्रीमद्विद्याख्यस्वा-
मिविरचितः । महेश्वरतीर्थकृतयालघुसं-
ग्रहाख्यया टीकयासमलङ्कृतः । ४
- (५०) विश्वमित्रोदयः । राजनीतिप्रकाशः । महामहो-
पाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ५
- (५१) पूर्वमीमांसा अधिकरणकौमुदी । श्रीमन्म-
हामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्य-
विरचिता परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्व-
कं टिप्पण्या परिष्कृत ३
- (५२) प्रसस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । तत्र क-
णादरहस्यम् । श्रीशंकरामिश्रविरचितम् १
- (५३) क्रमदीपिका । श्रीमन्महामहोपाध्याय
काश्मीरिकेशवभट्टविरचिता । विद्या-
विनोदश्रीनोदिन्दभट्टाचार्यकृतविवरणोपेतः १

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा बनारस सिटी

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 234.

शब्दकौस्तुभः ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितः ।

ŚABDAKAUSTUBHA

by

Pandit Bhattoji Dīkshita.

Edited by, *Pandit Vindhyeswarī Prasāda Drivedi,**Librarian, Government Sanskrit College, Benares,*

and

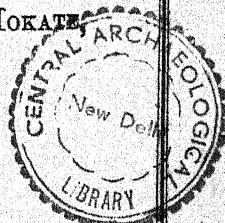
Vyākāranāchārya GAṆAPATI ŚĀSTRĪ MOKATE

Professor Raanavīra Pāṭha Śālā

Hindu College Benares.

VOL II

FASCICULUS I-३

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES OFFICE. BENARES.

AGENTS:-

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.*

BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—२३४

- १ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाशयते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो सुयुते ।
- २ प्राचीना दुर्लभाश्चासुद्विता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य सुयुते ।
- ३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
- ४ भारतवर्षीयैः ब्रह्मदेशीयैः सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ब्राह्मणैर्देवैर्वावर्षिकमात्रं मूल्यम्-मुद्राः ७ आनकाः ८ अन्यैर्देवैः प्रतिस्तवकं ... .. " " १ " ०
- ५ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । ... ..

साम्प्रतं मुद्रयमाणा ग्रन्थाः—

- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः ११
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया-
न्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टा-
द्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्र-
णीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्ट-
भाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्री-
गंगाभट्टविरचिता । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्रविर-
चिता संपूर्णा (मीमांसा) ... २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीतवेदान्त-

- सूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्या-
ख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २
- (१०) सिद्धिचयम्-विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम्
श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री६श्रीयामुन-
मुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् वेदान्तः १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-
मुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिवस्तुतत्त्वरूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः
(न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृत-
म् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-
सोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६

श्रीगणेशाय नमः ।

—:०:—

शब्दकौस्तुभे

चतुर्थाध्याये प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

उच्चाप्प्रातिपदिकांत् ॥ १ ॥

आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेरधिकारोऽयम् । यद्यपि परश्चेत्यु-
क्तेः पूर्वमाक्षिप्यमाणं प्रत्ययार्थान्वययोग्यार्थाभिधाय्येव यो-
ग्यतया लभ्यते तथाप्यसत्यस्मिन्नाधिकारे वाक्यादपि कप्रत्य-
यादयः स्युः । ततो विशिष्टस्य प्रातिपदिकतायां सकलसुब्लोपे
स्पष्टमेवानिष्टम् । वार्त्तिककारस्तु अधिकारफलानि बहूनि
पेटुः ॥ उच्चाप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लु-
गर्थं वृद्धावृद्धावर्णस्वरञ्जलक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्य-
यार्थमिति । एतच्च सर्वं प्रकारान्तरेणापि सुसाधम् । तथा
हि । स्वादिविधेः संख्याकर्मादिवाक्यैरेकवाक्यतया कर्मणि
यद्वर्त्तते तस्मादित्यादिक्रमेण प्रकृत्याक्षेपादङ्गभपदसंज्ञाः सिद्धाः ।
कंसीयपरशव्ययोरपि अवयवस्य भवन् लुक् यच्छयोरेव
भविष्यति न तूप्रत्ययसंप्रत्यययोः । उगवादिभ्यो यत् प्राक्
क्रीताच्छ इतिवत् कमेः संः आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्चेति
विधिवाक्यसत्त्वे ऽपि उणादयोऽव्युत्पन्नानीत्याश्रयणात् । उ-
णाद्यन्ताः कचिद् व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्ते इति तदर्थः । एत-
च्चातः कृकमीति सूत्रे कमिग्रहणेन सिद्धे ऽपि कंसग्रहणाङ्गं

ज्ञापितम् । वृद्धेत्यादि पुनरवशिष्यते । तस्यायम्भावः ।
 वृद्धाच्छ इत्यादौ वृद्धं यन्ञ्याप्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् सु-
 बन्तादित्यर्थलाभायाधिकारः । समासतद्धितप्रकरणे स-
 र्वत्र तत्प्रकृतिके लक्षणेति येन विधिरित्यत्र व्युत्पादितत्वात् ।
 अस्मति त्वधिकारे वृद्धादवृद्धादित्यादीनि सुबन्तस्यैव विशेष-
 णानि स्युरिति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । वृद्धादवृद्धात् अनुदात्तादेरिति त्रयं
 तावद् भवतु सुबन्तस्य विशेषणम् । तथापि न क्षतिः । न चैवं
 उदीचां वृद्धादिति फिञ् ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्ये स्यात् ।
 ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्ये न स्यात् । तथा प्राचामवृद्धादिति फिञ्
 ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्ये स्यात् । ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्ये न
 स्यात् । तथा अनुदात्तादेरञ् सर्वस्य विकार इत्यत्र न
 स्यात् । प्रातिपदिकस्य गणपाठेऽन्तोदात्ते निपातनेऽपि सर्वस्य
 सुपीति सुबन्तस्याद्युदात्तत्वात् । पञ्चानां विकार इत्यत्र तु
 अञ् स्यात् । षट्त्रिचतुर्भ्यो ह्रस्वादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वादिति
 वाच्यम् । अन्तरङ्गानपीति न्यायेन तद्धितोत्पत्तेः सुबलुकश्च
 प्रागन्तरङ्गाणामपि सुष्कार्याणामप्रवृत्तेश्च । अन्यथा गोमत्प्रिय
 इत्यत्र नुम्दीर्घो स्याताम् । तत्तत्तामसेत्यादौ च सविभक्तिक-
 स्य स्थाने द्विर्वचने विभक्तिसम्प्रमोहे च ते ते तामसेति स्यात् ।
 न च सौत्थितिवैभमाणिरित्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणरीत्या स-
 मर्थानां प्रथमादिति सूत्रस्य समर्थग्रहणं कृतवर्णानुपूर्विकस्य
 प्रकृतितां गमयतीति वाच्यम् । तस्य सुप्प्रकृतिभागमात्रप-
 रत्वात् । अन्यथा दण्डिमानित्यादौ इनो दीर्घापत्तेरिति दिक् ।
 अत एवात इञ् दक्षस्यापत्यमित्यत्रैव स्यात् । दक्षयोर्दक्षाणां
 वा अपत्यमित्यत्र न स्यादित्यपास्तम् । सुष्कार्याणां दुर्लभ-

त्वात् षष्ठ्या अवर्णान्तत्वासम्भवे स्थिते अवर्णान्तप्रकृतिकता-
लक्षणायाः सम्भवात् । सिद्धान्ते ऽपि तदावश्यकत्वाच्च ।
एवं नौञ्चषष्ठ्यभित्यादावपि द्व्यचप्रकृतिके लक्षणा बोध्या । नौ-
ञ्चषष्ठ्याज्ज्ञापकात् । तेन वाचा तरतीत्यादौ ठन्नादयो नेति दिक् ।

नन्वस्तु उत्तरीत्या वाक्यात् कप्रत्ययादिनिवृत्तये प्रातिप-
दिकग्रहणम् । ड्यावग्रहणं तु मास्तु । कथं तर्हि ड्यावन्ता-
दिभ्यो विधिरिति चेत् लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेत्यवेहि सा हि
यथाकथञ्चित् प्रातिपदिकग्रहणे प्रवर्त्तते इति भाष्यमतम् । अत
एव यामिनयन्त्यहानीत्यादौ किप् । वृत्तौ तु यद्यपीह सूत्रे
विशिष्टरूपोपादानविषयत्वं परिभाषाया उक्तं तथापि रो रीति
सूत्रे सामान्यविषयतैवाश्रिता । समर्थिता च हरदत्तेन । इयं च
परिभाषा युवा खलतीति सूत्रे कुमारः श्रमणादिभिरित्यत्र वा
ज्ञाप्यत इत्युक्तम् । तदीयप्रयोजनानि तु बहूनि । तथाहि । स-
र्वनाम्नस्तृतीया च यथेह भवति भवतो हेतोरिति तथा भव-
त्येत्यत्रापि । कुसूलकूपकुम्भशालं विले । कुसूलविलमि-
त्यत्रेव कुसूलीविलमित्यत्रापि पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति ।
मातृसदृशी इह पूर्वसदृशेति समासः सदृशप्रतिरूपयोरिति स्व-
रश्च भवति । अयस्कुम्भी । अतः कृकमीति सत्वम् । कुमारी-
माचष्टे कुमारयति । णाविष्टविदिति टिलोपः । एवं यामिनी-
वाचरन्ति यामिनयन्त्यहानीत्यत्र किञ्चपि फलम् । शक्तिला-
ङ्गलाङ्कुशेत्यत्र घटघटीग्रहणादान्त्येयम् । तेन मद्राणां राज्ञी
मद्रराज्ञी । राजाहः सखिभ्य इति ठञ् नेति दिक् । यत्तु युवोर-
नाकाविति सूत्रे विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमिति भाष्ये उक्तं
तदप्येतेन गतार्थं सखी सख्यावित्यादावनङ्गित्वाद्यभाव-
स्योत्तरीत्यैव सिद्धेरित्यवधेयम् । एवं स्थिते प्रकृतसूत्रे ड्या-

व्यग्रहणं व्यर्थमिति चेदुच्यते । लोहिनिकार्यकयोः सिद्ध्यै तत् ।
तथा हि । स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः परश्च लोहितान्मणाविति
कन् ङीष्ं बाधेत । ततश्च लोहितिकेत्येव स्यात् । इष्यते
तूभयम् । ङीव्यग्रहणसामर्थ्यात् ङ्यन्तात् कनि रूपद्वयं सिद्धम् ।
वर्णादिनुदात्तादिति नत्वस्य वैकल्पिकत्वात् । तथा च लो-
हिताल्लिङ्गबाधनं वेति नारम्भणीयम् । आर्यशब्दात् न
सामिवचन इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणो ऽन्यन्तस्वार्थिको ऽपि कन्
आव्यग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वं न प्रवर्त्तते । तेनोदीचामातः स्थाने
यकपूर्वाया इतीत्वविकल्पः सिद्ध्यति ।

स्यादेतत् । एवं सति बहुगोमेत्का न स्यात् । ब-
हुगोमच्छब्दात् कपः प्रागुगिल्लक्षणङीप्सङ्गात् । मैवम् ।
अकृत एव समासे अलौकिकप्रक्रियावाक्य एव उत्त-
रपदस्यावयवीभूय समासान्तः प्रवर्त्तत इति वक्ष्यमा-
णत्वात् । स च विभक्तेः पुरस्तादित्येके । परस्तादि-
ति पक्षे तु तद्धितान्तत्वात् सुब्लुकि पुनः सुपि चाकृते समास
इति सिद्धान्तः । तस्मादन्तरङ्गतद्धितवाधनार्थं ङ्याव्यग्रह-
णमिति स्थितम् । युवतितरेत्यत्र तु तिप्रत्यय एवान्तरङ्गः ।
कृते तु तस्मिन् तरप् । पुंवद्भावस्तु तसिलादिष्विति प्राप्तो ऽपि
पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वेन बाध्यते । आह च । पुंवद्भा-
वाद्भ्रश्चत्वं खिद्यादिकेष्विति केचित् तन्न । युवतिशब्दस्या-
ङ्यन्तत्वेन ह्रस्वाप्राप्तेः । तस्माद् भाष्यप्रयोगादेवेह न पुंवादिति
तत्त्वम् । जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेध इति तु न युक्तम् ।
यौवनस्यानित्यतया अजातित्वात् । अन्यथा युवजानिरिति
न सिद्ध्येत् ॥ १ ॥

स्वौजसमौढछष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङ-

सोसाम्ङ्योःसुप् ॥ २ ॥

ङ्यन्तादाबन्तात् प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाःस्युः ।
गौरी । राज्ञी । शार्ङ्गरवी खट्वा । सीमा । कारीषगन्ध्या । रामः ।
प्रथमैकवचने उकार एतत्तदोः सुलोप इत्यत्रोच्चारणार्थः । केवल-
व्यञ्जनस्य तत्रोच्चारणं तु क्लिष्टं स्यात् । अर्वणस्त्रसावित्यत्र
विशेषणार्थो वा । असीत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् ।
तथा च वाजमर्वत्सु पयउस्त्रियास्विति न सिद्ध्येत् । अनङ् सा-
वित्यादौ विशेषणार्थस्तु न । सीत्युक्तेऽपि सर्वनामस्थानग्रहणा-
नुवृत्त्याऽभिमतसिद्धेः ॥ २ ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिकारोऽयम् । स्त्रीत्वं च टावादीनां द्योत्यं वाच्यं
वेति पक्षद्वयमपि भाष्ये स्थितम् । यदत्र वक्तव्यं तत् सरूपसूत्रे
एवोक्तम् ॥ ३ ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादीनामकारान्तस्य च यत् स्त्रीत्वं तत्र टाप् स्यात् । त-
दीयार्थसमवेतत्वं षष्ठ्यर्थः । सन्निधानात् प्रकृतिताऽपि तस्यैव
बोध्या । यद्वा । शब्दस्याप्यर्थविशेषणतया भानादश्वाशब्दापे-
क्षया तुरगीशब्दस्यार्थभेदादतिप्रसङ्गशङ्कैव नास्ति । अजादि-
ग्रहणं ङीषो ङीपश्च बाधनाय । टापः पकारः स्वरार्थः । या-
डाप इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थश्च । तदविघातार्थष्टकारः ।
वामदेवाद्ङ्यङ्ङ्यावित्यत्र हि तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धक-
स्येति परिभाषा ज्ञापयिष्यते । अजा । अतः । खट्वा । अजा-
दिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थ-
समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजहत्स्वार्थायां समाहारो ऽप्य-

जाद्यर्थ एवेति चेन्न । तथापि तस्य पदान्तरसमभिव्याहार-
 सापेक्षतया बहिरङ्गत्वात् । टाब्विधेस्तु अन्तरङ्गे चरितार्थत्वा-
 त् । परमाजेति तर्हि कथमिति चेत् । प्रागुत्पन्नस्यैव तत्र श्र-
 वणादित्यवेहि । अत्यजा निरजेति तु अदन्तप्रयुक्तष्टाप् । न च
 पञ्चाजीत्यादावपि तथाऽस्त्विति वाच्यम् । द्विगोरिति ङीपा बा-
 धितत्वात् । अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । एषु
 जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः । द्वाश्चिकुषोः किकिन्नित्यधिकारे मु-
 षेर्दीर्घश्चेति किकिनि इकारमध्ये मूषिकः । यस्तु मूष स्तेये इति
 दीर्घोपधात् संज्ञायां क्वुनि मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततो ऽप्ययं
 टाप् । प्रत्ययस्थादितीत्वमिति तु विशेषः । व्याघ्रीतिवत् सं-
 ज्ञात्वेऽपि जातित्वानपायान् ङीष्प्राप्तिरवधेया । बाला । वत्सा ।
 होडा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि प्रथम इति ङीष्प्राप्तः ।
 पूर्वापहाणा । अपरापहाणा । अण्णन्तः । निपातनाण्णत्वम् ।
 “ (सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्) ” । संफला । भस्त्र-
 फला । ऊयापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वः । एतच्च फल
 निष्पत्ताविति धातौ माधवग्रन्थे स्थितं भाष्ये तु दीर्घ एव प्रायशः
 पठ्यते । सत्प्राकृकाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । पाककर्णे-
 त्यादिसूत्रस्थभाष्यवार्त्तिकपर्यालोचनयेह प्राकृशब्दान्तर्गतः प्र-
 शब्दो न पाठ्यः । सदच्काण्डेति तत्र पाठात् । प्राकृपुष्पा ।
 प्रत्यकृपुष्पा इत्युदाहरणाच्च । इह “शूद्रा चामहत्पूर्वा जाति-
 रिति पठ्यते । अस्यार्थः । शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जाति-
 श्चेत् महत्पूर्वस्तु न जातिश्चेदित्यनुषङ्गः । शूद्रा । जातिः ।
 पुंयोगे तु शूद्री ।

कथं तर्हि वैश्याशूद्रयोश्च राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृ-
 ताविति उच्यते । अस्तीहापि जन्यजनकभावः पुंयोगः । न

हि तत्र दम्पतिभाव एव गृह्यते इति तत्रैव स्फुटीकरिष्यते ।
 अत्रेदमवधेयम् । अजादिगणे शूद्रेत्येव पाठ्यम् । इतरत् सर्वं
 व्यर्थम् । तथाहि । मुख्ये कार्यसंप्रत्ययाज्जातिलक्षणो ङी-
 षेव बाधिष्यते । पुंयोगे हि गौणी वृत्तिः । महाशूद्रशब्दस्तु वि-
 शिष्ट एव जात्यन्तरपरः । आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः
 समेत्यमरकोशात् । तत्र गौरखरादिवत् कथं चिदसताऽप्यव-
 यवार्थेन व्युत्पादनमस्तु । शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावात्तु टापः
 प्रसङ्ग एव नास्ति । या तु महती शूद्रा तत्र महाशूद्रेतीष्यत
 एष । अत एवायं निषेधस्तदन्तविधिज्ञापक इत्यपि शिथिल-
 मूलम् । इष्यमाणस्तु तदन्तविधिर्विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन
 सुलभः । अनुपसर्जनादिति ज्ञापकाद्वेति दिक् ॥ कुञ्चा । उ-
 णिहा । देवविशा । हलन्ता एते इत्येके । ज्येष्ठा कनिष्ठा म-
 ध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि ॥ “ (मूलान्नञः) ” ॥
 अमूला ॥ ४ ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । कर्त्री । द-
 णिनी ॥ ५ ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उगिदन्तात् प्रातिपादिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । पचन्ती । धा-
 तोरुगितो न । अञ्चतेस्त्वष्टः । उखासत् । पर्णध्वत् । प्राची ।
 प्रतीची । एतच्च उगिदचामिति सूत्रेऽञ्जग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं
 तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियमनाल्लभ्यते । अधातोरिति तु वाक्यभेदेना-
 धातुभूतपूर्वादिधानार्थम् । तेन गोमत्यतेः क्तिप् गोमानिति
 सिद्धम् । करिष्यमाणा ब्राह्मणीत्यत्र तु न भवति । लाश्रय-

मनुबन्धकार्यं नेति सामान्यापेक्षज्ञापकात् । तदनुबन्धकपरिभाषया वा । शत्रादौ तु सामर्थ्यात् सा न प्रवर्तते लृटि तु न सामर्थ्यम् । लृटोरित्यादौ चार्थित्वात् ॥ ६ ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

वनन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्स्याद्रश्चान्तादेशः । इह वन्निति कृनिष्कृनिब्वनिपां सामान्यग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् । तेन प्रातिपदिके विशेषणात्तदन्तान्तं लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी । अतिधीवरी । शर्वरी । व्यपदेशिवद्भावाद्वन्नन्तादपि भवति । न चाप्रातिपदिकेनेति निषेधः शङ्काः । तस्यास्माभिर्येन विधिरिति सूत्र एव प्रत्याख्यातत्वात् । स्वं रूपमित्यस्यानुवृत्तेश्च । तस्य चेति वार्त्तिकं सर्वशेष इति भाष्ये एव स्थापितत्वाच्चेति दिक् । ऋन्नेभ्य इति ङीपमनूय तत्सन्नियोगेन रेफमात्रं विधीयते ।

स्यादेतत् । बहवो धीवानो यस्यामिति विग्रहे बहुधीवरीति पाक्षिकामिष्यते । तन्न सिद्ध्यति । अत उपधालोपिन इति ङीपि लब्धे ऽपि तस्य प्रकरणान्तरस्थतया तत्सन्नियोगेन रेफस्य दुर्लभत्वात् । स हि ऋन्नेभ्य इत्यनेन ङीपा सन्नियोगशिष्टः । उच्यते । बहुधीवरीत्यत्रापि ऋन्नेभ्य इत्यनेन ङीप् । अत एव रेफः सिद्ध्यति । न चानो बहुव्रीहेरिति तन्निषेधः शङ्काः । डावुभाभ्यामित्येव निषेधडापोः पर्याये लब्धे तत्रत्यस्यान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य निषेधडाब्ध्यां मुक्ते प्रकृतङीवपि प्रवर्त्तामित्येतदर्थत्वात् । न चैवं मन्त्रन्ते ऽपि ङीप्सङ्गः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् योगविभागाद्वा । तथा हि । डावुभाभ्याम् । मन्त्रन्तादन्नन्तबहुव्रीहेश्च डाप्स्यात् । सामर्थ्यात् पर्यायः । इतरथा हि मनोडाप् अनोबहुव्रीहेरि-

त्येव सूत्रयेत् । ततः अन्यतरस्याम् । मन इतीह निवृत्तम् ।
 अनो बहुव्रीहर्वा ङाप् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे ङीपा सह विकल्पं
 लब्धुमिदमिति । न चैवमन उपधेत्यादेर्वैयर्थ्यम् । अनो यो-
 ऽसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति नियमार्थं तदारम्भात् ।
 तथा च तस्य निषेधार्थतया सुपर्वेत्यादिरनुपधालोपी उदाह-
 रणम् । एषा तावत् सूत्रमते बहुव्रीह्या गतिः । भाष्ये तु सूत्र-
 भङ्गेनापि समाहितम् । अनो बहुव्रीहेरित्यस्मादनन्तरमुपधालो-
 पिनो वेत्येवास्तु । प्रदेशान्तरस्थं तु अन उपधेत्यादिसूत्रं मा-
 स्तिवति । तस्माद्बहुव्रीवानौ बहुव्रीवे बहुव्रीह्याविति रूपत्रयं
 स्थितम् । वनो न हश् इति वक्तव्यम् । विहितविशेषणं चेदम् ।
 हशन्ताद्धातोर्वहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदि-
 कान्ङीब् नेत्यर्थः । तेन शर्वरीत्यत्र प्रतिषेधाभावः । ओणृ
 अपनयने । वनिप् । विड्वनोरित्यात्वम् । हशन्ताद्विहितत्वान्न
 ङीब्रौ । अवावा ब्राह्मणीति हरदत्तः । प्रायिको ऽयं निषेध-
 स्तेनावावरीति न्यासकारः । बहुलं छन्दसीति ङीब्रौ वक्तव्यौ ।
 अश्विना यज्वरी रिसः । वनो न हश् इत्युदाहृतनिषेधश्च ङीषोऽपि
 बोध्यः । तेन राजयुध्वा स्त्रीत्यत्र ऋन्नेभ्य इति न ङीप् ॥ ६ ॥

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ७ ॥

पाच्छब्दः कृतसमासान्तः । तदन्तात् प्रातिपदिकाद्वा ङीप्
 स्यात् । द्विपदी । द्विपात् ॥ ७ ॥

टाबृचि ॥ ८ ॥

ऋचि वाच्यायां पादन्ताद्वाप् स्यात् । ङीषो ऽपवादः ।
 द्विपदा ऋक् । एकपदा । ननु पदशब्दः पादसमानार्थको-
 ऽस्ति । तस्याः समाक्षरमेकं पदं एकः पाद इति ङ्याप्सूत्रे

भाष्यात् । पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माद्भवितुष्विति को-
शाच्च । तेनैव सिद्धमेकपदेति रूपम् । सत्यम् । ङीप्निवृत्तये
इलन्तप्रयोगनिवृत्तये च सूत्रारम्भः ॥ ८ ॥

न षट्स्वस्त्रादिभ्यः ॥ ९ ॥

स्त्रियां यद्विहितं तदेभ्यो न स्यात् । पञ्च स्त्रियः । इह न-
लोपे कृते प्राप्तृष्टाप् ततः पूर्वं प्राप्तो ङीप् चेत्युभयं निषिध्यते । न
च नलोपस्यासिद्धत्वादेव न टाविति वाच्यम् । नलोपः सुप्स्व-
रादिष्वेवासिद्ध इति नियमात् । न च चापः पकारेण सुप्प्र-
त्याहारमाश्रित्य टाविविधेरपि सुबिबिधित्वं सुवचम् । बहुचर्मि-
कादौ प्रत्ययस्थादितीत्वस्याप्राप्तिप्रसङ्गात् । इत्वं ह्यापि विधीय-
मानं सुपि विधिः । तस्मिन् कर्त्तव्ये राजभ्यामित्यादौ सुपि
चेति दीर्घ इव नलोपस्यासिद्धत्वं स्यात् । आह च ।

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पात्तिः कस्मान्न स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्वे तस्मान्नोभाविति ॥

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥

भागवृत्तिकारस्तु नष्टशब्दमपि स्वस्त्रादिषु पठित्वा नप्ता
कुमारीत्युदाजहार । अमरस्तु नप्त्री पौत्री सुतात्मजेति ङीप्-
मुदाहरन्नैतन् मेने । तिसृचतस्रो रिह पाठः सन्निपातपरिभाषाया
अनित्यत्वं ज्ञापयति । तेन यादि सिद्धम् ॥ ९ ॥

मनः ॥ १० ॥

मन्नन्तान्न ङीप् । सीमा । अतिमाहिमा ॥ १० ॥

अनो बहुव्रीहेः ॥ ११ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेर्न ङीप् । सुपर्वा । सुशर्मा ॥ ११ ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १२ ॥

सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यां डाब् वा स्यात् । इह योग-
विभागादिकं वनो रवेत्यत्रैव व्युत्पादितम् । सीमा । सीमे ।
सीमाः । सुपर्वे । सुपर्वाः । इहान्तस्य बहुव्रीहेः प्राप्तो ङीबुपधा-
लोपिन एवेति नियमान्नेत्युक्तम् । भाष्यकारस्त्वाह । अनो
बहुव्रीहेरित्यस्मादनन्तरं उपधालोपिनो वेति कर्तव्यम् । एव-
ञ्चान इति न कर्तव्यम् । डाप्सूत्रे चान्यतरस्यां ग्रहणं त्या-
ज्यमिति । बहुराजे बहुराश्रयौ बहुराजानावित्यत्रोभयथापि
रूपत्रयं निर्विवादम् ॥ १२ ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १३ ॥

अधिकारोऽयम् । यदिह वक्तव्यं तत् सर्वादिसूत्र एवोक्तम् ॥ १३ ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे

पादे प्रथममाह्निकम् ।

टिड्ढाणञ्द्वयसज्जन्मात्रचतयपृष्ठक्

ठञ्कञ्क्वरपः ॥ १४ ॥

अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः
स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वान्नेह । बहुकुरुच-
रा । इहानेकं वाक्यम् । तत्राण् यो ऽकार इति व्याख्याना-
न्नेह आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति प्रोक्तार्थे अण् उप-
सर्जनम् । अध्येत्रण् तु लुप्त इति टावेव भवति । तदनुबन्ध-
कग्रहणे नातदनुबन्धकस्य । तेनेह न पचमाना । ल्युङन्ता-
च्चु टित्वसामर्थ्याद्भवत्येव । गोदनी । लटस्तु टित्वं टेरेत्वे
चरितार्थम् । यदि तु तदनुबन्धकेति परिभाषा विशिष्टरूपो-

चारणविषयैव तर्हि ज्ञानचः शित्वमनुबन्धकार्येष्वपि कचिदन-
लविधाविति निषेधज्ञापनार्थमिति पचमानेति सिद्धम् ।

केचित्तु यासुटो ङित्वं सामान्यतो ज्ञापयति लाश्रयमनुबन्ध-
कार्यमादेशानां नेति । तेन पचमाना करिष्यमाणा ब्राह्मणीत्यत्र
टिलक्षण उगिलक्षणश्च ङीमेत्याहुः । पठिता विद्येत्यत्र तु न
ङीप् । इटष्टित्वस्यादेशविधौ चरितार्थतया प्रत्ययाविशेषकत्वेन
टिदन्तस्य टितो वा प्रातिपदिकस्याभावात् ।

यदुक्तं वृत्तिकृता दृष्टुद्युलोष्टिकरणं ज्ञापकं आगम-
टित्वं न ङीपं प्रवर्त्तयतीति । अन्यथा हि तुटष्टित्वे-
न सिद्धे किं तेनेति । तच्चिन्त्यम् । पुराणप्रोक्तेष्वि-
ति लिङ्गात्तुङभावपक्षे ङीपा तस्य चरितार्थत्वात् । न च
बह्वादित्वात्तत्र ङीषेव, पुनः पुनर्जायमाना पुराणीत्या-
दावन्तोदात्तत्वदर्शनादिति वाच्यम् । बह्वादिभ्यश्चेत्यत्र वेत्य-
नुवृत्त्या पक्षे ङीपो दुर्वारत्वादिति हरदत्तः । अत्रेदं वक्तव्यम् ।
पुराणशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । अयं पन्था अनुवित्तः
पुराणः पुराणमोकः सरव्यमित्यादावन्तोदात्तताया निर्विवा-
दत्वात् । ततश्च ङीषा मुक्ते टावेव न तु ङीप् । अन्यथा गौरा-
दिष्वेव पठेत् । अन्तोदात्तान्ङीप्ङीषोरविशेषात् । तस्माद् वृत्ति-
कारोक्तं ज्ञापकं सम्भवत्येव । किन्त्वस्मदुक्तरीत्या निष्फलं
तदिति दिक् ।

धेटष्टित्वात् स्तनन्धयी । धेटष्टित्वं चेहैव ङीपं प्रव-
र्त्तयति । न तूक्तं राबुलाद्यन्त इति नासिकास्तनयोरिति
हरदत्तादयः । अत्र च सम्प्रदाय एव शरणम् । ६ । सौपर्णे-
यी । यद्यपि ढक्ढञोः सानुबन्धकत्वं तथापि निरनुबन्धकस्या-
सम्भवात्तयोरेवेह ग्रहणम् । शिलाया ढ इति हि ढे शिलेय-

मिति क्लीबमेव । स्वभावात् । यो ऽपि तत्र साधुरिति अधिकारे
 सभाया यः दृच्छन्दसीति विहितस्तदन्तमपि । स्त्रीलिङ्गं स-
 भेयी पण्डितमण्डलीत्यादि वेदे नास्त्येव । एतच्च निरनुबन्ध-
 कासम्भवप्रतिपादनपराद्भाष्यादेव निर्णीयते । अण् । उपगो-
 रियं औपगवी । कुम्भकारी । कथं तर्हि चौरौ तापसीति ।
 चुरातपःशब्दाभ्यां शीलमित्यर्थे छत्रादिभ्यो णः । तत्र टाप्प्रा-
 मोति । तदस्यां प्रहरणमिति णप्रत्यये कृते दाण्डा मौष्टेत्यत्र
 यथा । अत्राहुः । छत्रादिभ्य इति णे ऽप्यणूकृतं भवति
 ज्ञापकात् । तथा हि । कर्मस्ताच्छील्ये इति टिलोपो निपातितः
 अन्निति प्रकृतिभावं बाधितुम् । स च प्रकृतिभावो ऽणि विधी-
 यमानश्छत्रादिणान्तस्य कर्मशब्दस्य प्राप्त एव न यदि छत्रादिणे
 ऽण् कृतं न स्यादिति । अञ् । उत्से भवा औत्सी । उदपाने
 भवा औदपानी । उत्सादिभ्यो ऽञ् । साधारणी । धारेण्यन्ता-
 ण्यासश्रन्थ इति युचि समाना धारणा यस्या इति बहुव्रीहौ
 पृषोदरादित्वात् समानस्य सादेशो दीर्घः । आग्नीध्रसाधारणा-
 दन्निति पाश्चमिकवार्त्तिकेन पाक्षिकः स्वार्थे ऽञ् । तदभावे तु
 टाप् साधारणा । न चेह शार्ङ्गरवाद्यञ् इति ङीना सिद्धम् ।
 अजन्तस्याद्युदात्ततया ङीपि ङीनि च स्वरे विशेषाभावादिति
 वाच्यम् । अजातित्वात् । शार्ङ्गरवादीत्यत्र हि जातेरित्यनुवर्त्तते ।
 अन्यथा पुंयोगे ङीषमपि ङीन् बाधेत वैदस्य स्त्री वैदीति । न चैवं
 विदस्यापत्यं वैदीत्यत्रापि टिड्ढाणाञ्चित्यनेनैव सिद्धे शार्ङ्गरवादि-
 सूत्रस्थमज्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । औत्सीत्यादौ चरितार्थस्य
 ङीपो जातिलक्षणेन परेण ङीषा बाधापत्तेः । अज्ग्रहणं स्प-
 ष्टार्थमिति तु प्रसादकारस्य प्रमाद एव । ऊरुद्वयसी । ऊरुद-
 घ्नी । ऊरुमात्री । प्रमाणे द्वयसच्च्दघ्नञ्मात्रचः । तयप् । पञ्चत-

यी । मात्रजिति प्रत्याहारग्रहणे तु द्वयसच्चदघ्नचतयपां ग्रहणं
शक्यमकर्तुमित्युक्तं सर्वादिसूत्रे । ठकूठजोर्भेदेनोपादानं ठन्निवृत्त्य-
र्थम् । आक्षिकी । लावणिकी । ठनि तु दण्डो ऽस्त्यस्या द-
ण्डिका । अत एव जिठो ऽपि न ङीप् । काशिषु भवा का-
शिका । काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ । कञ् । तादृशी । अत्रेदमव-
धेयम् ।

यादृगादौ सूत्ररीत्या कर्मकर्त्तरि कृत् स्मृतः ।

भाष्यकारैस्त्विवार्ये ऽत्र दृग्दृशौ तद्धितौ स्मृतौ ॥

अयं हि भाष्याशयः । दृग्दृशवतुष्विति सूत्रे दृक्षे चेति वा-
र्तिकेन कसः कल्पत इति यथा प्रसिद्धरीत्या स्वीकृतं तथा दृ-
ग्दृशदृक्षा एव वतुसाहचर्यादुत्तरपदाधिकारं बाधित्वा तद्धिताः
कल्प्याः । ते च लोकसिद्धमिवार्थमुपजीवितुं इवे प्रातिकृतावि-
त्यधिकारे कल्प्यन्ते । पदान्तविषये कुत्वमपि दृग्दृशेति निपा-
तनात् सिद्धम् । न चैवं दृग्दृष्टिरिति न सिद्ध्येदिति वाच्यम् ।
दृग्दृशेति निर्देशस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वादिति । अस्मिन् पक्षे
कञ्ग्रहणमपनीय तस्य स्याने दृशः पाठ्यः । करप् । इत्वरी ।
इरानशजीत्यादिना करप् । करपोऽन्यतरानुबन्धोपादानं स्प-
ष्टार्थम् । एकैव वरचो व्यावृत्तेः । स्थेशभासेति वरच् । वि-
न्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वराया इति भारविः । ईश्वरीति तु त्रेधा ।
तथा हि । पुंयोगलक्षणे ङीषि अन्तोदात्तम् । इच्चोपधाया इ-
त्यनुवृत्तौ अश्नोतेराशुकर्मणि वरडित्यौणादिके वरटि टि-
त्वान्ङीषि मध्योदात्तम् । ईशेः कनिषि वनिषि वा ङीब्रयोरा-
शुदात्तमिति । अत्र वार्त्तिकम् । ख्युन उपसंख्यानमिति । सौ-
नागास्तु नञ्स्नजीककख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं पेटुः ।
आढ्यसुभगेत्यादिसूत्रे भाष्य एवेदं स्पष्टम् । स्त्रैणी । पौंस्नी ।

शाक्तीकी । बाहीकी । आढ्यङ्कुरणी । तरुणी । तलुनी । तरु-
णतलुनयोगौरादिषु पाठान् डीष्डीपोः पर्यायो बोध्यः । स्व-
रे विशेषः । तरुणतलुनयोरुनन्प्रत्ययान्तत्वेनाद्युदात्तता । सै-
व डीपि । डीषि त्वन्तोदात्ततेति । वृत्तिकारस्तु ख्युनं सूत्रे
प्रक्षिप्तवान् ॥ १४ ॥

यजश्च ॥ १५ ॥

यजन्तात् स्त्रियां डीप् स्यात् । गार्गी । वात्सी । ननु द्वीपे
भवा द्वैप्या । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । इहापि डीप् प्राप्नोति । स-
त्यम् । अत एवेह आपत्यग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिककाराः ।
भाष्ये तु कञ्करपो ऽञश्चेत्यकारः प्रश्लिष्यते । गर्गादिभ्यो
यजिति सूत्रे ऽप्येवम् । न चैवं यजिजोश्चेति सूत्रे ब्रुबन्धकत्वा-
दयञ् न गृह्येतेति वाच्यम् । गोत्रग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्येन प-
रिभाषाबाधात् । यस्कादिभ्यो गोत्रे यजिजोश्चेति तत्राप्यकार-
प्रश्लेषाद्वेति सिद्धान्तः । देवाद्यञ्जाविति प्राग्दीव्यतीये यजि
तु देवस्यापत्यं दैव्येति टावेव । यद्यपि वार्त्तिकरीत्या डीप्प्रा-
प्तस्तथापि भाष्ये ऽयञ् इति व्याख्यातत्वात् । यथोत्तरं मुनी-
नां प्रामाण्यात् । यद्वा आपत्येति वार्त्तिकमपत्याधिकारविहित-
परं व्याख्येयम् । तथाभूतश्च गर्गादियञेव न तु देवाद्यञ् ।
तस्यापत्याधिकारात् प्रागेव पाठात् । तथा च भाष्यवार्त्तिक-
योरविरोधः ॥ १५ ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १६ ॥

यजन्तात् ष्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः । षित्वसाम-
र्थ्यात् ष्फेणोक्ते ऽपि स्त्रीत्वे डीष् । गार्ग्यायणी । आवध्याय-
नी । स्यादेतत् । आवध्याच्चेति चापेह भाव्यम् । चाप् च यञ्-

प्युदीचां मते सावकाशस्तथापि परत्वादावध्यात् ष्फं प्राचां मते बाधेत । अत्राहुः । उत्तरसूत्रात् सर्वत्रग्रहणमिहापकृष्यते तेन बाधकविषयेऽपि प्राचां ष्फ एव भवति । एवं षाद्यन्त्रा-
व्विषयेऽपि प्राचां ष्फ एव । शार्कराक्ष्यायणीति यथा ॥ १६ ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १७ ॥

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यजन्तेभ्यः ष्फः स्यात् सर्वस्मिन् मते । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । पूर्वसूत्रे बाधकबाधनेनोपयुक्तस्य तस्येहापि स्पष्टत्वार्थमनुवृत्तेरभ्युपगमात् । लौहित्यायनी । इह गर्गादौ कपि कत कुरुकतेति पठ्यते । तत्र कपिशब्दात् परः कतशब्द एवावाधिः तस्य स्वतन्त्रप्रातिपदिकतया अर्थवत्त्वात् । कुरुकतेति तु कतशब्दः प्रातिपदिकैकदेशः ।

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

गणशुद्ध्यर्थमिदं वार्त्तिकम् । गणे हि कपिकत कुरुकत । अनडुहः । कण्व शकलेति पठ्यते । तत्रानडुहकुरुकतशब्दावस्मात् स्थानादपकृष्यान्यत्र पाठ्यौ शकलशब्दस्तु कतकरावयोर्मध्ये पाठ्यः । न चैवं शकलो गर्गादियज्मात्रं लभेत न तु ष्फाणौ । लोहितादिकण्वाद्युभयबहिर्भूतत्वादिति वाच्यम् । कतन्तेभ्यः कण्वादिभ्य इत्युभयत्रापि षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीहोरेकशेषाश्रयणात् । कतस्य ह्यन्तः समीपः शकलः तथा कण्वस्यादिरपि स एव । स्वरभिन्नानामिति वचनाद्बहुव्रीहेः शेषः । तेन शाकल्यायनी शाकल्यस्य छात्राः शाकलाः । लोहितादित्वात् ष्फः । कण्वादि-
भ्यो गोत्रे इत्यण् च सिद्ध्यति ।

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

आभ्यां षः स्यात् । कुर्वादिभ्यो ण्य इति ण्ये कृते ढक् च मण्डू-
कादित्यणि च कृते यथाक्रमं टाप् ङीपोरपवादः । कौरव्यायणी ।
माण्डूकायनी । कौरव्यसाहचर्यादपत्यप्रत्ययान्तस्यैव माण्डूक-
स्येह ग्रहणम् । अत एव यद्यसौ रूपमाण्डूकि तवैतावतिकस्मय
इति भट्टिप्रयोगे मण्डूकस्येयं भार्येति तस्येदमित्यणिति जयम-
ङ्गला । आसुरेरुपसंख्यानम् । आसुरायणी । छश्चेति वक्तव्य-
म् । आसुरिप्रसङ्गादिदमुक्तम् । शेषिकेष्वर्थेषु इजश्चेत्याणि
प्राप्ते छ उपसंख्येय इत्यर्थः । असुरस्यापत्यमासुरिः तेन प्रोक्तं
आसुरीयः कल्पः । अत्र छ एवावश्योपसंख्येयः । षस्तु प्राचा-
मिति सूत्रे तद्धितग्रहणात् सिद्धः । अन्यतोऽपि विधाने हि सति
यस्येति लोपप्रवृत्त्या तत् सार्थकम् । अकारान्तेषु सवर्ण-
दीर्घेणापि रूपसिद्धेः । न च प्रातिपदिकसंज्ञैव तत्फलम् ।
तां विनाऽपि पितृत्वसामर्थ्यान्ङीप्सिद्धेः ।

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी ।
प्रथमवयोवाची एषः । न तु अनूढत्वप्रयुक्तः पुंस्यपि प्रयोगात् ।
वृद्धकुमारीति तु गौणः प्रयोगः ॥ वयस्यचरम इति वक्तव्यम् ।
वधूटी । चिरिण्टी । वधूटचिरिण्टशब्दौ यौवनवचनौ । यौवनं
च न प्रथमं किन्तु द्वितीयमिति वार्तिकारम्भः । यद्यप्युपचयाप-
चयलक्षणे द्वे एव वयसी इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात् सूत्रे-
णैव सिद्धं तथापि मतान्तरेण वार्तिकारम्भः । चत्वारीति हि
कैचित् । यथाहुः ।

आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नाजितं धनम् ।

तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यसीति ॥

त्रीणान्यन्ये यथाहुः ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति ॥

अतः किम् । शिशुः । इह तु न भवति । उत्तानशया । लोहि-
तपादेति । प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि तस्य शब्दादप्रती-
तेः । याऽपि हि व्याध्यादिवशादुत्ताना शेते अलक्तकेन च रक्त-
चरणा साऽपि शब्दात् प्रतीयत एव । कथं पुनर्द्विवर्षेति । उच्यते ।
इहापि न वयो वाच्यम् । शालादावपि प्रयोगात् । कन्या-
याः कनीन चेति ज्ञापकात् कन्याशब्दान्न ङीप् ।

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसमासाददन्तात् प्रातिपदिकान्ङीप् स्यात् । त्रिलोकी ।
अजादित्वात्रिफला ।

अपरिमाणविस्तारचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

एतदन्ताद्विगोर्ङीप् स्यात् तद्धितलुकि सति । अपरिमाणा-
न्तात् । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । तद्धितार्थे द्विगुः । आ-
र्हीयष्ठक् । अध्यर्द्धपूर्वेति ठको लुक् । परितः सर्वत आरोहतः
परिणाहतश्च येन मीयते तत्परिमाणम् । आह च उर्ध्वमानं
किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वत इति । तेन कालसंख्ययोर्न ङीप् ।
द्वे वर्षे भूतेति ठञो वर्षाल्लुक् चित्तवति नित्यमिति लुक् ।
द्विवर्षा । द्वयोरहोर्भवा ह्यह्वा । कालादृष्टम् । द्विगोर्लुगनपत्ये इति
ठञो लुक् । ननु द्विगोरिति ङीपि निषिद्धेऽपि ठञन्तत्वात् स्या-
दिति चेन्न । ठञोऽकार इति व्याख्यानात् । अन्यथा द्विवर्षा
न स्यात् । न चैवमपि राजाहरिति टच्माश्रित्य स्यादिति वाच्य-

म् । टिद्योऽनुपसर्जनमित्युक्तेः । इह च तद्धितार्थं प्रत्युपसर्जन-
त्वात् । भाष्यकारैरचा टचो बाधोपगमाच्च । यत्त्वत्र रात्राद्वाहा
इति पुंस्त्वेन भाव्यमिति । तन्न । तस्य परवल्लिङ्गमात्रबाधकत्वे-
पि तद्धितान्तत्वप्रयुक्तद्विवर्षादिसाधारणविशेष्यनिघ्नत्वाबाधक-
त्वात् । द्विशता । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतेति पणपादमाषश-
ताद्यदिति नित्ये यति प्राप्ते शाणाद्वेत्यत्र शताच्चेति वक्तव्यमिति
वचनात् पक्षे संख्यया अतिशदन्तायाः कन्निति कन् । तस्या-
ध्यर्द्धेति लुक् । कालसंख्ययोरिव प्रमाणवाचिनोऽप्यपरिमाण-
त्वं तुल्यम् । तेन द्वौ शमौ प्रमाणमस्या इति मात्रचः प्रमाणे लो
द्विगोर्नित्यमिति श्लोकवार्तिकेन लुकि द्विशमा त्रिशमेति भव-
ति । शमो हस्तः । पाणिः शमः शयो हस्त इत्यमरमाला । पञ्च-
शरवः शयः पाणिरित्यमरकोशेऽपि शम इति पाठान्तरमिति
क्षीरस्वामी । उन्माने तु विवदन्ते । तथाहि । द्वाभ्यां निष्का-
भ्यां क्रीता । प्राग्दीव्यतीयस्य ठञो द्वित्रिपूर्वाभिष्कादिति
लुक् । द्विनिष्का त्रिनिष्केत्येके । अन्ये तून्मानमपीह परिमाण-
ग्रहणेन गृह्यते विस्तकम्बल्यग्रहणाज्ज्ञापकात् । उन्मानवचनौ
हि तौ । सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे इत्यमरः । विस्तस्य विद्यापरि-
संख्यया मे इति कालिदासः । कम्बलाच्च संज्ञायामिति यत् ।
कम्बल्यमूर्णापलशतम् । न्यासकारस्तु द्वौ विस्तौ पचतीति वि-
गृह्णन् विस्तं परिमाणाविशेषं मन्यते इति हरदत्तः । द्विविस्ता ।
परिमाणत्वे ठञो लुक् । उन्मानत्वे ठकः । द्वावाचितौ पचति
व्याचिता । आचितो दशभाराः स्युः । आढकाचितपात्रात् खो-
ऽन्यतरस्याम् । द्विगोष्ठ्येति पक्षे घृत्स्वौ । ताभ्यां मुक्ते प्राग्दी-
व्यतीयघृञ् । तस्य पूर्वबल्लुक् । द्विकम्बल्या । क्रीतार्थे ठञो
लुक् । अपरिमाणेति किम् । व्याढकी व्याचितावत् । तद्धि-

तलुकि किम् । समाहारे पञ्चाश्वी । स्यादेतत् । तद्धितलुकि
परिमाणादिति सूत्रमस्तु । नियमोऽयम् । तद्धितलुकि परि-
माणादेवेति । ततः विस्तादिभ्यो नेति । मैवम् । परिमाणास्तु-
क्येवेति विपरीतनियमापत्तेः । तथाच समाहारे व्याढकीति
न स्यात् । स्याच्च द्विवर्षेत्यत्र ङीप् । अथ व्याख्यानादिष्टतो-
ऽवधारणं ब्रूयाः । एवमपि विपरीतं गौरवम् । तथाहि । अप-
रिमाणेत्येतदपेक्षया परिमाणादित्यत्रार्द्धमात्राधिक्यं त्रिदोष-
परिसंख्यापत्तिश्च । तस्माद्यथान्यासमेवास्तु ।

काण्डान्तात् क्षेत्रे ॥ २३ ॥

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि । द्वे
काण्डे प्रमाणमस्या द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसृजिति
विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । प्राक्रिया-
यां तु द्वयसृजो लुगिति प्रमादः । प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने
मतौ ममेति पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वात् । ननु मानदण्डः काण्डं स
च प्रमाणविशेषो न परिमाणम् । ततश्च पूर्वैर्नैव सिद्धो नि-
षेधः । सत्यम् । क्षेत्रे नियमार्थं वचनम् । तेन द्विकाण्डी रज्जु-
रित्यत्र ङीप्स्यादेव । क्षेत्र इति च काण्डान्तस्य विशेषणं न तु
काण्डस्य । बहुव्रीह्यर्थं प्रति गुणभूतत्वात् । तेन द्वाभ्यां का-
ण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी बढवेत्यत्र
न निषेधः । द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरित्यत्र च निषेधः सिध्यति ।
अन्यथोभयत्रापि वैपरीत्यं स्यात् । अत एवान्तग्रहणं सार्थक-
म् । अन्यथा पुरुषात् प्रमाण इत्यत्रेव विशेषणेन तदन्तवि-
धिलाभेऽपि पुरुषस्यैव काण्डस्यैव श्रूयमाणत्वाद्विशेषणसंब-
न्धापत्तेः ॥

पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्तात् प्रातिपदिकाद्विगोर्डीब्वा स्यात्त-
द्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा
परिरवा । अत्र न्यासकारः । प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति द्वय-
सचो लुगित्याह । तन्न । पुरुषशब्दस्य शमादिवत् प्रमाणत्वेना-
प्रसिद्धतया प्रमाणे द्वयसजित्यत्रत्यस्य प्रमाणे ल इति श्लो-
कवार्त्तिकस्येहाप्रवृत्तेः । द्वयसज्दघ्नचौ तु प्रवर्त्तते । उर्द्धमाने
मतौ ममेति वचनात् । पुरुषात् प्रमाण इति प्रकृतसूत्रमपि साम-
र्थ्यात् प्रवर्त्तते इत्यन्यदेतत् । अत एव पुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमा-
णे ल इति लुङ् न भवति । अन्यथा हि पुरुषहस्तिभ्यामराचे-
त्यणो विधानसामर्थ्याल्लुगभावेऽपि द्वयसजादीनां स्यादेव ।
एतच्च पुरुषहस्तीतिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । यत्तु तस्मिन्
सूत्रे द्विगोर्नित्यं लुगिति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्तेनोक्तम् ।
तस्मादप्राप्त एवात्र लुग्विधीयते । स च द्वयसजादीनां नाणः
द्विगोस्तत्प्रापकाभावात् ग्रहणवतेति तदन्तविधिप्रतिषेधादिति ।
तदपि न । भाष्ये पृथग्वचनाभावात् । तस्मात् पुरुषात् प्रमाण
इत्यत्र द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवृत्तेरत एव ज्ञापकाल्लुगिति त-
त्वम् । अपरिमाणान्तत्वात् प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । प्रमाणे
किम् । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा । तद्धितलुकीति
किम् । समाहारे द्विपुरुषी । प्रमाणार्थवृत्त्योरेव समाहारान्न व्य-
ङ्गविकलता ।

बहुव्रीहेरुधसो ङीष् ॥ २५ ॥

ऊधोन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । अलौकिके प्रक्रि-
यावाक्ये समासार्थस्योत्तरपदस्योधसो ऽनङित्यनङादेशः ।

ततो डाप्डीप्निषेधेषु प्राप्तेषु डीष् विधीयते । न च मध्ये-
ऽपवादन्यायेन डाप्प्रतिषेधावेव बाध्यौ न त्वन उपधालोपिन
इति डीबिति वाच्यम् । तस्य नियामकतायाः प्रागेवोक्तत्वात् ।
कुण्डोधनी । स्त्रियां किम् । कुण्डोधो धैनुकम् । इहानङ्गपि न ।
तद्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानानात् । स्यादेतत् । इहैव तर्हि लाघ-
वार्थं ऊधसो डीष् नश्चेति सूत्र्यताम् । ऊधसो नङिति च त्यक्त्वा
धनुषो ऽनङित्येव पठ्यताम् । मैवम् । कवभावे सावकाशस्यास्य
पक्षे कपा बाधापत्तेः । सिद्धान्ते तु अनङः समाप्तान्ततया
शेषत्वमेवेह नास्ति ।

संख्याव्ययादेर्डीप् ॥ २६ ॥

डीषोऽयमपवादः । द्व्यूधनी । व्यूधनी । अत्यूधनी । निरू-
धनी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः । संख्या-
व्ययाभ्यामिति तु नोक्तम् । प्रत्युत मात्राधिव्यापत्तेः ।
द्विविधोऽधनीत्यत्र संख्योऽधसोः पदान्तरेण व्यवाये डीबभावा-
पत्तेश्चेति दिक् ।

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्द्वयनान्ताच्च डीप्स्यात् । दा-
मान्ते डाप्प्रतिषेधयोर्बाधनार्थं वचनं हायनान्ते तु टापि प्राप्ते ।
द्विदाम्नी । समासानिर्देशेऽप्येकदेशस्यैव स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय तेन
संख्याग्रहणमेवेहानुवर्तते न त्वव्ययग्रहणम् । अत उद्दामा वड-
वेत्यत्र डाम्निषेधावपि पक्षे स्तः । दृष्टा चैकदेशानुवृत्तिर्बहुशः ।
यथा तस्य पाकमूले इत्यतो मूलग्रहणमात्रं पक्षात्तिरित्यत्रानु-
वर्तते । यथा वा झोऽन्त इत्यत्र प्रत्ययग्रहणमात्रमनुवर्तते न
त्वादिशब्दः । द्विहायनी बाला । चतुर्हायणी । त्रिचतुर्भ्यां

हायनस्येत्यौपसंख्यानिकं णत्वम् । अथ कथं चतुर्हायना
शालेत्यत्र न ङीष्णत्वे । उच्यते । हायनो वयसि स्मृत इति
भाष्यात् वयोवाचकस्यैवोभयत्रापि ग्रहणमिति तस्यार्थः ।
सूत्रे अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । बहुव्रीह्याधिकारादेव विशेषणेन
तदन्तविधिलाभात् ।

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

अनन्ताद् बहुव्रीहेर्योऽसौ वैकल्पिको ङीप्प्राप्तः स उ-
पधालोपिन एव स्यात् । अन उपधालोपिनो नेति फलितो-
ऽर्थः । सुपर्वा । उपधालोपिनस्तु स्यादेव । सुराज्ञी । सुतङ्गणी ।
पक्षे ढाम्निषेधौ ॥

नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥

अनन्ताद् बहुव्रीहेरुपधालोपिनो नित्यं ङीप्स्यात् संज्ञाछ-
न्दसोः । सुराज्ञी नाम ग्रामः । शतमृद्घर्नी । यद्यपि अनिदं-
प्रथमासु संज्ञासु नियतैवानुपूर्वी । एवं छन्दस्यपि । तत्र च
ङीपः प्राग्वदेव सिद्धौ विपरीतस्य चापादकाभावे व्यर्थमिदं
सूत्रं तथाऽप्युत्तरार्थं बोध्यम् । योगविभागस्तु स्पष्टार्थः ।

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसु-

मङ्गलभेषजाच्च ॥ ३० ॥

एभ्यो नित्यं ङीप्स्यात् संज्ञाछन्दसोः । अथोत इन्द्रः केव-
लीर्विशः । अध्यस्यां मामकी तनू । मित्रावरुणयोर्भागधेयी ।
अनिषव्यास्तन्वः सन्तु पापीः । उतापरीभ्यो मघवा विजि-
ग्ये । समानीव आकूतिः । आर्यकृती । सुमङ्गली । शिवा रुद्रस्य
भेषजी । कथं तर्हि सुमङ्गलीर्बिभ्रती देववीतिम् । सुमङ्गली-

रियं वधूरिति । मत्वर्थे ईप्रत्यय इति गृहाण । एतच्च छन्दसीव-
 निपौ च वक्तव्यावित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । भाषायामसंज्ञायां
 तु केवलेत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् । अणन्तत्वादेव
 सिद्धेः । मामिका । मामकनरकयोपरुसंख्यानमितीत्वम् । भा-
 गशब्दात् पुल्लिङ्गात् स्वार्थे धेयप्रत्ययः । स्वार्थिकाः कचिल्लि-
 ङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इति णचः स्त्रियामजिति स्त्रियां ग्रहणेन
 ज्ञापितत्वात् स्त्रीत्वम् । भागधेया । अभेदोपचारात्तद्वति वर्त-
 मानः पापशब्दो विशेष्यनिघ्नः । पापा । अपरा । अत्र
 द्वितीयो वर्णो दन्तोष्ठ्यो न पवर्ग्य इति हरदत्तः । इदं तु स-
 कलवैदिकसंप्रदायविरुद्धम् । बहुवृचानां द्वितीयाध्यायान्त्यवर्गे
 पवर्गपाठस्य सर्वसंमतत्वात् । नञं पूर्वेण सम्बध्य तदुत्तरं च
 किं त्वित्यध्याहृत्य कथञ्चिद्धरदत्तभक्तैर्व्याख्येयम् । आर्येण
 कृतेति प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेऽकारान्तत्वम् । लोके टाप् । आ-
 र्यकृता । भिषज इयमित्याणि आदिवृद्धेरपवादोऽस्मादेव नि-
 पातनादेकारः । एवं च भेषजग्रहणमपि नियमार्थम् ।

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥

रात्रिशब्दात् ङीप्स्यात् संज्ञाछन्दसोर्न तु जसि विषयी-
 भूते । रात्री व्यख्यदायती । लोके त्वरात्री । रात्रिः । वहादिषु
 कृदिकारादक्तिन इति पाठाद्वा ङीष् । स्वरे विशेषः । राश-
 दिभ्यां त्रिप् इति त्रिवन्तत्वादाद्युदात्तो हि रात्रिशब्दः । ङीषि
 त्वन्तोदात्तः । अजसौ किम् । यास्ता रात्रयः । अजसादि-
 ध्विति वक्तव्यम् । रात्रिं रात्रिं सहोषित्वा ।

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

एतयोर्नुक् स्यात् स्त्रियाम् । ऋन्नेति ङीप् । अन्तर्वत्नी

गर्भिणी । पतिवन्त्री जीवद्भर्तृका । इह प्रकृतिभागौ निपात्येते
अर्थविशेषलाभार्थम् । अलाक्षणिकयोर्मतुब्बत्वयोः सिद्ध्यर्थश्च
निपातनम् । उक्तं च ।

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् मनुब्बत्वे निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीववत्याश्च वा च छन्दसि नुग्विधिः ॥

अयमर्थः । अन्तरस्त्यस्यां गर्भे इत्यत्रान्तःशब्दस्याधिकर-
णप्रधानतया अस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मनुग्गर्भि-
ण्यां वाच्यायां निपात्यते । वत्वं तु मादुपधाया इत्येव सिद्धम् ।
अत एव प्रत्युदाहरणे वाक्यमेव भवति । अन्तरस्यां शालायां
घट इति । पतिवन्नीत्यत्र तु मनुप्सिद्धः । वत्वमात्रं निपात्यते ।
जीवतीति जीवः पतिर्यस्यास्तस्याम् । प्रत्युदाहरणं तु पतिमती
पृथिवीति । नुक्तुभयत्र विधीयते । स च छन्दसि वा वक्तव्यः ।
सान्तर्वन्त्री देवानुपैत् । अन्तर्वतीति शारवान्तरम् । तथा पति-
वन्त्री तरुणवत्सा । पतिवती तरुणवत्सा ।

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन संयोगे । यज्ञफलप्र-
तियोगिकमाधिपत्यं चेत् पतिशब्दो ब्रवीतीत्यर्थः । वसिष्ठस्य प-
त्नी । तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिका-
रस्य शास्त्रसिद्धत्वात् । कथं तर्हि वृषलपत्नीति । वृषलः पति-
र्यस्या इति विग्रहे विभाषा सपूर्वस्येति सिद्धम् । अथ वृषलस्य
पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत् । उपचाराद्भविष्यति पत्नीव पत्नी-
ति । आचारकिवन्तात् कर्त्तरि क्त्वा । अस्मिंश्च पक्षे पत्नीयौ
पत्निय इति इयङ् भवतीति विशेषः ।

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्यानुपसर्जनस्य प्रातिपदिकस्य नो

वा स्यात् । गृहस्य पतिः । गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जन-
स्येति न पत्युर्विशेषणं किंतु तदन्तस्येत्युक्तं तेन दृढः पतिर्य-
स्याः सा दृढपत्नीति सिद्धम् । सपूर्वस्य किम् । गवां पतिः
स्त्री । पातीति पतिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वादिह स्त्रीत्व-
म् । तथा च तैत्तिरीये ऋग्वेऽपि प्रयुज्यते । अन्ने साम्राज्या-
नामधिपति तन्मावात्विति ।

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिति लभ्यत
एव । स्पष्टार्थं तु नित्यग्रहणम् । समानादिष्विति वक्तव्ये सप-
त्न्यादिष्विति वचनं सभावार्थम् । यत्तु कश्चिदाह । समुदायोच्चा-
रणसामर्थ्यात् सपत्नीभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो नेति । तन्न । स-
भावार्थतया सामर्थ्याभावात् । हे सपत्नि इत्यादौ संबुद्धिद्वस्वा-
दिबाधापत्तेश्च । समान । एक । वीर । पिण्ड । पुत्र । भ्रातृ ।
इह दासश्छन्दसीति पठ्यते । दासपत्नीरहिगोपाः । लोके तु
रूपद्वयम् । एवञ्च नित्यं छन्दसीत्यादीनामिवास्यापि फलं
चिन्त्यम् ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

अस्यैकारादेशः स्यान्ङीप् च । न च ऐकारः प्रत्यय इति
अमितव्यम् । उत्तरसूत्रे उदात्त इति विशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
इयं त्रिसूत्री ङीव्विशिष्टा पुंयोगादित्यत्रानुवर्त्य व्याख्येया । इह
पाठो हि ङीवर्थः । अन्यथा ङीष् स्यात् । पूतक्रतोः स्त्री पूत-
क्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः पूतक्रतुरेव सा ।

वृषाकप्यभिकुसितकुसिदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यान्ङीप् च । वृषाकपिशब्दो ल-

घावन्ते द्वयोश्च बह्वो गुरुरिति मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजय-
ति । अग्न्यादिषु त्रिषु तु स्थानिवद्भावात् सिद्धमिति प्राञ्चः ।
एतेन कुसिदशब्दं मध्यदीर्घं पठन्तः परास्ताः । वृषाकपेः स्त्री
वृषाकपायी । हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्री-
गौर्योरिति च । अग्रायी । कुसितायी । कुसिदायी । पुंयोग
इत्येव । वृषाकपिः स्त्री ।

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

मनु शब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तौकारादेशश्च वा ताभ्यां
सन्नियोगशिष्टो ङीप्च । औकारैकारयोरभावे तु ङीबपि न
सन्नियोगशिष्टानामिति न्यायात् । औकारश्चान्तरतम्यादनु-
दात्तः । मनुशब्दो ह्याद्युदात्तः । शृस्त्वस्तिहीत्यादौ मनोरुप्रत्ययवि-
धायके सूत्रे धान्ये निदित्यधिकारात् । तथा च त्रैरूप्यम् ।
मनोः स्त्री मनायी । मनावी । मनुरिति ।

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्तोपधाद्वा ङीप्स्यात्तकारस्य नका-
रादेशश्च । एता । एनी । हरिता । हरिणी । श्येता श्येनी । रोहिता ।
रोहिणी । एते । आद्युदात्ताः । वर्णानां तणतिनितान्तानामिति
फिट्सूत्रात् । तस्य तूदाहरणानि । एतः । शोणः । शितिः । पृ-
श्निः । पृषत् । इति क्रमेण बोध्यानि । वर्णात् किम् । प्रकृता ।
प्रहृता । गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तता । अनुदात्तात् किम् । श्वे-
ता । अन्तोदात्तोऽयम् । घृतादीनां चेति फिट्सूत्रात् । श्येतो
वाजी जायते अग्रे अह्नामिति प्रयोगाच्च । तोपधात् किम् । अन्यतो
ङीष् वक्ष्यति । अत इत्येव । शितिः स्त्री । पिशङ्गादुपसंख्यानम् ।
पिशङ्गी । पिशङ्गा । लघावन्त इति मध्योदात्तत्वादिहोत्तरसूत्रेण

ङीष् प्राप्तः । असितपलितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । असिता । पलिता । छन्दसि क्रमेके । असितपलितयोस्तकारस्य नकारं बाधित्वा क्रो भवति ङीप् चेत्यर्थः । असिक्रयस्योषधे । पलि-
 क्रोरिद्युवतयो भवन्ति । छन्दसीति भाष्योक्तेर्लोकं गतो गण-
 स्तूर्णमसिक्रिकानामित्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति प्राञ्चः ।
 वस्तुतस्तु छन्दस्येके इत्यन्वयाद्भाषायामपीति भाष्याभिप्रेतम् ।
 अन्यथा एकग्रहणवैयर्थ्यात् । न हि छन्दसि पलिक्रीरिद्युवतय
 इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते । एतेन वृद्धा पलिक्री । असिक्री
 स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणीत्यमरो व्याख्यातः । अव-
 दातशब्दस्तु न वर्णवाची किंतु विशुद्धवाची । दैप् शोधने इति
 स्मरणात् । त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म चेति
 प्रयोगाच्च । तेनावदातेत्यत्र ङीमेति पुंयौगादित्यत्र भाष्ये
 स्थितम् । कोशे तु अवदातः सितो गौर इति विशुद्धत्वसाध-
 म्यादुपनिबद्धम् ।

अन्यतो ङीष् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तम् । तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्
 प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । कल्मा-
 षसारङ्गशब्दौ लघावन्त इति मध्योदात्तौ । शबली । अयमपि
 मध्योदात्तः । शपेर्बश्चेति कलप्रत्यये व्युत्पादनात् । वर्णादि-
 त्येव । खट्वा । अनुदात्तादित्येव । कृष्णा । कपिला । कृषे-
 ति नप्रत्यये कपेश्चेति सौत्राद्धातोरौणादिके इलचि च कृ-
 णकपिलावन्तोदात्तौ ॥

षिद्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप्स्यात् ।

शिल्पिनि षुन् । नर्त्तकी । षुनः षित्वमवयवेऽचरितार्थत्वात्
 प्रातिपदिकस्य विशेषकम् । त्रपेत्यादौ तु न ङीष् । धातोः षि-
 त्वस्याङ्घ्रिधौ चरितार्थत्वात् । न चैवमपि मृजेत्यत्र ङीष् स्यात् ।
 भिदादिपाठादङ्घ्रिसिद्ध्या तत्र षित्वस्याचरितार्थत्वादिति वाच्य-
 म् । मृजूधातोः षित्वस्यानाकरत्वात् । स्पष्टं चेदं धातुवृत्तिषु ।
 गौरशब्दस्य वर्णवाचित्वेऽप्यन्तोदात्तत्वात् पाठः । मत्स्यादीनां
 योपधानां अयोपधादिति निषेधे प्राप्ते । अन्येषां जातिशब्दानां
 स्त्रीविषयार्थः पाठः । इवन् तक्षन् एतयोर्ङीपि प्राप्ते । यदा तु
 श्वेवाचरतीत्याचारकिबन्तात् कर्त्तरि किप् तदोपसर्जनत्वान्ङी-
 षभावे निःशुनीतिवन्नान्तत्वान्ङीबेवेत्याद्युदात्तं शुनीति पद-
 म् । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्तु ङीपो न शङ्काः । अन्तर-
 ङ्गेण संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपेणाल्लोपस्य बाधात् । अत
 एवाल्लोपस्थानिवज्जावप्रयुक्तो यरानेति दिक् । अनङ्गाही । अन-
 डाही । अनकारान्तत्वादप्राप्ते ङीषि । सप्रत्यययोः पाठस्तु ङी-
 षि परे आम्बिकल्पार्थः । एषणः करणे इति पठ्यते । करण-
 ल्युङन्तादस्मान्ङीष् । अधिकरणल्युटि तु ङीबेवेत्यर्थः । गौत-
 मस्य शार्ङ्गरवादित्वान्ङीनि प्राप्ते । वचनात् सोऽपि पक्षे भव-
 ति । आयस्थूणशब्दः शिवाद्यणन्तः । भौरिक्यादय इजन्ताः ।
 तेषामणिजोरनार्षयोरिति ष्याङ्ङि प्राप्ते । आपिच्छिका नाम राजा-
 नः । जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । तस्यातश्चेति लुक् प्रत्यय-
 लक्षणेन ङीपि प्राप्ते । अग्रे हायनमस्या इति विग्रहे अस्मादेव
 निपातनाराणत्वम् । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् । यद्यप्यणन्त-
 स्य ङीप्ङीषोरविशेषस्तथापि णत्वनिपातनार्थ एव पाठः ।
 प्रज्ञादौ पाठात् पूर्वपदात् संज्ञायामिति वा तत् सिद्धमिति
 चेत् सत्यम् । अत एव केचिदाग्रहायणीतीकारान्तं पठित्वा

आग्रहायणीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावाभावः पाठफलमित्याहुः । एतदपि वृद्धिनिमित्तस्य चेति सिद्धमिति चेत् पुंवत्कर्मधारयेति प्रतिप्रसवस्थलेऽपि पुंवद्भावाभावः पाठफलमित्याशयो बोध्यः । सुमङ्गलात् संज्ञायामिति पठ्यते । जातिवचनोऽव्युत्पन्नः स्त्रीविषयः सुमङ्गलशब्दो लघावन्त इति मध्योदत्तो द्रष्टव्य इति हरदत्तः । गौर । मत्तरय । मनुष्य । शृङ्ग । गवय । हय । ऋष्य । पुट । द्रुण । द्रोण । अरीहण । वरेट । ऊणक । आमलक । कुवल । बदर । बिल्व । तर्कार । शर्कर । शष्कण्ड । शवल । संवलद । गडुज । पाण्डर । पिप्पल्यादयश्च । आकृतिगणोऽयम् । पृथिवीशब्दो ऽत्र पठ्यते । तत्र प्रथेः धिन्संप्रसारणं चेति धित्वादेव सिद्धे प्रत्ययान्तस्य पाठः पुंवद्भावनिवृत्तये इत्येके । स्त्रीविषयत्वात् पुंवद्भावप्राप्तिश्चिन्त्येति हरदत्तः । मातामहीति पठ्यते तत्र मातरि धिच्चेति वार्तिकाधिप्त्वेन सिद्धे अनित्यः धितां ङीषिति ज्ञापनार्थः पाठः । तेन दंष्ट्रेति सिद्धम् । अजादिषु पाठाद्यावित्यन्ये ।

जानपदकुराडगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद् वृत्त्यमत्तावपूनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

एभ्यः एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादेकादशष्वर्थेषु ङीष् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । वर्ततेऽनयेति वृतिर्जीविका । अन्या तु जानपदी । उत्सादित्वादजन्तत्वेन टिड्ढेति ङीण्याद्युदात्तता । कुण्डी अमत्रं चेत् । अस्त्री कमण्डलुः कुण्डीत्यमरः । जातिवाचित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीष्बिधीयते । अग्न्यादिपर्यायस्तु कुण्डशब्दो नपुंसके नियतः । कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये इति मेदि-

नीकोशात् । यस्तु पत्न्यौ जीवति कुण्डः स्यादिति मनुष्य-
जातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव । कुण्डीयं
न गोलकीति । न ह्ययं नियमः अपूर्वाविधिसम्भवस्यो
क्तत्वात् । गोणी आवपनं चेत् । गोणाऽन्या । यादृच्छिकं ना-
म न तु धान्यावपनी । स्थली अकृत्रिमा चेत् । स्थला-
ऽन्या । यथा स्थलयोदकं परिगृह्णन्तीति पुरुषव्यापारनिष्पा-
दितया सररायेत्यर्थः । भाजी । श्राणा चेत् । पक्वेत्यर्थः । भा-
जाऽन्या । नागी स्थौल्यं प्रकारश्चेत् । नागाऽन्या । गजवाची ना-
गशब्दः । तत्सहचरितं स्थौल्यमुपादाय स्यन्तरे प्रयुक्त उदा-
हरणम् । सर्पे दृष्टत्वात्तद्वतं दैर्घ्यमुपादाय स्यन्तरे प्रयुक्तः प्र-
त्युदाहरणम् । जातौ तु जातिलक्षणो ङीषेव नागी हास्तिनी सर्पी-
णी च । काली वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । यादृच्छिकी संज्ञेयम् । नी-
ली अनाच्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । नील्या रक्ता शादीत्यर्थः ।
नील्या अन् वक्तव्य इत्यन् । अनाच्छादनेऽपि न सर्वतः किं तु
नीलादौषधौ । नीली ओषधिः । प्राणिनि च । नीली गौः ।
नीली वडवा । संज्ञायां वा । नीली । नीली वा । कुशी । अ-
योविकारः फाल इति यस्याभिधानम् । कुशाऽन्या । छन्दोगाः
स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति ।
अत एव हानौतूपायनेत्युत्तरमीमांसामुत्रे तत्रत्यभाष्यादौ च
निर्दोषतायां सत्यामपि कुशाशब्दः स्त्रीलिङ्गो नास्त्येवेत्यभिप्राय-
को वाचस्पतिग्रन्थः प्रौढिमात्रपर इत्युक्तं द्वितीये । कामुकी । मै-
थुनेच्छा प्रवृत्तिनिमित्तं चेत् । मैथुनादन्यत् कामयितुं यस्याः शीलं
सा तु कामुका । लषपतेत्युक्तम् । कबरी । केशानां सन्निवेश-
विशेषश्चेत् । कषराऽन्या । चित्रेत्यर्थः । तथा च । प्रयुज्यते ।
व्याकीर्णमाल्यकवरां कबरी तरुराया इति ।

शोणात् प्राचाम् ॥ ४३ ॥

शोणात् प्राचामेव ङीष् नान्येषाम् । शोणशब्दस्य वर्णानां तणेत्याद्युदात्ततयाऽन्यतो ङीषिति प्राप्ते नियमोऽयम् । शोणी । शोणा । शोणः कोकनदच्छविरित्यमरः ।

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

उकारान्ताद्गुणवचनात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां वा ङीष्स्यात् । मृद्री । मृदुः । इदं सूत्रमपनीय मनोरौ वेत्यस्मादनन्तरं गुणवचनादुत इति पाठ्यम् । उत्तरसूत्रं तु स्वस्थान एव वा शब्दसहितं पाठ्यम् । वद्वादिभ्यो वेति । तेनाद्युदात्तेषु गुणवचनेषु ङीपि स्वरः सिध्यति । तथा च वार्त्तिकम् । गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थमिति । वस्वी ते अग्ने सन्दृष्टिः । पद्वी । घान्ये निदित्यधिकारे शृष्टृस्निहीत्यादिना वसेरुप्रत्यये नित्वादाद्युदात्तो वसुशब्दः । नैर्मल्यवाची । प्रशंसावाचीत्यन्ये । तथाचातिशयेन वसुर्वसिष्ठ इति व्युत्पादयन्ति । पदुशब्दोऽपि निदित्यधिकारे फलिपाटीत्यादिना व्युत्पादितः । मृदुशब्दस्त्वन्तोदात्तः । कुर्भश्चेत्यधिकारे प्रथिम्नदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्चेतिकुप्रत्ययः । तत्रोदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप उदात्तत्वान्नास्ति ङीप्ङीषोर्विशेषः । खरुसंयोगोपधप्रतिषेधः । खरुः पतिवरा कन्या । पाण्डुरियम् । स्यादेतत् । गुणो नाम नेहादेङ् रूपः । उत इति विशेषणात् । वचनग्रहणाच्च । नापि विशेषणमात्रं कुः करेणुर्द्रव्यमित्यादावतिश्रसङ्गात् । मृद्रीं पश्येत्यादौ विशेष्यासंन्निधानेऽन्वयस्य । न च प्रवृत्तिनिमित्तं तत्रापि विशेषणम् । अत एव यस्य हि गुणस्य भावात् द्रव्ये शब्दानिवेशस्तदभिधाने त्वतलावित्येवान्मृदुत्वमित्यादौ प्रवर्त्तत इति वाच्यम् । व्यर्थविशेषण-

तापतेः । आखुरित्यादिकं हि व्यावर्त्यतया संमतम् । तत्रापि
 प्रवृत्तिनिमित्तप्रतीतेः कथं व्यावृत्तिः । उच्यते । संज्ञांजातिक्रि-
 याशब्दान् हित्वा ऽन्ये गुणवाचिनः । चतुष्टयीति भाष्यस्य निष्क-
 र्पादिषु निर्णयः । अत एव प्राशस्त्यनैर्मल्यवाची वसुशब्दः प्रा-
 गुदाहृतः । नह्यस्य नैय्यायिकाद्याभिमतगुणवाचित्वमास्ति अत
 एव निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थतेत्यादयः प्रयोगाः संगच्छन्ते ।
 त्वतलोर्गुणवचनस्येत्यत्रापि प्रागुक्तस्यैव गुणशद्वार्थत्वात् । कथं
 तर्हि प्रायेण निष्कामति चक्रपाणौ नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासी-
 दिति माघः । उच्यते । संज्ञात्वान्नायं गुणः । द्वारवतीति
 संज्ञापि नेष्टा किमुत दीपोर्य इत्याशयात् । कथं तर्हि । कथं
 संखीत्वं सरिव रक्षणीयमिति । न कोपधाया इत्यत्र नेति
 योगविभागादिति दुर्घटवृत्तिकारादयः । भाष्यादिस्वरसेन त्व-
 तलोर्इत्यत्र शुल्कादिरेव गुणो ग्राह्यः । तथाहि । एकतद्धि-
 ते चेति सूत्रे एकता एकमित्युदाहृत्य पुंवद्भावेन सिद्धमित्याशङ्क्य
 भगवतोक्तम् । उक्तमेतत्त्वतलोर्गुणवचनस्येति । अत्र कैयटः ।
 एकशब्दस्य संख्यावाचितायां गुणवचनत्वेऽपि असहायवाचि-
 नोऽतथात्वादिति भाव इति । अत एव प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे वि-
 भक्तेरेवात्र संज्ञिनीत्वादिति कैयटः । कथं तर्हि शरदः कृतार्थ-
 तेत्यादीति चेत् । सामान्ये नपुंसकप्रयोगादिति गृहाण ।
 एषैव भर्तुर्विप्रकृताऽपि रोषणतया मास्म प्रतीपं गम इत्यादौ
 तवापि गतिः । क्रियाशब्दतया त्वत्पक्षेऽप्यस्य गुणत्वाभावात् ।
 तथाच परः सन्निकर्षः संहितेति सूत्रे एकवर्णवर्तित्वाद्वाच इति
 भाष्यं कैयटो व्याख्यत् । सामान्योपक्रमात् स्त्रीप्रत्ययात् स्त्री-
 प्रत्ययाभाव इति । प्रसिद्धा च हृदभक्तिरित्यादौ एषैव गतिः ।
 अत एव स्त्रियामिति सूत्रे व्यापिनीत्वात्प्रवृत्तेरिति कैयटः पुंयो-

गादितिसूत्रे स्त्रियाः संविधात्रीत्वादिति कैयटश्च संगच्छते । अत एव पत्युर्नो यज्ञसंयोग इतिसूत्रे पत्न्याः फलप्रतिग्रहीतृत्वादिति वर्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्त आह । कर्तृत्वमात्रं विवक्षितं न तु स्त्रीत्वमिति ङीप् न कृत इति । एवं च नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमित्यपि साध्वेव । यत्तु संज्ञाजातिव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुणः तेन क्रियाशब्दानामपि पुंवद्भाव इति कश्चित् । तन्निर्मूलम् । उदाहृतसकलमहाग्रन्थविरुद्धं चेत्यलं बहुना ।

यत्तु प्रकृतसूत्रे भाष्यम् ।

“सत्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥” इति ।

एतदपि स्वरूपकथनमात्रं प्रायोवादपरं च । उक्तोदाहरणे-
ष्वव्याप्तेः । कैयटहरदत्तादिस्वरसस्तु लक्षणमेवेदमिति । अयं हि तदाशयस्तदीयग्रन्थे स्पष्ट एव । तथापि तद्दोषग्रस्त उक्तिसंभवशून्यश्चेति नानूयते ।

बह्वादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

एभ्यो ङीष्वा स्यात् । बन्ही । बहुः । इह गणसूत्राणि । शक्तिः शस्त्रे । शक्ती । शक्तिः । शस्त्रे किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् । शक्ति शस्त्रीति पाठे तु शब्दद्वयम् । शस्त्री । शस्त्रिः । अथ यथोत्तरमधिकसंग्रहार्थं त्रीणि वाक्यानि । इतः प्राण्यङ्गात् । धमनी । धमनिः । कृदिकारादक्तिनः । रात्री । रात्रिः । सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके । शकटी । शकटिः । अक्तिन्नर्थात् किम् । आक्रोशे नञ्यनिः । अजननिः । व्यवस्थितविभाषात्वादादेशे ङतौ च न । सुगन्धिः । प्रियकतिर्वेश्या । तथाच परिशिष्टम् । इतोक्त्यर्थानादेशाद्वा कतेरिति । इह पद्धतीति पठ्यते । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्तेः । हिमकाषिहतिषु चेति पदभावः ।

अहन्निति पठ्यते । सामर्थ्यात्तदन्तो बहुव्रीहिरुदाहार्यः ।
 अनुपसर्जनाधिकारबाधश्च । दीर्घाद्दी प्राहृद् । पक्षे डाप्डीपनिषे-
 धाः । चन्द्रभागा नद्याम् । कल्याण । पुराण । चण्ड । कृपाण ।
 विकट । विशाल । बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेण सिद्धे
 उत्तरार्थे पाठ इत्याहुः ।

नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥

बह्वादिभ्यो नित्यं ङीष् स्याच्छन्दसि । बह्वीनां पिता । बह्वीः
 समाः । आरम्भसामर्थ्यात् सिद्धे नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति वृ-
 त्तिः । वस्तुतस्तु एतत्सूत्रं प्राक्सूत्रस्थबहुशब्दश्च व्यर्थमेवेति
 स्पष्टमेव ।

भुवश्च ॥ ४७ ॥

अस्मान्ङीष् स्याच्छन्दसि । विराद् सम्राट् विभ्वीः प्रभ्वीः ।
 विप्रसभ्य इति दुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः ।
 उवङादेशस्तु सौत्रः । तेन किवन्तान्न ङीष् । स्वयम्भूः । कथं
 तर्हि भेकी वर्षाभ्वीत्यमरः । अत्र केचित् । मितद्वादेराकृतिग-
 णत्वाद्द्वर्षाभुशब्दं दुप्रत्ययान्तं नित्यस्त्रीलिङ्गमाहुः । प्रमाद ए-
 वायामिति बहवः । स्त्रियामिति वर्षाभूरिति तु रूपं निर्विवादम् ।
 तथा च यादवप्रकाशः । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्ददुरे पु-
 मानिति ।

पुंयोगादारव्यायाम् ॥ ४८ ॥

पञ्चम्यर्थे सप्तमीयम् । या पुमाख्या पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते
 ततः स्त्रियां ङीष्स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी । यदा तु गोपशब्दो
 न लाक्षणिकः किन्तु मुख्यस्तदा तस्येदमित्याणि गौपीत्ये-
 व । योगश्चेह दम्पतिभाव एवेत्येके । वस्तुतस्तु सङ्कोचे

मानाभावाज्जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते । तथाच भट्टिः
 प्रायुङ्क्त । कौशल्यया सावि सुखेन रामः प्राक् केकयीतो
 भरतस्ततोऽभूत् । केकयदुहिता केकयीत्युपचर्यते । जनपद-
 शब्दादित्यपत्यप्रत्यये तु कैकेयीति स्यात् । न च तस्यातश्चेति
 लुक् । न प्राच्यभर्गादीति प्रतिषेधात् । तथाच कालिदासः ।
 कैकेयि कामाः फलितास्तवेति । एतेन देवकी व्याख्याता ।
 आद्यपक्षे तु गौरादित्वं शार्ङ्गाखादित्वं वा केकयशब्दस्य कल्प-
 यन्ति । देवकशब्दात्तु अपत्यप्रत्यये कृतेऽपि संज्ञापूर्वकत्वे-
 नानित्यत्वान्न वृद्धिरित्याहुः । पुंयोगात्किम् । देवदत्ता ।
 आख्यायां किम् । प्रसूता । अस्तीह पुंयोगो न तु पुंस आ-
 ख्यैषा । गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिद्धये इति
 शेषः । आदिशब्दः प्रकारे । तेन पालकान्तान्नेत्यर्थः । तथा
 च परिशिष्टे सूत्रितम् । पुंयोगादज्येष्ठादिपालकान्तादिति ।
 गोपालकस्य स्त्री गोपालिका । अश्वपालिका । सूर्यादेवतायां
 चावक्तव्यः । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् । सूरि
 कुन्ती । मानुषीयम् । सूर्यतिस्मेति यलोपः ।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडाहिमारण्ययवयवनमा-

तुलाचार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥

एषामानुगागमः स्यान् ङीष् च । इन्द्रादीनां मृडान्तानां
 मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र पूर्वेण सिद्धे आगम-
 मात्रं विधीयते । हिमादीनां तृभयम् । इन्द्राणी । वरुणानी ।
 भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी । हिमारण्ययोर्महत्वे ।
 महादिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । यवाद्दोषे । दुष्टो
 यवो । यवानि । जात्यन्तरमेवेदम् । यवत्वजातिविरहेऽपि

तदाकारानुकरणमिह दोषशब्दार्थः । यवनालिप्याम् । यव-
नानां लिपिर्यवनानी । तस्येदमित्यणो बाधको ङीष् । उपा-
ध्यायमातुलाभ्यां वा । आभ्यां पुंयोगे ङीष् प्राप्तस्तत्सन्नियोगे-
नानयावो आनुगागमो वक्तव्य इत्यर्थः । उपाध्यायशब्दस्या-
प्राप्ते मातुलशब्दस्य तु सूत्रेण नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् । उपेत्या-
धीयतेऽस्मात् स उपाध्यायः । एरचापवाद इङ्श्चेति च घप्रत्ययः ।
उपाध्यायस्य स्त्री उपाध्यायानी । उपाध्यायी । या तु स्वयमे-
वाध्यापिका सा उपाध्यायी उपाध्याया न्न । अपादाने स्त्रियामित्यु-
पसंख्यानम् । तदन्ताच्च वा ङीषिति तृतीये वार्तिकात् । मातु-
लानी । मातुली । मुद्गलाछन्दासि लिच्च । रथीरभून्मुद्गलानी ॥
ङीषो लित्वादानुगाकारस्य लित्स्वरः । लोके तु मुद्गली ।
तथा च क्षुद्रत्वाद्रकि मौद्गलेर इत्यप्रकरणे भाष्यम् । यत्तु न्यास-
कृतोक्तं मुद्गलानी शब्दे द्वितीय उदात्त इति तत्तु वेदबाह्यत्वम-
युक्तमेव । आचार्यादणत्वं च । आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी ।
पुंयोग इत्येव । आचार्या । स्वयं मन्त्रव्याख्याकृदित्यर्थः । अ-
र्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थेऽयं विधिः । अर्याणी । अर्या । अर्यः
स्वामिवैश्ययोरिति स्मरणात् । स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः । क्ष-
त्रिया क्षत्रियाणी । पुंयोगे तु ङीषेव । अर्या । क्षत्रियी । अ-
त्रामरस्य संग्रहः ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात् क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥

आचार्याणी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रियी तथा ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायीति, इह अनुक् ह्रस्वादिरेव लाघवाद्-
क्तव्य इति हरदत्तः । तन्न । अतो गुण इति पररूपप्रसङ्गात् ।
नन्वकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घो भविष्यति । अन्यथा हि नकमे-

व कुर्यादिति चेन्न । अल्लोपोन इत्यस्य बाधने चरितार्थत्वात् ।
पत्युर्न इतिवदादेशे कर्तव्ये आगमलिङ्गकारोच्चारणसामर्थ्या-
देवाल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न । शर्वशब्दे ककारस्य चारि-
तार्थ्यात् नहि तत्र लोपोऽस्ति । न संयोगादिति निषेधात् । त-
स्मात्ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चार-
णमावश्यकमिति स्थितम् । कथं तर्हि ब्रह्माणीति ब्रह्माणमा-
नयति जीवयतीति कर्मण्यण् बोध्यः ॥

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

क्रीतान्तात्करणपूर्वकात् प्रातिपदिकाददन्तान्डीषस्यात् ।
वस्त्रक्रीती । वस्त्र भिस् क्रीत इत्यस्यामवस्थायां प्राक् सुबुत्पत्तेः
समासे अदन्तत्वान्डीष् । कर्तृकरणे कृतेति सूत्रे बहुलग्रहणात्
सुबुत्पत्तौ सत्यां समास इति पक्षे तु सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वा-
दाप् । तेन सा हि तस्य धनक्रीतेति सिद्धम् ।

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणादेः क्तान्ताददन्तात्प्रातिपदिकान् डीषस्यात्समुदा-
येनाल्पत्वे द्योत्ये । अभ्रलिप्ती द्यौः । सूपलिप्ती पात्री ।

बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

बहुव्रीहेः क्तान्ताददन्तोदात्तात्स्त्रियां डीष् स्यात् । जाति-
पूर्वादिति वक्तव्यम् । तेन बहुनञ्जुसुकालसुखादिपूर्वान्न भवति ।
वहोर्नञ्जवदुत्तरपदभूम्नि । नञ्सुभ्याम् । जातिकालसुखादिभ्यो-
ऽनाच्छादनाक्तोक्तमितप्रतिपन्नाः । इति ह्यन्तोदात्ताविधायका-
नि । तथाचान्तोदात्तादबहुनञ्जुसुकालसुखादिपूर्वादितिन्यासापे-
क्षया अन्तोदात्ताज्जातिपूर्वादिति न्यासे लाघवं स्पष्टमेव ।
उत्तरसूत्रेणास्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पो वक्ष्यत इति स्वाङ्गपूर्वपद ए-

वात्रोदाहरणम् । उरुभिन्नी । नेह । बहुकृता । अकृता । सुकृता ।
 मासजाता । सुखजाता । जातान्ता । दन्तजाता । अन्तग्रह-
 णात्सिद्धम् । वर्णादनुदात्तादितिवद्बहुव्रीहेरनुदात्तादित्येव सिद्धे
 अन्तग्रहणं नित्यप्रतिपत्यर्थम् । वा जाते इति तु वैकल्पिक
 उदात्तो न तु नित्यः । पाणिगृहीती भार्यायाम् । पाणिगृहीता-
 ऽन्या । बहुलं ताणि । संज्ञाछन्दसोरित्यर्थः । प्रबद्धविल्लीनी ।
 प्रबद्धविल्लीना । बहुव्रीहिरयम् । कर्मधारय इत्यन्ये ।

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प आरभ्यते । सुरापीती । सुरापी-
 ता । अन्तोदात्तादित्येव । नेह वस्त्रच्छन्ना । अनाच्छादनादि-
 त्युदात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेणापि न ङीष् ।

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तात्प्रातिपदिकादद-
 न्ताद्वा ङीप्स्यात् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी । अतिकेशा ।
 चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्तु सुगुल्फा । उपसर्जना-
 त्किम् । शिखा । स्वाङ्गन्तु त्रेधा परिभाषितम् । अद्रवं मूर्तिम-
 त्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । सुस्वेदा । द्रवत्वात् । सुज्ञाना ।
 अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला । अप्राणिस्थत्वात् । कथं तर्हि
 फलमुखी कारणमुखी वानवस्थेति । प्रमाद एवायम् । टावन्तन्तु
 पाठ्यम् । सुशोफा । विकारजत्वात् । अतस्त्वं तत्र दृष्टं चेति
 लक्षणान्तरम् । सुकेशी सुकेशी वा रथ्या । तेन चेत्तथा-
 युतम् । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवत् प्राणिसदृशे
 स्थितत्वात् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥

एभ्यो वा ङीप्स्यात् । पुरस्तादपवादन्यायाद्येननाप्राप्तिन्यायाच्च
बह्वलक्षणो निषेधो नासिकोदरयोर्बाध्यते । ओष्ठादीनां पञ्चानान्तु
असंयोगोपधादिति बाध्यते । मध्येऽपवादन्यायाद्येननाप्राप्तिन्यायाच्च ।
सहनञ्जलक्षणस्तु प्रातिषेधः परत्वादस्य विधेर्बाधक एव । तुङ्गनासिकी ।
तुङ्गनासिकेत्यादि । नेह । सहनासिका । अत्र कश्चित् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन स्वङ्गी स्वङ्गेत्यादि सि-
ध्यति । अत एव वृत्तिकृता अङ्गात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यमिति पूर्वसूत्रे
पाठितमित्याह । भाष्यादनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणि-
काः । काश्मीरकवधर्मानाभ्यान्तुस्थूलांत्री स्थूलांत्रेनत्यप्यधिकं
संगृहीतम् । अत्र वार्तिकानि । पुच्छाच्च । सुपुच्छी । सुपुच्छा ।
कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् । कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा
कबरपुच्छीत्यादि । उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च । नित्यमि-
त्येव । उलूकपक्षी । उलूकपुच्छी सेना ।

न क्रोडादिवह्वचः ॥ ५६ ॥

क्रोडादेर्वह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीप् । कल्याणक्रोडा । अश्वान्नमुरः
क्रोडा । स्त्रीलिङ्गोऽयम् । तत्र बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य पुंवद्भावः उ-
च्चरपदस्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । क्रोडा बालखुरोरवाः शफो गुदं
भगगलौ चेति पठ्यते । महोदधौ तु । क्रोडबालगलानालभगोखाः
खुरसंयुताः । शफो भ्रुजो गुदं घोणाकरौ क्रोडादिनामनीति
पठ्यते । न ना क्रोडं भ्रुजान्तरमित्यर्थः । क्रोडः पुंसीति रत्न-
मतिः । उखाशब्दस्य कल्याणोखेत्युदाहरणं बोध्यम् । उखा
स्फिगिति वर्धमानः । कल्याणनखेति तु वृत्तौ प्रमादः पाठः ।
नरवमुखात् संज्ञायामिति प्रातिषेधात् । असंज्ञायां ङीप्सन्तत्वात् ।

बहवः । सुजघना । सुललाटा ।

सहनञ्जविद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥

सहेत्यादित्रिकपूर्वात् ङीष् न स्यात् । सकेशा । अकेशा ।
विद्यमानकेशा । सनासिका । अनासिका । विद्यमाननासिका ।

नखमुखात् संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

न ङीष् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् । ताम्र-
मुखी कन्या ।

दीर्घजिह्वी च छन्दसि ॥ ५९ ॥

संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष्विधीयते संज्ञायाम् । आसुरी
वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाद् ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ६० ॥

दिक्पूर्वपदात् स्वाङ्गान्तात् प्रातिपदिकात् परस्य ङीषो ङी-
षादेशः स्यात् । प्राङ्मुखी । आयुदात्तं पदम् । स्वतन्त्रो ङीप्तु
न कृतः । प्राग्गुल्फादावतिप्रसङ्गात् । पूर्वोक्तनिषेधानामप्यनु-
वृत्तावतिगौरवात् । तस्मादिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या ङीषिति
प्रथमायाः षष्ठीकल्पनमेव ज्यायः ।

वाहः ॥ ६१ ॥

वाहन्तात् प्रातिपदिकान्ङीष् स्यात् । ङीषेव स्वर्यते न तु
ङीप् । दित्यवाद् च मे दित्यौही च मे । प्रष्टौही ॥

सख्यशिञ्जीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

इतिशब्दः प्रकारे । स च भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्ट-
व्यः । तेन छन्दस्यपि क्वचित् भाषायां तु नित्यम् । सखी ।
आशिञ्जी । शिञ्जुना विनेत्यमरः । वेदे तूभयम् । सखा सप्तप-

दी भव । अशिशुमिवमामयं शरारुरभिमन्यते । आधेनवो धुन-
यन्तामशिश्वीरित्यादि ।

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥

जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां
ङीप्स्यात् ।

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकम् । आकृतिग्रह-
णं यस्या इति बहुव्रीहिः । अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्या जातिरित्य-
र्थः । मृगी । हंसी । एवमपि वृषलीत्यादि न सिद्ध्यति । वृषले
ब्राह्मणादिव्यावृत्तसंस्थानाभावात् । अतो लक्षणान्तरमुक्तम् ।
लिङ्गानां चेति । सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीत्यर्थः । सर्वशब्द-
स्य लिङ्गापेक्षत्वेपि गमकत्वाद् भजोरिवः समासश्च किमोदनः
शालीनामित्यादिवत् लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी । तेन वृषली-
त्यादि सिद्धम् । ब्राह्मणीशब्दे तु प्राप्तो जातिलक्षणो ङीप् शा-
ङ्गेरवादिपाठान् ङीना बाध्यते । न च मृगीत्यादेरप्यनेन सिद्धेः
प्रथमलक्षणवैयर्थ्यं शङ्काम् । तटः । तटी । तटमित्याद्यर्थं तस्या-
प्यावश्यकत्वात् । देवदत्ता देवदत्त इत्यसर्वलिङ्गम् । तेन तत्र
द्वितीयलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह । सकृदिति । एकस्यां
व्यक्तौ कथिता सती व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहेत्यर्थः ।
न ह्येवं देवदत्तत्वम् । परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्यानभ्युपगमा-
त् । अभ्युपगमे वा समानकालतया व्यक्त्यन्तरस्य विशेषणात् ।
ब्राह्मणत्वादित्स्तु भवत्येवम् । तदीयपितृभ्रात्रादिषु सुग्रहत्वात् ।
आचलक्षणेऽपीदं योज्यम् । तत्रायं विशेषः । एकत्वं नित्यत्वं

वा विवक्ष्यते इति एकत्वे सत्येव हेतुत्सम्भवति नित्यत्वे च तेन वयसो जातित्वाभावाद्बुद्धा स्थविरेत्यादौ न ङीष् । युवजानिरित्यादौ च जातेश्चेति न पुंवद्भावनिषेधः युवति-तरेत्यत्र तु भाष्यकारप्रयोगात् पुंवदित्युक्तं ङ्याब्सूत्रे । एवं च कुमारभार्य इत्येव भवति ।

यत्तु भाष्ये एतल्लक्षणपर्यालोचनया कुमारीभार्य इति भवि-तव्यमित्युक्तम् । तत्तु प्रथमलक्षणे सकृदित्यादेरन्ययो नास्ती-त्यभिप्रेत्य । मतभेदपरं चेति बोध्यम् । अत एव कुमारीशब्द-स्य पुंवद्भावोऽपि तत्रैव मतान्तरे उपन्यस्तः । गोत्रञ्चे-त्यादेरयमर्थः । अपत्यप्रत्ययान्तः शाख्याध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभते । दाक्षी । औपगवी । कटी । बह्वृचीत्यादि । ना-ढायनन्वहृचमिदन्नपुंसकमिति दर्शनात् सर्वलिङ्गौ गोत्रचरणौ । अतः पृथगुपात्तौ । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयात् किम् । मक्षिका । वरटा । द्रोणीत्यादयस्तु गौरादिषु बोध्याः । पा-त्रीत्यत्र तु औणादिके घृनि पित्वान्ङीषिति माधवः । अयोप-धात्किम् । क्षत्रिया । क्षत्राद्ध इत्यपत्ये घप्रत्ययविधानाद्गोत्रलक्ष-णा ऽसर्वलिङ्गा वा जातिरियम् । अत्र । वार्तिकम् । योपधप्रति-षेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेध इति । गवयी । हयी । मुकयी । मनुषी । हलस्ताद्धितस्येति यलोप इति माध-वः । मत्सी । सूर्यतिष्येति सूत्रे मत्स्यस्य ङ्यामिति वक्ष्यते । गौरा-दिषु हयादय इदानीन्तनैः प्रक्षिप्ता इति वार्त्तिकारम्भाद्विज्ञायते ।

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥

स्त्रीविषयत्वात् पूर्वेणाप्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते । एतदेव च पूर्वत्र समानायामाकृतावस्त्रीविषयत्वविवक्षायां प्रमाणम् । यौ-

गिकार्थे एषामपि लिङ्गान्तरसम्भवात् । अत एव द्रोणीत्या-
दौ गौरादित्वं बोध्यमित्युक्तम् । द्रोणशब्दस्य परिमाणविशेषे
पुंस्त्वेऽपि गवादन्यां स्त्रीत्वात् । कुटशब्दस्य घटे पुंस्त्वेऽपि गेहे
स्त्रीत्वात् । घटः करीरः कलशः कुटः कुम्भो नियः स्मृत इति
हलायुधः । गेहं कुटं मन्दिरमिति स एव । एवञ्च गेहेऽपि अ-
तियतलिङ्गतया जातेरिति ङीषपि सुवचः । यत्तु भाष्ये आकृ-
तिभेदेनापि अस्त्रीविषयतामाश्रित्य समाहितं मालेत्यादौ जा-
तित्वं कल्पितं सोऽयं प्रौढिवादः । प्रकृतमनुसरामः । ओदनपा-
की । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमू-
लो । गोवाली । ओषधिविशेषे रूढा एते । पुष्पफलमूलो-
त्तरपदानां येषां नेष्यते तेषां निषेधायेह चत्वारि वार्त्तिकानि ।
सदञ्चकाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् प्रातिषेधः । सम्भस्त्राजिनशन-
पिण्डेभ्यः फलात् । त्रेश्च । मूलान्नज इति । एतेऽप्यजादौ
प्राक्षिप्ताः ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

ङीष्स्यात् । पुनर्जातिग्रहणं योपधादपि स्यादित्येतदर्थ-
म् । उदकमेयमस्य उदमेयः । उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादे-
शः । तस्यापत्यमत इञ् । औदमेयी । अतः किम् । विद् ।
दरत् । विद्शब्दाज्जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । दरच्छब्दद्वयज-
गधेत्यण् तयोरतश्चेति लुक् । मनुष्येति किम् । तित्तिरिः । इव
उपसंख्यानम् । अजात्यर्थे । सौतङ्गमी । मौनिचित्ती । सुतङ्ग-
ममृनिचित्तशब्दाभ्यां तेन निर्वृत्तामित्यर्थे वृत्तलणादिना चातु-
रर्थिक इव् ।

ऊङुतः ॥ ६६ ॥

उकारान्तादयोपधात् प्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः

स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरुनादिभ्यो रायः । तस्य स्त्रियामवन्ती-
 त्यादिना लुक् । ब्रह्मबन्धूः । धीवबन्धूः । वृत्तस्वाध्यायही-
 नायां ब्राह्मणजातावेतौ बहुव्रीही वर्तेते । ऊङो ङकार ऊङ्धा-
 त्वोरिति विशेषणार्थः । दीर्घोच्चारणन्तु श्वश्रूशब्दार्थम् । अन्यत्र
 सवर्णदीर्घेणापि सिद्धेः । इह सवर्णदीर्घेणोकारान्तरप्रश्ले-
 षेण पुनर्विधानं व्याख्येयम् । तेन ब्रह्मबन्धूरित्यत्र पा-
 क्षिकः शैषिकः कम्प । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्वा । अयोप-
 पधात्किम् । अध्यर्गुर्ब्राह्मणी । अध्वर्युशाखाध्यायिवंशे भवेत्य-
 र्थः । चरणलक्षण्यं जातिः । अध्वरं यातीति विग्रहे मृगय्वाद-
 यश्चेत्युणादिषु दर्शनात् कुप्रत्ययः । अध्वरशब्दस्यान्तलोपश्च ।
 अप्राणिजातेश्वारज्वादीनामुपसंख्यानम् । अलाबूः । कर्कन्धूः ।
 यद्यप्येतौ दीर्घान्तावेवोणादिषु व्युत्पादितौ तथापि अलाब्वा क-
 र्कन्ध्वेत्यादौ नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधार्थमूङ्वि-
 धानम् । उत इति चेह नापेक्ष्यते । रज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य
 एव । प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः ।

बाह्वन्तात् संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

भद्रवाङ् ।

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्गूः ॥ श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च । श्वशुरस्य स्त्री श्व-
 श्रूः । पुंयोगलक्षणस्य ङीषो ऽपवादः । प्रातिपदिकग्रहणे छिन्न-
 विशिष्टस्यापि ग्रहणात् स्वादयः ।

उरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

उपमीयतेऽनया इत्युपमानं तदेव औपम्यम् । उपमानवाचि
 पूर्वपदं यत् प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात् ॥ कदलीस्तम्भोरुः ।
 उपमानाभावाद्बेह । वृत्तोरुः । कथं तर्हि । पीवरोरु पिवती बर्हिण

इति कुमारः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरानित्यत्वात् संबुद्धिप्रयुक्तगुणाभावो बोध्यः । एतेन विहर मया सह भीरु कामिनीति व्याख्यातम् । श्रीकण्ठपुरुषोत्तमादयस्तु स्त्रीजातिविशेषवाची भीरुशब्दस्तस्माद्बुद्धुत इत्यूढमाहुः । कथं तर्हि । विशेषस्त्वङ्गना भीरुरित्यमरः । सपदि वारिधरारवभीरव इति माघश्च । मनुष्यत्वाविवक्षायां नोङ् । मनुष्यजातेरित्यनुवृत्तेः भियः कुल्कुकनाविति क्रौ क्रियाशब्दो वा । अत एव वारिधरारवस्य भीत्रार्थानामित्यपादानकारकतेति दिक् । ऊर्वन्तादिति ऊरोरिति वा वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं हस्तशुनोरुरित्यादौ पदान्तरव्यवधाने मा भूदित्येतदर्थम् । अत एव धात्री कराभ्यां करभोपमोरुरिति रघुकाव्ये दीर्घपाठः काचित्कः प्रामादिकः । विचकरेचकरेणु-करोरुभिरिति माघे तु प्रमाद एव । करेण वरोरुभिरिति वा पठनीयमिति हरदत्तः ।

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

अनौपम्यार्थं सूत्रम् । सहितोरुः । सैव शफोरुः । शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् । लक्षणशब्द अर्शआद्यजन्तः । लक्षणोरुः । वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः सा वामोरुः । सहित-सहाभ्यां चेति वक्तव्यम् । सहितोरुः । समो वा हितततयोरिति व्युत्पादितस्य सहितशब्दस्य नेह ग्रहणम् । एकदेशविकृततया संहितग्रहणादेव सिद्धेः । किन्तु सह हितेन वर्तते इति व्युत्पादितस्य ग्रहणम् । सहोरुः । सहेते इति सहौ तादृशाबुरू यस्याः सा । यद्वा । विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः ।

कद्रुकमण्डलोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥

आभ्यामूङ् स्यात् । कद्रूश्च वै सुपर्णी च । कमण्डलूः ॥ गु-

गुल्मघुजतुपतयालूनामुपसंख्यानम् । तत्राद्यानां त्रयाणां छ-
न्दासि व्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । पतयालुस्तु स्पृहिशृहीत्यालुजन्तो
विशेष्यलिङ्गः । गुग्गुलुः । मधूः । जतूः । पतयालूः ।

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

अच्छन्दोऽर्थं सूत्रम् । कटूः । कमण्डलूः ।

शार्ङ्गखाद्यजो ङीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गखादेरजो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन्स्यात् ॥
शार्ङ्गरवी । बैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव । जातिलक्षण
एव परं ङीना बाध्यते ॥ अत्राकारविशेषणाच्चेह । शूरसेनी ॥
जनपदशब्दादित्यजोऽतश्चेति लुकि जातिलक्षणो ङीष् । अत
एव यौधेय्यां ङीन्सिध्यर्थं न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्य इति सू-
त्रेणातश्चेति प्राप्तो लुङ् निषिध्यते । ततः पश्वादिद्यौधेयादिभ्यो
ऽणत्राविति पाञ्चमिकस्य स्वार्थिकस्याजो लुगभावादनेन ङीन्
सिध्यतीति कैयटादिग्रन्थे चरणसमाप्तौ स्पष्टम् । शार्ङ्गरव ।
कापटव । ब्राह्मण । गौग्गुलव । शृङ्गरु कपटु ब्रह्मन् गुग्गुलु एभ्यः
प्राग्दीव्यतोऽण् । गौतम ऋष्यणन्तः । अयं च गौरादिष्वपि पठि-
तः । कामण्डलेय । कमण्डलुशब्दाच्चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । ब्राह्म-
णकृतेय । आतिथेय । आङ्गरकेय । एते शुभ्रादिद्वगन्ताः । वात्सा-
यन । वत्सशब्दाद् गर्गादिषञ् । ततो यूनि यजिजोश्चेति फक् ।
यद्यपि स्त्रियां युवसंज्ञा नास्ति तथापि वात्सायनशब्दस्येह गणे
पाठसामर्थ्यात् स्त्रियामपि युवसंज्ञा । गोत्रे एव वा प्रत्ययद्वयम् ।
मौञ्जायन । मुञ्जशब्दो नडादिः । कैकसेय । कीकसाशब्दः शु-
भ्रादिः । काप्य । शैव्य । कपिशिविभ्यां वृद्धेत्कोसलाजादा-
भञ्जङ् । यङ्श्चावत्र प्राप्नोति । ऐहि । पर्येहि । ईह चेष्टायाम् ।

आङ्पूर्वात् पर्याङ्पूर्वाच्च सर्वधातुभ्य इति इन् । इह कृदिकारा-
 दिति ङीष् प्राप्तः । आश्मरथ्य । अश्मरथो गर्गादिः । औद-
 पान । उदपानशब्दः शुण्डिकादिः उत्सादिश्च । तत्र शुण्डिकाद्य-
 णन्तः प्रयोजयति । अजन्ते तु ङीष्ङीनोर्नास्ति विशेषः । अराल
 चण्डाल । वतण्ड । आद्ययोरसर्वलिङ्गत्वाज्जातित्वम् । वतण्डस्य तु
 गोत्रत्वात् । वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डाच्चेति यञ् । लुक् स्त्रि-
 यामिति तस्य लुक् । भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायां घादिषु नित्यं
 ह्रस्वार्थम् । ननु भोगशब्दो घञन्तः । गौरिशब्दो अत इञन्तः ।
 तौ जित्स्वरणाद्युदात्तौ ताभ्यां मतुप् पित्वादनुदात्तः ततश्च
 ङीप्ङीनोः को विशेष इत्याशङ्क्योक्तं वृत्तिकारैः । घादिषु नि-
 त्यमिति । तेषामयमाशयः । कर्मणि चेत्यत्रेव नद्याः शेषस्यान्य-
 तरस्यामुगितश्चेति चकार इतिशब्दार्थः । तेन उगितः परोऽपि
 ङीन् नास्य विषयः । उगित्संशब्देनाविहितत्वात् । तथा च घर्-
 पेति नित्यह्रस्वः सिध्यति । भाष्ये तु उगितः परा या नदीत्येव
 स्थितं युवोरनाकाविति सूत्रे । अत्र गणसूत्रं नृनरयोर्वृद्धिश्चेति ।
 नृशब्दादृन्नेभ्य इति ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते
 वचनम् । यदिह वक्तव्यं तत्स्थानेन्तरतम इत्यत्रावोचाम । अत्र
 पुत्रशब्दः पठ्यते तेन शैलपुत्री । मा भैषीः पुत्रि सीते । पुत्रीव
 हर्षं हृदये करोतीत्यादिसिद्धम् । पुत्रशब्दश्च कन्यायामप्यस्ति ।
 अत एव पुमांसं पुत्रमाधेहि । पुंसः पुत्रां उत विश्वायुषमित्यादौ
 पुंस्त्वेन विशेषणं संगच्छते । अमरोऽप्याह । आत्मजस्तनयः
 स्रुतः सुतः पुत्रस्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं सर्वे इति । यच्चत्र ह-
 रदत्तेनोक्तं केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां न वर्तते इति तत्प्रत्ययस्था-
 दितीत्वप्रकरणस्थवासूतकापुत्रकावृन्दारकाणामिति वार्तिकभा-
 ष्यादिविरुद्धम् । ननु षष्ठे कारे सत्यागदस्येति सूत्रे सूतोग्रराज

भोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रद्वेति वार्तिकं तत्स्वरार्थमित्येके ।
 टित्वान्डीपि कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तः । ङीनन्तेन तत्पु-
 रूपेऽपि समासस्वरेणान्तोदात्त एवेति दुरुपपादोऽत्र स्वरभेदः ।
 अतो नारभ्यमेव वार्तिकमित्यन्ये । वार्तिकश्रद्धयात्र गणे पुत्र-
 शब्दः प्रक्षिप्तो न तु सांप्रदायिक इत्यन्ये तेषामुक्तप्रयोगाः प्रामा-
 दिकाः । यद्वा पुत्रेत्याख्यातात्तद्वन्तं करोतीति वा रायन्ताद-
 च इः । कृदिकारान्डीपिति कथंचिन्निर्वाह्यम् । अस्मिन् पक्षे वा
 सूतकापुत्रकेति वार्तिके कैयटहरदत्तादिकृतोऽकारप्रश्लेषक्लेशो
 नास्तीति दिक् ।

यङश्चाप् ॥ ७४ ॥

ज्यङ्घ्यङोः सामान्यग्रहणं यङ इति । तदन्ताच्चाप्स्यात् ।
 पकारः सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्य तद्विधातेन चरितार्थ-
 त्वेऽपि परत्वाच्चित्स्वरं बाधते । आम्बष्ठ्या । वृद्धेत्कोसलेति ज्य-
 ङ् । कारीषगन्ध्या । घ्यङः स्त्रीप्रत्ययत्वेऽपि डित्करणसामर्थ्या-
 त्तदन्तादप्ययं चाप् । अत्र वार्तिकम् । षाच्च यङश्चाविति । शा-
 र्कराक्ष्या । पौतिमाष्या । गौकक्ष्या । शर्कराक्षपूतिमाषगोकक्ष-
 शब्दा गर्गादयः । एवं च गौकक्ष्यशब्दस्य क्रौड्यादिषु पाठो
 न कर्तव्यः । नन्वेवं गौकक्षीपुत्र इत्यत्र घ्यङः संप्रसारणं पु-
 त्रपत्योरिति संप्रसारणं न स्यात् । घ्यङन्तताविरहादिति चेन्न ।
 इष्टापत्तेः । तथाच सौनागाः पठन्ति । घ्यङः संप्रसारणे गौ-
 कक्ष्यायाः प्रतिषेध इति ।

आवट्याच्च ॥ ७५ ॥

॥ अस्माच्चाप्स्यात् । आवट्या । अवटशब्दो गर्गादिः । तस्मा-
 त्पञ्च । यञश्चेति ङीप्प्राप्तः । प्राचां तु मते ष्फ एव सर्वत्र ग्रहणा-

पकर्षणादित्युक्तम् । आवध्यायनी ।

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेरधिकृतं बोध्यम् । बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थम् । अन्यथा प्रत्यय इतिवत्तद्धित इत्येव ब्रूयात् । ननु स्त्रीप्रत्ययानामुपक्रम एव तद्धिता इत्यधिक्रियताम् । तथाच ष्वविधौ तद्धितग्रहणं यस्येतिलोपे ईद्वहणं च मास्तिवति लाघवम् । सत्यम् । एवं सति ङीवादीनां ङकारस्येत्संज्ञा न स्यात् । अतद्धित इति पर्युदासात् । ङकारस्थाने टकारोऽस्तिवति चेन्न । एवमपि पद्वित्यादावोर्गुणप्रसङ्गात् ।

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवनशब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः ॥ स्त्रियां तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे स्वादयः । युवतिः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धेऽप्युत्तरार्थस्तद्धिताधिकारः । अथ कथं प्रौढभावा युवत्य इति । युवतीकरनिर्मथितं मथितमिति च । न चेतो मनुष्यजातेरिति ङीषि वाच्यम् । यौवनं न जातिरित्युक्तत्वात् । अन्यथा ह्रस्वप्रयोगासङ्गतेश्च । उच्यते । सर्वतो क्तिन्नर्थादिति बह्वाद्यन्तर्गणसूत्राद्वैकाल्पिको ङीष् । उक्तेऽपि भवन्त्येत इति भाष्यात् । अन्ये त्वाहुः यौतेरौणादिके कतिप्रत्यये कृदिकारादिति ङीषिति । यौतेः शत्रन्तान्ङीविति वा । अत एव युवतीनां समूहो यौवतमित्यपि सङ्गच्छते । त्यन्तात्तु आणि पुंवद्भावाद्यौवनमित्येव । भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्तिस्तु भाष्यविरुद्धा । भाष्ये भिक्षादिषु युवतिशब्दपाठस्य प्रत्याख्यानात् ।

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

ज्यादीनामन्त्यमुत्तमम् । तत्रैव रुढेः । तस्य समीपमुपो-

क्षमम् । गोत्रे विहितावनार्थो यावणिजौ तदन्ताभ्यां गुरुपोत्त-
माभ्यां व्यङ्ग्यप्रत्ययः स्यात्स्त्रियाम् । षष्ठी तु पञ्चम्यर्थे सौत्री
गापोष्टक् त्रीहिशाल्योर्दगितिवत् । अत एवोत्तरसूत्रे पञ्चमी
निर्दिष्टा । क्रौड्यादिभ्यश्चेति । यद्वा । अणिजन्तस्य व्यङ्ग्यदेशः
स्यादिति सूत्रार्थः । नचैवं तातङ्न्यायेन सर्वादेशता शङ्क्या नि-
र्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्युक्तेः । करीषगन्धेरपत्यं स्त्री कारी-
षगन्ध्या । तस्यापत्यमित्यणः व्यङ्ग्य । वाराह्या । वाला-
क्या । इजः व्यङ्ग्य । अणिञोरिति किम् । आर्तभागस्यापत्यं
विदादित्वादञ् । आर्त्तभागी । अनार्षयोः किम् । वासिष्ठी ।
वैश्वामित्री । गुरुपोत्तमयोः किम् । औपगवी । गोत्रे किम् ।
तत्र जाता आहिच्छत्री । कान्यकुब्जी । यद्यप्यपत्याधिकाराद-
न्यत्र लौकिकं गोत्रमिति बुद्धविधौ राजन्यमनुष्यग्रहणेन
ज्ञापयिष्यते तथापि अनार्षयोरिति पर्युदासादेव सिद्धे गोत्र-
ग्रहणसामर्थ्याच्छास्त्रीयस्यैव गोत्रस्येह ग्रहणमिति प्राञ्चः ।
वस्तुतस्तु मा स्तु गोत्रग्रहणं अस्तु च लौकिकस्य पर्युदासा-
च्छाभः । दैवदत्या याज्ञदत्येत्यादीनामनन्तरापत्येऽपीष्यमाण-
त्वात् । एतदर्थमेव हि भाष्ये गोत्रादवयुतः पृथग्भूतः
पर्युदासादनन्तरापत्यमिति व्याख्यानान्तरमुत्तरसूत्रस्य कृत-
म् । वृत्तौ च क्रौड्यादिषु दैवदत्यादयो द्रष्टव्या इत्युक्तम् ।
अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेति सर्वेषां तुल्यमेव । यद्यपि व्यङ्ग्य
आदेश इति पक्षेऽपि लक्ष्यं सिद्ध्यत्येव तथापि प्रत्ययपक्षे
पकार इह सूत्रे व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणमिति सूत्रे च न कर्तव्य इति
लाघवम् । पक्षान्तरे तु गौरवमिति स्थितं भाष्ये । तथाच
तत्सङ्गाहका हरदत्तश्लोकाः ।

पुंवङ्गावाद्यजादौ यलुगणपि परस्मिन् व्यङ्ग्ये श्रौतमेवे

स्वार्थे ष्यङ् तद्यलुगडे क्रमत इह भवेदौडुलोम्या परस्मिन् ।

ष्यङ्शीर्षाधीनलाभस्तदभिविहितये न प्रभूर्हास्ति शीर्ष्यो
सर्वादेशोऽपि तातङ्ङिव न यङ्गणिजोः स्थानिनोरुक्तिहेतोः ॥ १ ॥

स्युक्तावष्पाप्परस्मिन्निह सुलभ इति षडौ विधेयौ न वा ये
ऽणादेशे ङीनिवृत्त्यै त्वण इज् इति चेद्वौ विशेष्यौ न दोषः ।

जित्वादादेरुदात्तः प्रसजति साकादेशने वृध्यभावः
पाश्यापुत्रे निवृत्त्यै यण इक इह पेट्वेकके ङीस्पङोस्तु ॥ २ ॥

लोलूयापुत्र इत्यव्यवहित इतरत्रापि दीर्घो तवत्स्याद्-
धुत्वानन्तर्ययोगे विधिरिति स यथानन्तरेऽधौ तथा धोः ।

धात्वानन्तर्ययोश्चेन्मिथ इह निहिते पेक्षिता वाकूपताविकू
धोर्नात्राधिक्रियात्वे ह्युपदिशिरिति गौर्नोतदेवं ममैकः ॥ ३ ॥

एषामयमर्थः । ष्यङि परस्मिन् सति प्रत्ययत्वपक्षे इति यावत्
यजादौ पुंवद्भावात् । भस्याढ इत्यनेन । यलुक् यलोपः
अण् च सिध्यति । औदमेध्यायाश्छात्र औदमेधानां सङ्घो वा
औदमेघ इति हीष्यते तच्चोभयमादेशपक्षे स्थानिवद्भावेन इज-
न्ततया इजश्च सङ्घाङ्कलक्षणेऽपि तिसूत्राभ्यामणि आपत्यस्येति
यलोपे च सिद्ध्यतीति स्पष्टमेव । प्रत्ययत्वपक्षे त्विजन्तत्वाभा-
वाद्द्विरण् विधेयः । अथ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया इजन्ताद्विहि-
तोऽण् ष्यङन्तात् स्यात् एवमपि अनपत्यत्वाद्यलोपानुपपत्तिरिति
दूषणं प्रसक्तम् । तत्रायमुद्धारः । भस्याढे तादृते पुंवद्भावः
सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेव शैषिकोत्पत्तेः पुंवद्भावेन
ष्यङ्निवृत्ताविजन्तत्वादुभयत्राण् इति । स्यादेतत् । प्रत्यय-
त्वपक्षे औदमेघेयो न सिध्यति । अनपत्यतया यलोपासम्भ-
वात् । अढ इति पुंवद्भावपर्युदासाच्चेत्यत आह । हीति ।
हि यस्मात्स्त्रियां विद्यमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे टावादय इति

व्याख्यानादौदमेधेः स्वार्थे ष्यङ् । इजन्तस्य स्वार्थश्चापत्यं
तत्तस्मात् ढे यलुप्यलोपः । आपत्यत्वादिति भावः । तदेवं
प्रत्ययत्वपक्षो निर्दोष इति स्थितम् । नन्वादेशत्वपक्षे औडु-
लोभ्या न सिध्येत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात् ।
अत आह क्रमत इति । अपरस्मिन् पक्षान्तरे आदेशत्वपक्षे इति
यावत् । अकृते टिलोपे गुरुपोत्तमत्वाभावात् ष्यङ् न नास्ति ।
तथा चानुपूर्व्यात् सिद्धमिति भावः । स्यादेतत् । हास्तिशिरसा-
पत्यम् । बाह्यादित्वादिञ् । ये च तद्धितइति सूत्रोपरि प्रक्षिप्य
वृत्तिकृद्भिर्व्याख्यायमानेनाचिशीर्ष इति वार्तिकेन शीर्षादेशः ।
इज् ष्यङ् । ततः स्थानिवद्भावेन शीर्षशब्दस्य शिरोग्रहणेन
ग्रहणाद्ये च तद्धित इति शीर्षान्नादेशः स्यात् । ये चाभावेति
प्रकृतिभावाच्च टिलोपो दुर्लभः । तत्राह । ष्यङिति । तथा च
सन्निपातपरिभाषया ष्यङ् शीर्षादेशं न विहन्ति । तेन हास्ति-
शीर्ष्यसिद्धे चेत्यर्थः । न चैवमजादिप्रत्ययनिबन्धनः शी-
र्षादेशः ष्यङं न प्रवर्तयेदिति वाच्यम् । परिभाषया अनि-
त्यतया लक्ष्यानुरोधेन ष्यङ् प्रवर्तते न तु शीर्षन्नित्यभ्युपग-
मात् । ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अणिजन्तयोर्विधीयमानः
ष्यङ् अनेकालत्वात्सर्वादेशः स्यात् । ङित्वेत्यस्यानन्यार्थङित्वेष्व-
नङादिषु चरितार्थत्वात् । ष्यङि तु ङित्वं यङश्चाविति विशेषणेन
चरितार्थं तत्राह । सर्वेति । निर्दिश्यमानस्येति परिभाषयेति
भावः । इत्थमादेशपक्षेऽपि दोषोद्धारात्पक्षयोः साम्यं स्थितम् ।
ननु प्रत्ययपक्षेऽनुबन्धौ न कार्यौ । चाब् न विधेयः । टापा-
सिद्धेः । आदेशपक्षे तु अणन्तान्ङीप्स्यात् । इजन्तान् ङीष् ।
तयोर्बाधाय चाब्विधिराश्रयणीयः तथाचानुबन्धावपि कार्याविति
गौरवमिति शङ्कते । स्युक्तावपीति । परस्मिन् प्रत्ययपक्षे ष्ङौ

न विधेयौ चाबु च न विधेय इति पूर्वोत्तराभ्यां नवः सम्बन्धः ।
विधेयशब्दस्य च वचनविपरिमाणः । गार्ग्यायरायादाविव स्त्रीप्र-
त्ययद्वयं भविष्यतीति भावः । आदेशपक्षेऽपि तर्ह्यनुबन्धं मास्तिव-
त्याह । अपीति । इश्च अश्च यौ । अण्योऽकारः इश्च इकार इति
व्याख्यास्यते । अल्लविधित्वान्न स्थानिवत्त्वम् । टिड्ढाणजि-
त्यत्र ह्यत इत्यनुवर्तते । इञ् उपसंख्यानमित्यत्रापि सौत्रमित
इति सम्बध्यते । यद्यपि प्रपठ्येत्यादाविडभावायाप्राधान्येनाप्य-
लाश्रयणे स्थानिवत्त्वं नेति सिद्धान्तितम् । तथाचेकारान्तो य
इञिति व्याख्यानेऽपि न दोषस्तथापि अण् योऽकार इत्यावश्य-
कम् । अन्यथा स्थानिवत्त्वेनाणत्वं स्वाश्रयमाकारान्तत्वं चा-
श्रित्य ङीप्स्यात् । यथा वृक्षायेत्यादौ स्वाश्रयं यच्चादित्व-
माश्रित्य दीर्घ इति भावः । आदेशपक्षे दोषमाह । जित्वादि-
ति । इयादेशस्येति शेषः । तथाचान्तोदात्तसिद्धये आदेश-
वादिना चावेव वैष्टव्यः । तथा षडावप्यासञ्जनीयावित्यर्थः ।
स्यादेतत् । सानुबन्धकस्य स्थानिवत्त्वेन निर्देशे अनुबन्धका-
र्यतेति गाङ्गलिटीति सूत्रे उक्तम् । तथाच । जित्स्वरौ न
भविष्यतीत्याशङ्क्याह । सत्रकेति । तथाच । तस्मिन्नेव सूत्रे
हलः श्रः शानजिति सूत्रे चोक्तपक्षो दूषित एव । तदभ्युपगमेऽपि
न निर्वाहः । वृद्धेरप्यसिद्धिप्रसङ्गात् । ननु प्रत्ययत्वपक्षेऽपि स-
म्प्रसारणविधौ व्यङ्ग्य इति विशेषणार्थमनुबन्धावावश्यकवित्याश-
ङ्क्याह । पाश्येति । व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणमित्येव प्रत्ययपक्षेऽप्यस्तु ।
तावतापि पाश्यापुत्रे सम्प्रसारणनिवृत्तेरित्यर्थः । त्वया तु
यङश्चावित्यत्र सामान्यग्रहणाविधाताय षकारोऽपि कार्य इति
गौरवमिति भावः । ननु प्रत्ययपक्षे लोलूयापुत्रेऽपि सम्प्रसा-
रणं स्यादित्याशङ्क्याह । लोलूयेति । आदिति । अप्रत्यया-

दित्यकारेऽतोलोपे टापा सह सवर्णदीर्घे च कृते अकारेण व्यवधानादित्यर्थः । शङ्कते । इतरत्रापीति । वाराहीपुत्र इत्यत्रापि टापा व्यवधानं तुल्यमित्यर्थः । समाधत्ते दीर्घ इति । न चैवमपि स्थानिवद्भावाच्चवधानमेवेति वाच्यम् । एकादेशस्य पूर्वान्ततयाहि याशब्दस्य विधिः । न चासावनादिष्ठादचः पूर्वः येन स्थानिवत्त्वं स्यादिति भावः । आदेशवाद्याह ध्रुत्वेति । ध्रुत्वं धातुत्वम् । अधाविति छेदः । अयं भावः । आदेच इत्यात्वस्य गोशब्दादावतिप्रसङ्गं वारयितुं धातुग्रहणमनुवर्त्यम् । तस्य चेहापि सम्बन्धध्रौव्ये । योनन्तरो न धातुः स यो धातुः सोननन्तर इति भाष्योक्तरीत्याऽधातौ वाराहीपुत्र इत्यत्रेवानन्तरे लोलूयापुत्रेऽप्यतिप्रसङ्गो दुर्वारः । अथ यङ्धात्वोर्विशेषणविशेष्यभावानापन्नयोः कार्यान्वयस्तर्हि लोलूयापुत्रः सिध्यतु नाम । वाक्पतौ तु इक् स्यात् । तस्माद्धातुग्रहणं स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं वा । उभयथापि प्रत्ययवादिनो दोष इति भावः । प्रत्ययवादी समाधत्ते धो नेति । गोर्नौ । गोशब्दस्यात्वं नेत्यर्थः । आत्वे हीति । प्रातिपदिकानान्तु अवयवशो व्युत्पादनरूप उद्देशो नतु साक्षात्पाठरूप उपदेश इति भावः । स्यादेतत् । नौञ्चचष्टन् । गोञ्चोसंख्येत्यादावस्त्येवोपदेशः । न च स्वरूपज्ञापनमात्रफलकः स नास्तीति वाच्यम् । धातूनामपि विकरणानुबन्धादिज्ञापनफलकत्वात् । न च औतौ-म्शसोरिति ज्ञापकम् । स्मृत ऊर्ध्वा येन सः स्मृतौः । तं स्मृतामित्यत्र चारितार्थ्यात् । न च गोतो णिदिति ज्ञापकम् । तत्राप्योकारान्तोपलक्षणतया स्मृताः । स्मृतावावित्यत्र चरितार्थत्वात् । उच्यते । रायो हलीत्यत्र । राय इति योगविभागस्तावज्ज्ञाप्यारूढ एव तत्र राय एव प्रातिपदिकस्य ज्ञान्यस्येति

नियमो बोध्यः । अस्ति ऊडिदम्पदादीति सूत्रे राय उपदेशः
मण्डूकप्लुत्या धातुग्रहणस्येह सम्बन्धो नेति वा बोध्यम् । उप-
संहरति । तदेवमिति । मम प्रत्ययवादिनः । एकः ।
ङकारः । आदेशवादिनस्तु षकारोऽपीति गौरवमिति भावः ।

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥

प्रवराध्याये यमाधिकृत्य प्रवरा आम्नातास्तद्गोत्र-
म् । प्रवरान् व्याख्यास्यामस्तैर्गोत्राणीति सत्याषाढसूत्रात् ।
तस्मादवयुतं पृथग्भूतं पर्युदासात्कुलप्रतिष्ठाकरम् । पुणिकभुणिक-
मुखरादि । एतद्धि देशविशेषे प्रसिद्धं नामेत्याहुः । प्राप्तिप्रयो-
जकात् परयोरणिजोः व्यङ्ग्यं स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थ आरम्भः ।
पौणिक्या । भौणिक्या । मौखर्या ।

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

अगुरुपोत्तमार्थमनाजिजर्थं च सूत्रम् । क्रौडिः । क्रौड्या ।
गौकक्ष्या । इहास्य पाठः प्रागेव प्रत्याख्यातः । इह सूत युवत्या-
मिति पठ्यते । सूतशब्दः व्यङ्ग्यमुत्पादयति प्राप्तयौवनायामभिधे-
यायाम् । सूत्या । अन्यत्र क्रियाशब्दादाप् । सूतजातिवाचिनस्तु
ङीष् । सूती । भोज क्षत्रिये । भोज्या । जातिलक्षणस्य ङी-
षोऽपवादः । क्रियाशब्दात्तु टावेव भोजा । क्रौड्यादिराकृतिग-
णः । व्याकरणान्तरे त्वयमेव रूढ्यादिरिति भाष्यम् ॥

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसाल्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्यो-

ऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

एभ्यः व्यङ्ग्यं वा स्यात् । इजन्तत्वात्पक्षे ङीष् । देवा यज्ञा
यष्टव्या अस्य देवयज्ञः । शुचिर्वृक्षोऽस्य शुचिवृक्षः । सत्यमुग्र-

तनादिशेष्यस्य पूर्वनिपातः मुमागमश्च काण्डेन विद्धः । क-
र्तृकरणे कृतेति समासः । निपातनात् काण्डशब्दस्यैकारः । पा-
ठान्तरे तु कण्ठे विद्धमस्य कण्ठे वा विद्धः कण्ठेविद्धः ।
अमूर्धमस्तकादित्यलुक् । सर्वेभ्योऽपत्ये ऽत इज् । दैवयज्या ।
दैवयजी । शौचिवृक्ष्या । शौचिवृक्षी । सात्यमुग्ण्या । सात्यमु-
ग्री । काण्ठेविध्या । काण्ठेविद्धी ।

इति श्रीशब्दकौस्तुभे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्विती-
यमाह्निकम् ।

समर्थानां प्रथमाद्या ॥ ८२ ॥

इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत् समर्थाधिकार
इति वृत्तिकाराः । तदुत्तरेषां स्वार्थिकत्वेन सामर्थ्यायोगादि-
ति तेषां भावः । अत एव कंवल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति
समर्थग्रहणप्रत्युदाहरणं वृत्तौ दत्तम् । अत्रेदं वक्तव्यम् ।
समर्थः पदविधिरिति परिभाषया गतार्थत्वान्न प्रकृतसूत्रे ए-
कार्थीभावरूप सामर्थ्यमर्थः यकालतनेषु कालनाम्न इत्यलु-
ग्विधानाद्धि सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिः । तथा च पदविधित्वं स्प-
ष्टमेव । किमर्थं तर्ह्ययं समर्थाधिकार इति चेत् । समर्थात्प-
रिनिष्ठितात् कृतसन्धेस्तद्धितो यथा स्यात् । तेन सौत्थि-
तिर्वीक्षमाणिरिति सिद्धम् । सु उत्थित वि ईक्षमाण इत्यस्याम-
वस्थायां सवर्णदीर्घात्प्रागेव तद्धिते सति हि साबुत्थितिर्वा
वीक्षमाणिरिति स्यात् । नन्वन्तरङ्गत्वात् सिद्धो दीर्घः । स-
त्यम् । अत एवानेन समर्थग्रहणेनाकृतव्यूहाः पाणिनीया इति
ज्ञाप्यते कृतमपि निवर्तयन्तीति वा । तेन लुलुबुष इत्या-
दि सिद्धम् । संप्रसारणं भावीति ज्ञात्वा प्रागेव बलादिलक्षण-

स्य इटोऽकरणात् कृतस्य वा निवर्तनात् । अनित्यं चेदं
परिभाषाद्वयमिति प्रतिपादितमचः परस्मिन्नितिसूत्रे तन्न वि-
स्मर्त्तव्यम् । परिनिष्ठितत्वं च ऊचाप्प्रातिपदिकांश एव न तु सु-
ब्विशिष्ट इत्यप्यवधेयम् । तेन दण्डिमानित्यादि सिद्धम् । अत्र
चाश्विमानणिति सौत्रप्रयोगो ज्ञापकः । एवं च नङो ङित्वस्य
चोक्तपरिभाषाज्ञापकत्वसम्भवात् समर्थग्रहणं प्रत्याख्यातमचः
परस्मिन्नित्यत्र । क्रियमाणेऽपि समर्थात्प्रथमादिति युक्तं वक्तु-
म् । प्रथमात्किम् । विधिवाक्ये प्रथमावगताद्यथा स्यात् ।
तस्यापत्यमित्यण् अपत्यवाचकात्प्रथमान्तात्तस्येति षष्ठ्यर्था-
न्मा भूत् । वाग्रहणात् पक्षे वाक्यमपि । उपगोरपत्य-
मिति । ननु वैकल्पिकोऽपि एकार्थीभावस्तस्मिन् सति नि-
त्यं भवन् तद्धितः समासं बाधेत । मैवम् । पूर्वसूत्राद-
न्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या एकार्थीभावपक्षेऽपि विकल्पेन तद्धितः
स्यादिति व्याख्यानात् । तेनोपग्वपत्यमित्यपि सिद्धम् ।

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥

अधिकारोऽयम् । तेन दीव्यतीत्यत्रत्य एकदेशोऽनर्थकोऽप्य-
वधित्वेनोपात्तः प्राग्दीव्यरादितिवत् । यद्वा दीव्यत इति शत्र-
न्तम् । तेन देवनकर्ता अर्थ एवावधिः । प्रत्यय इतिवदणित्येव
वक्तव्ये प्राग्दीव्यत इति स्पष्टार्थम् ।

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य रा-
यस्यापवादः । आश्वपतिम् । अश्वपति । शतपति । धनपति । ग-
णपति । राष्ट्रपति । कुलपति । गृहपति । पशुपति । धान्यपति ।
बन्धुपति । सभापति । प्राणपति । क्षेत्रपति । कथं तर्हि ।

गाणपत्यो मन्त्रः । शैत्रपत्यमिति । अपशब्द एवायमिति हरद-
त्तः । शैत्रपत्यञ्चरुं निर्वपेदिति तु छान्दसम् । शैत्रपत्यं प्राश्न-
मिति तु छन्दोवद्वयः कुर्वन्ति ।

दित्यादित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८५ ॥

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च रायः स्यादणोऽपवादः । दै-
त्यः । आदित्यः । प्राजापत्यः । यमाच्चेति वक्तव्यमिति वृत्तिः ।
हरदत्तमाधवादयोऽप्येवम् । भाष्ये तु नैतद्वक्ष्यते । वाङ्मति-
पितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् । वाच्यः । मात्यः । पैतृमत्यः ।
कुर्वादिषु मतिपितृमछन्दयोः पाठोऽपत्यार्थे भाषायामपि ण्यार्थः ।
अनेन तु छन्दासि सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेषु रायविधिः । पृथि-
व्या आञ्चौ । पार्थिवा । पार्थिवी । देवस्य यज्ञौ । दैव्यम् ।
दैवम् । वहिषष्टिलोपो यञ्च । बाह्यः । ईकक् च । बाहीकः ।
ईकञ् छन्दासि । बाहीकमस्तु भद्रं वः । स्थाम्नोऽकारः । अश्व-
त्थामः । भाष्योदाहरणादत्र तदन्ताविधिः । अन्यथा बलवाचि-
नः स्थामन्शब्दस्य केवलस्यापत्येन योगाभावेऽपि जातादिष्वेव
विधिः स्यात् । अश्वस्येव स्थाम यस्येति बहुव्रीहौ पृषोदरादि-
त्वात्सस्य तः । भवार्थे त्वस्य लुग्वक्ष्यते । अश्वत्थामा । लो-
म्नोऽपत्येषु बहुषु । बाह्वादित्वादिति प्राप्तेऽकारो विधीयते ।
उडुलोमाः । शरलोमाः । उडुलोमान् । उडुलोमैः ।
बहुषु किम् । औडुलोमिः । औडुलोमी । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे
यत् । न केवलमयमपत्य एव किन्तु सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेषु ।
गवि भवं गव्यम् । गोरिदं गोः स्वं गौर्देवताऽस्य स्थाली-
पाकस्य गव्यः । केचित्तु प्राग्दीव्यतीये अन्यत्र चेति सर्वत्रेत्य-
स्वार्थमाहुः । गवा चरति गव्यः । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्यो

हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां
 रूप्यः मयट् चेति रूप्यमयटौ । ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवा-
 दात् पूर्वविप्रतिषिद्धम् । रायादीनामवकाशः दितिर्देवताऽस्य दै-
 त्यः । इतश्चानिञ् इत्यस्यावकाशः दुलेरपत्यं दौलेयः । दिते-
 रपत्यं दैत्य इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन ण्यः । कथं तर्हि दैतेय
 इति । असाधुरेवायमित्येके । वृत्तिकारस्तु दितेः कृदिकारा-
 दिति ङीषि कृते लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाण्या-
 भावे स्त्रीभ्यो ढगित्याहुः । वानस्पत्यम् । अत्राचित्तहस्तिधेनो-
 रिति ठकं बाधित्वा रायः । अर्थविशेषलक्षणात् किम् । तस्येद-
 मित्यर्थसामान्यलक्षणः पर एव यथा स्यात् । औष्ट्रपतम् ।
 उष्ट्रपतिर्नाम पत्रम् । तस्येदम् । पत्राध्ययुपरिषदश्चेत्यञ् ।

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥

अणस्तदपवादानामिवादीनां चापवादः । औत्सः । औ-
 दपानः । वृष्कयासे । असे । असमासे । पूर्वाचार्यसंज्ञेयम् । वृष्क-
 यस्यापत्यं वाष्कयः । असे किम् । गौवृष्कयिः । अस इत्येत-
 देवेह तदन्तविधिं ज्ञापयति । धेनुशब्दोऽत्र पठ्यते । अधेनूनां स-
 मूहः आधेनवमिति सिध्यति । उदस्थानो देशे । औदस्थानः ।
 देशे किम् । यहच्छया कश्चिदुदस्थानः तस्यापत्यं औदस्थ-
 निः । पृषदंशे । पार्षतोऽशः । अन्यत्र त्वणेव । ग्रीष्मादछन्दसीति
 वक्तव्यम् । इह मा भूत् । त्रिष्टुब् ग्रैष्मी । छन्दश्चेह वृत्तं न तु
 वेदः । स्यादेतत् । अछन्दसीति मास्तु । ग्रीष्मे भवेत्यादिशेषार्थ-
 विवक्षायां ऋत्वणाऽञो बाधात् । न ह्यत्र पूर्वविप्रतिषेधः । अर्थ-
 विशेषलक्षणापवादापेक्षयैव ण्यादीनां तदभ्युपगमात् । ऋत्वण्
 तु नार्थविशेषलक्षणः । शेषमात्रे विधानात् । किञ्च । कक्ष्या-

न्तरप्राप्तोऽयम् । तथाहि । अणोऽपवादः कालाद्वञ् तस्यापि ऋत्वण् । इति । सत्यं ग्रीष्मो देवता अस्या इत्यशैषिकार्थविवक्षायां मौत्सर्गिकोऽणो यथा स्यादित्येतदर्थमिदम् ।

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ८७ ॥

भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमेण नञ्स्नञौ स्तः । स्त्रीषु भवं स्त्रैणम् । स्त्रीणां सङ्घः स्त्रैणः । स्त्रीभ्य आगतस्ताभ्यो हितो वा स्त्रैणः । एवं पौंसनः । अयं योगो वत्यर्थे न प्रवर्त्तते । स्त्रीपुंवचेति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् । कथं तर्हि त्वतल्-भ्यां समावेशः । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंस्त्वम् । पुंस्तेति । आच त्वादिति चकारादिति वक्ष्यते । स्यादेतत् । उभाभ्यां नञेवास्तु । पौंसनमित्यत्र संयोगान्तलोपे सति सकारो न श्रूयेतेति चेत्तर्हि प्रकृतोऽनेवास्तु । स्त्रीपुंसयोर्नुक् चेति सूत्र्यताम् । न चैवं स्त्रैणाः पौंसना इत्यत्र यञञोश्चेति लुक्प्रसङ्गः । सङ्घाङ्गलक्षणेष्वण्-प्रसङ्गश्च स्यादिति वाच्यम् । उभयत्रापि गोत्र इत्यनुवृत्तेः । ऋषिप्रजनस्य तत्र गोत्रशब्देन ग्रहणात् । अत एव हि सिद्धान्ते पौत्रा दौहित्रा नानान्द्रा इत्यत्र न लुक् । अत्राहुः । नकि टिलापेः स्यात् । न चैवं नुगानर्थक्यं यं विधिं प्रतीति न्यायात् टिलोपप्रवृत्त्यैव नुकः सार्थक्यात् । पुंशब्दे हि नुकं विना टिलोपो न प्राप्नोतीति स्पष्टमेव । स्त्रीशब्देऽपि श्रीर्देवतास्य श्रायं हविरित्यत्रेव यस्येतिलोपात् परत्वाद् वृद्धिः स्यात् । तस्माद्यथान्यासमेवास्त्विति । अत्रेदं वक्तव्यम् । स्त्रीपुंसयोर्नुक् चेत्यस्तु आगमे अकारोऽपि विवक्षितः । तस्य च यस्येतिलोपे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वाट्टिलोपो न भविष्यतीति । एवञ्च टिङ्-हाणजिति सूत्रेणैव ङीप्सिद्धौ नञ्स्नञोरुपसंख्यानमपि

मास्त्विति महदेव लाघवम् । तस्मादिह नञ्स्नयविति गौरवं
किमर्थं स्वीकृतमिति चिन्त्यम् ।

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्त-
स्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः ।
द्विगोरिति षष्ठी । हेतुत्वञ्च षष्ठ्यर्थः । तच्च भाविनोऽपि बुध्या-
ध्यवसायात् । रथन्तरसामतादेर्यथा । द्विगुनिमित्तभूतस्येति
किम् । पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् ।
पञ्चगर्गरूपम् । पञ्चगर्गमयम् । इदं चोत्तरसूत्रादचीत्यपकृष्य
व्याख्यानालुभ्यते । वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रय-
णाद्वा । स्यादेतत् । त्रैविद्यः । पाञ्चनदः । षाट्कुल इत्यत्राति-
प्रसङ्गः । न च समाहारद्विगोरण् इति वाच्यम् । पञ्चकपालीशब्दा-
दप्यणप्रसङ्गात् । तथाच द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् । अर्थ-
विशेषासम्प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वार्त्तिकं ताद्धितार्थद्विगुना
सह फलिताथैक्ये समाहारद्विगोः परस्यापि लुगिति व्या-
ख्याय प्रत्याचक्षणेन भाष्यकृताविरविकन्याय आश्रितः ।
उच्यते । व्यवयवा त्रिविधा वा विद्येति मध्यमपदलोपी समा-
सः । तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि विशेषणं विशेष्येणेति कर्मधार-
यः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमस्य तु नायं विषयः ।
मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययात् । इदं तु संख्याशब्दस्य गौण-
त्वात् । एतेन त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विष इत्यादि व्याख्या-
तम् । यद्वा अव्यविकन्यायस्येह सङ्कोचोऽस्तु । न हि समाहा-
रद्विगोः सर्वत्र ताद्धितानभिधाने नियामकमस्ति । किञ्च
भाष्योक्तमध्यमपदलोपेनापि पाञ्चकपाल इति प्रयोगे प्राप्ते-

ऽनभिधानमेव शरणम् । इष्टापत्तौ तु किं समाहारे नि-
षेधेन । पाञ्चनदे तु समाहारे नदीभिश्चेत्यव्ययीभावात्त-
द्धित इति सर्वं सुस्थम् । षण्णां कुलमिति षष्ठीतत्पुरुषे त-
त्तद्धित इति दिक् । अनपत्ये किम् । द्वयोर्देवदत्तयो-
रपत्यं द्वैदेवदत्तिः ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ ८९ ॥

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्या-
त् । गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः । वृद्धाच्छः । गोत्रे कि-
म् । यस्कादिभ्यो गोत्र इति प्रकरणेन येषां लुक् प्राप्त-
स्तेषामेवालुग्यथा स्यात् । नेह कुवलस्येदं कौवलम् । वा-
दरम् । अचि किम् । गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् ।
प्राग्दीव्यत इत्येव । गर्गेभ्य हितं गर्गीयम् । इह विदा-
नामपत्यं वैदः । वैदस्य वैदयोर्वापत्यानि विदाः । युवबहुत्वा-
बहुत्वाभ्यामेव लुगलुकौ न तु गोत्रबहुत्वाबहुत्वाभ्याम् । यथा
चेदं सिध्यति तथा रायक्षत्रियार्षेति सूत्रे एवोपपादितम् ॥

यूनि लुक् ॥ ९० ॥

प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्
स्यात् । इह गोत्रे लुगित्यतः प्रागेव युन्यचीत्युक्त्वा द्वि-
गोर्लुगनपत्ये । अचि यूनीति वोक्त्वा गोत्रे नेत्येव सूत्र्यताम् ।
तथा च लुगलुग्रहणं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । सूत्रस्योदाहरणं
तु । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । फिन् । ततो यू-
न्यप् । ग्लौचुकायनिः । तस्य छात्रो ग्लौचुकायनः । अणो
लुकि कृते वृद्धत्वाभावाच्छो न । अचीत्येव । ग्लौचुकायन-
रूप्यम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । तस्मै हितम् । ग्लौचुकायनीयम् ।

फक्फिजोरन्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥

यूनीत्येव । पूर्वेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् ।
गार्ग्यायणस्य छात्राः गार्गीयाः । गार्ग्यायणीयाः । यस्कस्या-
पत्यं शिवादिभ्योऽण् । यास्कः । तस्यापत्यं युवाऽणो द्व्यच इति
फिज् । यास्कायनिः । तस्य छात्रा यास्कीयाः । यास्का-
यनीयाः ।

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तात् समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च
प्रत्यया स्युः । लिङ्गवचनेऽतन्त्रे । उपगोरपत्यमौपगवः ।
आश्वपतः । दैत्यः । स्त्रैणः । पौंसनः । यद्यपि तस्येदमित्ये-
वापत्येऽप्यण् सिद्धस्तथापि अत इन् इत्याद्यर्थं तस्यापत्यमिति
तावद्वक्तव्यम् । योगविभागस्तु भानोरपत्यं भानव इत्यत्र
वृद्धाच्छं बाधितुम् । तथाहि असति योगविभागे प्रकृति-
विशेषसम्बद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगात्ततोऽन्योऽपत्यार्थः शेष
एव स्यात् तथा च वृद्धाच्छः प्रसज्येत । योगविभागे तु कृते
अपत्यार्थस्योपयोगाच्छेषत्वाभावेन छस्य प्राप्तिरेव नास्तीति ।

एको गोत्रे ॥ ९३ ॥

गोत्रापत्ये प्रथम एव शब्दः प्रत्ययं लभते । उपगो-
र्गोत्रापत्यमौपगवः । इह पक्षद्वयम् । अपत्यशब्दो जन्यपरः ।
तेनोत्पादयितैवापत्येन युज्यते । तथा च लोके कस्येद-
मपत्यमिति पितामहं प्रति पृष्ठे चैत्रस्य मैत्रस्य वेत्युत्तरयति नतु
ममेति । अमरोऽप्याह । आत्मजस्तनयः सुनुः सुतः पुत्र-
स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः स-
मे इति । मुख्यमतं तु प्रयोज्यपरोऽपत्यशब्दः न पतन्त्यनेना-

पत्यमिति व्युत्पत्तिः पङ्क्तिर्विशतीति सूत्रे भाष्ये दर्शितत्वात्
व्यवहितोऽपि हि पितामहादीनामुद्धर्तेति प्रसिद्धमितिहासेषु
जरत्कार्वाद्युपाख्यानानि । सूत्रकारोऽप्याह । अपत्यं पौत्रप्रभृ-
तीति । आद्यपक्षे हि अपत्यमिवापत्यमिति गौणी वृत्ति-
राश्रयणीया स्यात् । तत्राद्ये पक्षे यद्येतन्नारभ्येत त-
दा तत्र तत्रापत्ये तत्तत्पितृवाचकात् प्रत्ययः स्यात् । त-
थाहि । उपगोरौपगवः । तस्यौपगविः । तस्यौपगवायनः । एवं
शततमे ऽपत्ये एकोनशतं प्रत्यया इत्यनिष्टं स्यात् इष्टं च
न सिध्येत् औपगव इति । तृतीयादेरुपगुं प्रत्ययनपत्यत्वात् ।
द्वितीये तु पक्षे उपगोः पञ्चमः पूर्वेषां चतुर्णामपत्यं तत्र यदो-
पगोः प्रत्ययस्तदौपगव इतीष्टं यद्यपि सिध्यति तथाप्यनिष्टमपि
प्राप्नोति । तद्यथा । औपगवादौपगविः तत औपगवायनः । तत
औपगवायनिरिति पञ्चमे त्रीण्यनिष्टानि षष्ठे चत्वारि । एवं याव-
त्तिथमपत्यमभिधित्सितं तावन्ति द्व्यूनान्यनिष्टानि प्राप्नुवन्ति ।
यथा शततमे अष्टौ नवातिश्चेति । एवं स्थिते इदं प्रारभ्यते ।
अत्रायं सङ्ग्रहः ।

अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति वा ॥

आद्ये पक्षे तृतीये द्वौ चतुर्थे त्रय इत्यपि ।

एकोनाः प्रत्ययाः प्राप्ता गोत्रं यावत्तिथं ततः ॥

द्वयूनेभ्यस्तु द्वितीये स्युरनिष्टाः प्रत्ययास्ततः ।

आरब्धो नियमो गोत्रे यून्यथैवं समीक्ष्यताम् ॥

स्यादेतत् । द्वितीयपक्षेऽस्तु नाम नियमः । एकशब्दस्यानेका-
र्थतया एक एव प्रथमः साधारण एव वा नतु द्वितीयादिरि-
त्यर्थात् । उत्पादयितैवापत्येन युज्यते इत्येवंरूपे प्रथमपक्षे तु
अप्राप्तविध्यर्थतया द्वितीयादेरपि प्रत्ययो दुर्वारः । सत्यम् । गोत्रे

बोधनीये क्रमेणानेकप्रत्ययप्रसङ्गे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति तस्मिन् पक्षे व्याख्येयम् । अपत्यग्रहणानुवृत्तेः । अस्मिन् पक्षे सामर्थ्यात् परम्परासम्बन्धाश्रयेण प्रत्यय इति सर्वं सुस्थम् । औपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः ।

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ॥ ९६ ॥

यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यान्न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । गार्ग्यायणः । अस्त्रियामिति योगो विभज्यते । यूनीतिशब्दाधिकारात् स्वरूपपरम् । परिभाषेयम् । यत्र युवशब्दः श्रूयते तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठत इत्यर्थः । जीवति तु वंश्ये युवा अस्त्रियामिति फलितार्थः । तेन स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः । दाक्षी ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमान्हिकम् ॥

अत इज् ॥ ९७ ॥

अपत्येऽर्थे । दाक्षिः । अतः किम् । शुभंयाः । तस्यापत्यं शौभंय्यः । कथं तर्हि प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली । शैषिकोऽण् भविष्यति । अपत्यत्वरूपविशेषस्याविवक्षितत्वात् । ओ विष्णुः । तस्यापत्यमिः । व्यपदोशिवद्भवाद् अत इज् । यूनि तु यजिजोश्चेति फक् । यस्येतिलोपं बाधित्वा परत्वादादिवृद्धिः । आयनः ।

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ९८ ॥

एभ्य इज्स्यादपत्ये । इह प्रायेणानकारान्तास्तेभ्योऽण् प्राप्तः । अजीगर्तादिषूदङ्कर्प्यन्तेष्वदन्तत्वात् प्राप्तमिजं बाधित्वा ऋष्यन्धकेत्यण् प्राप्तः । चूडाशब्दाद्वच इति ढक् प्राप्तः । वृषलादिभ्यस्तन्नामिकाण् प्राप्तः । बाहविरित्यादि ।

आकृतिगणोऽयम् । इह शिरस्रलोमन्शब्दौ पठ्येते । ताभ्यां साम-
 ध्यात्तदन्तग्रहणम् । अचि शीर्षः । हास्तिशीर्षिः । उडूनीव क्षारा इव
 च लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः । शारलोमिः । बहुत्वे तु
 इजोऽपवादोऽकारः । उडुलोमाः । शरलोमाः । बाण्हादिषु याः
 पुराणादिप्रसिद्धाः संज्ञास्ताभ्य एव प्रत्ययो बोध्यः । प्रसिद्धतर-
 त्वेन प्रथमोपस्थिताभिस्ताभिरेव विधेर्निराकाङ्क्षत्वात् । यस्तु
 इदानीन्तनो बाहुस्तदपत्यं तु बाहव इत्येव । उक्तं च हरिणा ।
 अभिव्यक्तपदार्था इत्यादि । अनर्थकं संदिग्धार्थकम् अप्रयुक्तं च
 क्रमेण विशेषणव्यावर्त्यम् । तदुक्तिषु तत्सदृशेष्वित्यर्थः । यत्तु
 बाधु लोडने इति धातौ माधवेनोक्तं केवलस्य बाहोरपत्येनायो-
 गात् सामर्थ्यात्तदन्तविधिः सौबाहविरिति । तच्चिन्त्यम् ।
 जानन्ति बाहवीत्याश्वलायनसूत्रात् प्रकृतसूत्रे एव बाहविरिति
 भाष्यवृत्त्याद्युदाहरणाच्च बाहोः संज्ञात्वेन निर्णयात् ॥

सुधातुरकङ् च ॥ ९९ ॥

चादिञ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । व्यासवरुडनिषा-
 दचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम् । वैयासकिः । वरुडादयो जा-
 तिविशेषाः । वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफ्ज् ॥ १०० ॥

कुञ्जस्य गोत्रापत्यं कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ ।
 कौञ्जायनाः । ब्राध्नायनाः । शाङ्खायनाः । कुञ्ज-
 ब्रध्नशब्देभ्यः फजि तदन्ताद्वातच्फकोरिति स्वार्थे ज्यः तस्य
 तद्वाजत्वाद्बहुषु लुकि अन्तोदात्तार्थं चित्करणम् । तर्हि फगे-
 वास्त्विति चेत् एवं हि व्रातफकोरिति वक्तव्यम् । तथा च
 चाढायनादिभ्योऽपि ज्यः स्यात् । ननु च्फजाश्रित्वं ज्य-

विधौ विशेषकतया चरितार्थम् । अन्यथा अश्वादिभ्यः फञ् ।
 आश्वायनः । अत्रापि ज्यः स्यात् । जित्वं तु वृद्ध्या चरितार्थम् ।
 विशेषणमात्रे उद्देश्येऽनुबन्धान्तरमेवासजेदिति तु अकारेऽपि तु-
 ल्यम् । वृद्धिमात्रे ह्युद्देशे ककारमेवासजेत । एवं च चकारअका-
 रयोस्तुल्यबलत्वेऽपि परस्वाज्जित्स्वरेणाद्युदात्तः प्राप्नोति । अत्र
 भाष्यम् । स्वरे योगविभागः क्रियते । चितः । अन्त उदात्तः
 स्यात् । तद्धितस्य । चितस्ताद्धितस्य प्राग्वत् । परमपि जि-
 त्स्वरं बाधितुमिदम् । कौञ्जायनाः । ततः कितः । कितस्ताद्धि-
 तस्यान्त उदात्तः स्यादिति । यदि तु च्फक्प्रत्ययः क्रियते तदा
 शक्यो योगविभागोऽकर्तुम् ।

स्यादेतत् । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् । बहुषु फ-
 गिति पठित्वा ततो नडादिभ्य इति क्रियताम् । मैवम् ।
 गोत्रबहुत्वे यूनश्चाबहुत्वे कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यावित्यत्र य-
 कारदौर्लभ्यापत्तेः । वैपरीत्ये कौञ्जायना इत्यत्र यकारापत्तेश्च ।
 सिद्धान्ते तु यूनीजो रायक्षत्रियेति लुकि ज्यस्य बह्वर्थोपसं-
 क्रमे लुक् । अन्यथा तु गोत्रेऽलुगचीत्यलुगिति सर्वं सुस्थम् ।
 वार्तिककारस्त्वाह । अपत्यं वा गोत्रम् । मूलप्रकृतेश्चापत्यः ।
 आपत्याज्जीवद्वंशात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः । स चास्त्रियाम् । ए-
 कोगोत्रग्रहणानर्थक्यश्च बहुवचनलोपिषु च सिद्धमिति । अप-
 त्यस्येदमापत्यं पौत्रप्रभृत्यपत्यं तद् गोत्रसंज्ञम् । आपत्यः प्र-
 त्ययो गर्गादेरेव नानन्तरगोत्रयुवभ्यः । पौत्रादेरपत्ये चतुर्थादौ
 जीवद्वंश्ये प्रतिपाद्ये मूलप्रकृतेरेव गर्गाद् द्वौ प्रत्ययौ । तत्र द्वितीयः
 स्वार्थिक इत्यर्थः । एवं च सूत्रमते गार्ग्यायण इत्यत्र गर्गो
 गार्ग्ये विशेषणं चतुर्थे तु तृतीयः । वार्तिकमते तु गर्ग एव चतु-
 र्थविशेषणम् । आन्तरालिकौ तु संसर्गघटकाविति विवेकः । ए-

तस्मिन् १क्षे च्फञं कृत्वा बहुषु तदपवादः फगपि सुकरः ।
युवबहुत्वे यून्वेव प्रत्ययद्वयोत्पादेन यकारश्रवणापत्तेरभावात् ।
अबहुत्वे च फकोऽनुत्पत्त्या यकारसिद्धेः ।

नडादिभ्यः फक् ॥ १०१ ॥

गोत्र इत्येव । नाढायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ।
नड । चर । बक । मुञ्ज । इतिक । इतिश । उपक । लमक । श-
लङ्कु शलकश्च । शलङ्कोर्गोत्रापत्यं शालङ्कायनः । पैलादिषु
शालङ्किशब्दः पठ्यते शालङ्किः पिता पुत्रश्चेति यथा स्यात् । तत्र
पैलादिपाठसामर्थ्याच्छलङ्कादेशः । इञ्च । बाह्वादेराकृतिगण-
त्वाद्वा । एवं फगिजोर्गोत्रे विकल्पः स चैच्छिकः । वृत्तिका-
रास्तु कौशिकगोत्र एव फक् अन्यत्रेजिति व्यवस्थेयत इत्या-
हुः । अग्निशर्मन्वृषगणे । आग्निशर्मायणो वार्षगण्यश्चेत् । आ-
ग्निशर्मोऽन्यः । कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठौ । काष्ण्यायनो ब्रा-
ह्मणश्चेत् । कार्ष्णिगरन्यः । राणायनो वासिष्ठश्चेत् । राणिरन्यः ।
क्रौष्टु क्रौष्टश्च । क्रौष्टायनः । अमुष्येति पठ्यते निपातनादलुक् ।
आमुष्यायणः । लिगु । अश्वल । द्वीप । शकट । मिमत । उदु-
म्बर । इत्यादि ॥

हरितादिभ्योऽजः ॥ १०२ ॥

अवन्तेभ्य एभ्योऽपत्ये फगिति वृत्तिकाराः । वस्तुतो व्य-
धिकरणे पञ्चम्यौ । हरितादिभ्यो विहितः परो वा यो गोत्रे
ऽज् तदन्तं यत्प्रातिपादिकं तत्प्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तात् फक् स्यात् ।
स चार्थाद्यून्येव । गोत्रेऽपत्यप्रत्ययद्वयायोगात् । अत एवोत्तरा-
र्थमनुवृत्तस्यापि गोत्रग्रहणस्येहाज्ञा सम्बन्धो नतु फकेति तत्त्व-
म् । इजोऽपवादोऽयम् । हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हारितायनः ॥

यजिञोश्च ॥ १०३ ॥

गोत्रे यौ यजिञौ तदन्ताद्यूनि फक् स्यात् । गाग्यार्थिणः ।
दाक्षायणः । गोत्रे किम् । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । द्वैप्यः ।
सुतङ्गमादिभ्य इञ् । सौतङ्गमिः । तदपत्ये मा भूत् ।

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ १०४ ॥

एभ्यो गोत्रे फक् स्यात् यथासंख्यमेषु । शरद्वदादीनां भृगवा-
दिवंशप्रभवा दन्निमा अपि पुत्राः सन्ति स्ववंशप्रभवा अपि ।
अतो विशेषणम् । तत्र भृगुः शरद्वतोऽपत्यं न भवति । पूर्व-
भावित्वात् । एवं शुनकस्य वत्सः । तस्माद् भार्गवश्च वात्स्यश्चा-
ग्रायणश्चेति द्वन्द्वे अत्रिभृग्विति यजजोरिति च लुक् । लोप्य-
लोपिनां द्वन्द्वे हि वैकल्पिकोऽयम् । अत एव निर्देशादगार्थे-
त्यादेश्वेत्युक्तम् । शारद्वतायनो भार्गवश्चेत् । शारद्वतोऽन्यः ।
शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायण आ-
ग्रायणश्चेत् । दार्भिरन्यः । शरद्वच्छुनकौ विदादी । ताभ्याम-
अपवादः फक् ।

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

एभ्यो गोत्रे फक्वा स्यादिजोऽपवादः । द्रौणायनः ।
द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जैवन्तायनः । जैवन्तिः ।
कथं तर्ह्यश्वत्थामा द्रौणायनिरिति । अनन्तरे ह्ययम् । सत्य-
म् । आरोपाद् भविष्यति ।

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥ १०६ ॥

एभ्योऽञ् स्याद् गोत्रे ये त्वत्रानृषयस्तेभ्य आनन्तर्ये । अ-
नृषीति पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । आनन्तर्ये इति स्वार्थे ण्यञ् ।

विदस्य गोत्रं वैदः । अनन्तरो वैदिः । बाह्वादेराकृतिगण-
त्वादिश्च । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । विद । उर्व । कश्यप । कुशिक ।
भरद्वाज । उपमन्यु । विश्वानर । ऋष्टिषेण । ऋतभाग । हर्य-
श्व । मियक । आपस्तम्ब । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन ।
हरित । गविष्ठिर । निषाद । मठर । पृदाकु । पुनर्भु । पुत्र ।
दुहितृ । ननान्द । परस्त्री परशुश्च । आपद्यते इति शेषः । पर-
स्त्रिया अपत्यं पारश्ववः । ब्राह्मणाच्छूद्रायां तेनैवोढायामुत्पन्नः
सा च जात्यन्तरयोगात् परस्त्री । यस्तु परभार्यायामुत्पन्नः स
पारस्त्रैण्यः । कल्याण्यादिरनुशतिकादिश्च । न चैवं पारश्ववेऽपि
स्थानिवद्भावादनुशतिकादिकार्यं स्यादिति वाच्यम् । पूर्वो-
त्तरपदसम्प्रमोहात् । नहीह एतावान् पूर्वपदस्यादेश इति
विभागोऽवगम्यते ।

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०७ ॥

गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । मनुतन्तुशब्दोऽत्र पठ्यते । स-
मुदाय एका प्रकृतिः । न तु प्रकृतिद्वयम् । तथा च बहुवच-
ब्राह्मणम् । मानुतन्तव्यमुवाचेति । केचित्तु प्रकृतिद्वयं मन्यन्ते ।
कथं तर्हि मानवी प्रजेति । लोहितादिपाठाद्धि नित्येन ष्फेण
भाव्यम् । सत्यम् । अपत्यसामान्येऽण् भविष्यति । अथ कथं
रामो जामदग्न्यः अर्जुनः कार्तवीर्यः व्यासः पाराशर्यः अन-
न्तरा ह्येते सत्यम् । अनन्तरेऽपि गोत्रत्वारोपो बोध्यः । जाम-
दग्न्या वात्सा इति प्रवराध्यायप्रयोगस्तु गोत्रस्याप्यनन्तरापत्य-
त्वविवक्षायां मृष्यणि द्रष्टव्यः । गर्ग । वत्स । वाजासे । वाजशब्दो
यञ्मुत्पादयति असेऽसमासे । समासे तु सौवाजिः । ग्रहण-
वत्तेत्यस्थानित्यत्वं ज्ञापयितुमसे इति । तेनानुपसर्जनादित्यस्य

प्रत्याख्यानपक्षेऽपि तदन्तविधिर्लभ्यते । संकृति । अज । व्या-
घ्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग । पुलस्ति । वलस्ति । रेभ ।
अग्निवेश । शङ्ख । शरधूम । अवट । नमस् । धनञ्जय ।
वृक्ष । विश्वावसु । जरमाण । लोहित । संशिव । बभ्रु । मण्डु ।
जिगीषु । मनुतन्तु । तण्ड । वतण्ड । कपिकत । कुरुकत । अ-
नडुह । शकल । कण्व । गोकक्ष्य । अगस्त्य । कुण्डिनी ।
यज्ञवल्क । अभयजात । विरोहित । वृषगण । रहूगण । शण्डि-
ल । मुद्गल । मुरस । पराशर । जातूकर्ण । मन्त्रित । अश्मरथ ।
शर्कराक्ष । पूतिमाष । स्थार । आरक । पिङ्गल । उलूक । देव-
हू । एकल । बृहदग्नि । जमदग्नीत्यादि ।

मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ १०८ ॥

गोत्रे यञ् स्यात् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः ।
बाभ्रव्यः कौशिकश्चेत् । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रोर्गर्गादित्वात्सिद्धे
कौशिक एवेति नियमार्थं वचनम् । गर्गादिपाठस्तु लोहिता-
दिकार्यार्थः । बाभ्रव्यायणी । गण एव बभ्रुः कौशिक इति तु
लाघवार्थं वक्तुं युक्तम् ।

कपिवोधादाङ्गिरसे ॥ १०९ ॥

काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसे किम् । कापेयः । इतश्चानिज
इति ढक् । बौधिः । अनृषित्वादिञ् । बाहादित्वाद्वा । कपेर्गर्गा-
दित्वात् प्राप्ते आङ्गिरस एवेति नियमार्थं सूत्रम् । गणपाठस्तु
लोहितादिकार्यार्थः । काप्यायनी ।

वतण्डाच्च ॥ ११० ॥

आङ्गिरस इत्येव । वातण्ड्यः । अस्य शिवादौ गर्गादौ च

च पाठाद्यजणौ प्राप्तौ तत्र यजंवेति नियम्यते । अनाङ्गिरसे तु
द्वावपि स्तः । वातण्डः । वातण्ड्यः ।

लुक् स्त्रियाम् ॥ १११ ॥

वतण्डाद्यजो लुक् स्यात् स्त्रियामाङ्गिरसे गोत्रे । शार्ङ्गर्वा-
दिषु पाठान्डीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे किम् । वातण्ड्या-
यनी । लोहितादित्वात् षफः । शिवाद्यणि तु वातण्डी । ऋ-
षित्वात्ष्यङ् न ।

अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ११२ ॥

अश्वादिभ्यः फञ् स्याद्गोत्रे । आङ्गिरसे इति निवृ-
त्तम् । आश्वायनः । अश्व । अश्मन् श्यामेत्यादि । इह
गोत्रप्रत्ययान्तास्त्रयः पठ्यन्ते । वैल्य । आनडुह्य । आत्रेय
इति बलिर्नाम राजर्षिः । ततो वृद्धेत्कोसलेति ज्यङ् । आनडु-
ह्यशब्दो गर्गादियवन्तः । आत्रेयशब्दो ढगन्तः । ततः साम-
ध्याद्युनि फञ् । नहि युवानं विनापत्यप्रत्ययद्वयं लब्धुं शक्य-
ते । शप आत्रेये । शापायनः । आत्रेयादन्यस्तु शापिः ।
अनृषित्वादण् न । बाह्वादित्वाद्वा । अन्ये त्वणं प्रत्युदाहरन्ति ।
पुंसि जाते । पुंसीति प्रकृतिविशेषणम् । जातस्यापत्यं जा-
तायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं जातेयः । लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया प्राप्तः फञ् न भवति । आत्रेयभारद्वाजे ।
आत्रेयायणो भारद्वाजश्चेत् । अन्यत्रात इजो ण्यक्षत्रियेति लुक् ।
भरद्वाजात्रिये । अत्रिगोत्रजो यदा भरद्वाजगोत्रजेन स्वीक्रियते
तदा फक् । भारद्वाजायनः । अन्यस्तु भारद्वाजः । विदाद्यञ् ।

भर्गात्रैर्गते ॥ ११३ ॥

भार्गायणः । त्रैर्गतेष्वेत् । भार्गिरन्यः ।

शिवादिभ्योऽण् ॥ ११४ ॥

गोत्र इति निवृत्तम् । इतः प्रभृत्यपत्यसामान्ये प्रत्यय इति
वृत्तिकारः कैयटादयश्च । युनि लुक्सूत्रे तु राजन्याद् वुक् मनु-
ष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परमिति भाष्यस्य तत्रत्यकैयटस्य
च पर्यालोचनया गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तमयं गोत्राधिकार इति ल-
भ्यते । तदिह ग्रन्थानां विरोधे उद्धारोऽन्वेषणीयः सूरिभिः ।
शिवादिभ्योऽरा स्यात् । प्रायेणेमेऽदन्ताः । तेभ्योऽत इञ्
प्राप्तः । तक्षन्शब्दोऽत्र पठ्यते कारिलक्षणमुदीचामिवं बाधि-
तुम् । रायस्य बाधा तु नेष्यत इति वृत्तिः । अत्रोपपत्तिमुदी-
चामिति सूत्रे वृत्तिकार एवाह । इवित्युक्ते वचनसामर्थ्याण्ये-
औ सिद्धौ उदीचां ग्रहणन्तु वैचित्र्यार्थम् । शिवाद्यणायमिजेव
बाध्यतां न तु ण्योऽपीति । ताक्षणः । ताक्षण्यः । वार्त्तिकका-
रस्तु उदीचामिजसूत्रे तक्षणोऽपचनं कृतवान् सर्वथा ण्याण्भ्यां
रूपद्वयं निर्विवादम् । यत्तु षपूर्वहनृतराज्ञामणीति सूत्रे हर-
दत्तेनोक्तम् । ताक्षणः । तस्येदमित्यण् । नत्वपत्ये कारिलक्षणेन
ण्ये बाधितत्वादिति तदिहत्यभाष्यवृत्तिस्वग्रन्थविस्मरणमूलक-
म् । गङ्गाशब्दः पठ्यते । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात्किञ् । शुभ्रा-
दित्वाद्दृक् च । गाङ्गायमिः । गाङ्गेयः । विपाट्शब्दः पठ्यते ।
कुञ्जादिलक्षणेन च्फञा समावेशार्थम् । वैपाशः । वैपाशयन्यः ।
जारत्कारुशब्दः पठ्यते । तत्र शुभ्रादिदृका समावेशाद्वैरूप्यं
जारत्कारवृः । जारत्कारेयः । विश्रवणरवणशब्दौ पठ्यते ।
विश्रवःशब्दस्यादेशौ प्रकृत्यन्तरमेव वा वृत्तिविषये तत्स-
मानार्थे । वैश्रवणः । रावणः । द्व्यचो नद्याः । नदीवा-
चिनो ये द्व्यच्काः कुल्याप्रभृतयस्तेभ्यस्तन्नामिकाणं बाधित्वा
द्व्यच इति ढकि प्राप्तेऽण् भवतीत्यर्थः । त्रिवेणी त्रिवेणं च ।

त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवेणः । तन्नामिकाणि सिद्धे आदेशार्थं
वचनम् । भूमिप्रभृतिभ्य इतश्चानिञ इति ढक् प्राप्तः । इला-
प्रभृतिभ्यो स्त्रीभ्यो ढक् प्राप्त इति दिक् । स्यादेतत् । अण्प्र-
हणं माऽस्तु । वचनसामर्थ्यादिजादिभिर्बाधितुमारब्धो ऽणव
प्रसोष्यते । मैवम् । ऋषिषेणशब्दोऽत्र पठ्यते । तस्मादत इञ्
प्राप्तः । स एव सेनान्तलक्षणेन ण्येन परत्वाद्बाधितुमारब्धो-
ऽनेन सूत्रेण प्रतिप्रसूयेत । तस्माद्यथान्यासमेवास्तु ।

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११५ ॥

अवृद्धशब्दोपस्थितास्तन्नामिकाश्च या नदीमानुष्यस्ताभ्यो
ऽण् स्यात् । अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्य इति फलितोर्थः ।
ढकोऽपवादः । यमुनाया अपत्यं यामुनः । नार्मदः । चिन्तिताया
अपत्यं चैन्तितः । अवृद्धाभ्यः किम् । वासवदत्तेयः । नदीत्यादि
किम् । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् । शोभनाया अपत्यं
शौभनेयः ।

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११६ ॥

एभ्योऽरा स्यात् । ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वा-
मित्रः । अन्धकेभ्यः । स्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः ।
आनिरुद्धः । शौरिः । श्रीपतिरिति तु बाह्यादित्वात् । कुरु-
भ्यः । नाकुलः । साहदेवः । इज एवायमपवादः । मध्येऽप-
वादन्यायात् । अत्रिशब्दात् परत्वाद्ढक् । आत्रेयः । ण्योऽपि
परत्वाद्बाधक एवेति वक्ष्यते ।

मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ॥ ११७ ॥

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च ।

उत्सर्गसिद्धमणमनूय तत्सन्नियोगेनादेशमात्रं विधीयते । पूर्व-
स्येति वाच्ये स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थगतं स्त्रीत्वमारोप्य । आरोप्य-
फलं तु जननीवाचिन एव ग्रहणं यथा स्यादित्याहुः । अभि-
व्यक्तपदार्था इत्यनेन सिद्धस्यापि स्पष्टीकरणं फलमिति भावः ।
द्वैमातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । संख्येत्यादि किम् ।
सौमात्रः । केवलात्तु न भविष्यति । अव्यभिचारेणापत्यं प्रत्य-
विशेषकत्वादित्याहुः । अयोनिजव्यावर्तकता वास्तु ।

कन्यायाः कनीन च ॥ ११८ ॥

ढकोऽपवादोऽरा स्यात् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । का-
नीनो व्यासः कर्णश्च । अनूदाया एवापत्यमित्यर्थः ।

विकर्णशुङ्गछगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११९ ॥

वात्स्यादीनामपत्यप्रत्ययान्तानां द्वन्द्वः । बहुत्वस्य लोपि-
भिरेव कृतत्वान्नित्यं लुक् । न तु वत्सादीनामेव द्वन्द्वः । मूल-
प्रकृत्यर्थानां विकर्णादीन्प्रत्ययपत्वाभावात् । वैकर्णः । वात्स्य-
श्चेत् । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गः । भारद्वाजश्चेत् । शौङ्गिरन्यः ।
छगलः । आत्रेयश्चेत् । छागलिरन्यः । केचित्तु सूत्रे शुङ्गा-
शब्दं टावन्तं पठन्तः शौङ्गेय इति प्रत्युदाहरन्ति । पाठद्वयमपि
प्रामाणिकमिति वृत्तिकाराः ।

पीलाया वा ॥ १२० ॥

तन्नामिकाणं बाधित्वा द्व्यच इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण् वि-
धीयते । पीलाया अपत्यं पैलः । पैलेयः ।

ढक् च मण्डूकात् ॥ १२१ ॥

मण्डूकाद्वटगणौ वा स्तः पक्षे इष् । तेन त्रैरूप्यम् । माण्डू-
केयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ।

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२२ ॥

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । स्त्रीशब्द इह
स्वर्यते तेन स्यधिकारोऽवगम्यते । सोऽपि चातुर्थिक एव ।
सन्निधानान्न तु तार्तीयिकः । विप्रकर्षात् । स्यर्थग्रहणाभावा-
न्नेह । ऐडविडः । दारदः । इडविड्शब्दाज्जनपदशब्दात्क्षत्रिया-
ञ् । दरच्छब्दाच्चञ्पगधेत्यण् । तयोः स्त्रियामतश्चेति लुक् ।
तदन्तादपत्येऽण्वेव न तु ढक् । कथं ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे भया-
त्रायस्व राघवमिति भट्टिः । बाह्वादिषु सुमित्राशब्दो बोध्यः ।
कथं सापत्नो भ्राता शिवाद्यण् इति दुर्घटवृत्तिः । अत्र भाष्ये ।
वडवाया वृषे वाच्येऽण् कुश्वा कोकिला स्मृतः । आरक् पुंसि
ततोऽन्यत्र गोधाया द्रुग्विधौ स्मृत इति । वृषो बीजाश्वः । तेन
चार्थेन विशेषविहितेनापत्यलक्षणोर्थो ढको बाध्यते । तेनापत्ये
वाडव इति भवतीति कैयटः । चतुष्पाल्लक्षणस्तु ढञ् न भव-
ति । अचतुष्पाज्जातिवाचित्वादिति हरदत्तः । वडवा ब्राह्मणी ।
वडवा कुम्भदास्यश्वाः स्त्रीविशेषा द्विजन्मनामिति रभसः ।
अश्वे तु ढञ् भवत्येव । वाडवेयः । क्रौञ्चः कौकिलः । अपत्य
एवायं ढगपवादोऽण् । कुश्वाकोकिलादिति समाहारद्वन्द्वे नपुंसक-
ह्रस्वः । ततोऽन्यत्रारक् स्यात् पुंसि । मूषिकायाः पुमान् मौषि-
कारः । मृग्याः पुमान्मार्गारः । गोधायाः पुमान् गौधेरः ।
गोधाया ढूक्ढगारकस्त्रयो वक्ष्यन्ते तत्र द्रुग्विधौ पुंसीत्येवं रूपो
ऽर्थः स्मृतः । अपत्यरूपोऽर्थस्तु त्रिष्वपि ।

द्व्यचः ॥ १२३ ॥

द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् स्यात् । तन्नामिकाणोऽपवा-
दः । दात्तेयः । कथं पार्थः । तस्येदमित्यण् शिवाद्यण्वा ।

इतश्चानिजः ॥ १२४ ॥

इकारान्ताच्चोऽपत्ये ढक् स्यान्न त्विवन्तात् । दौलेयः ।
नैधेयः । परत्वादयमृष्यणं बाधते । आत्रेयः । द्वचः किम् । मरीचे-
र्मरीच इति काशिका । तच्चिन्त्यम् । बाह्वादित्वेनेऽप्रसङ्गात् ।
तथा च मिदचोन्त्यात्पर इति सूत्रे भाष्यं मरीचिशब्दो बाह्वादिषु
पठ्यते इति तस्मादुदधेरौदध इत्यादि प्रत्युदाहरणान्तरं बोध्यम् ।
अनिजः किम् । दाक्षायणः ।

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२५ ॥

एभ्यो ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः । इहादन्तेष्विज्
प्राप्तः । शलादिषु तन्नामिकाण् । विधवाशब्दात् शुद्रालक्षणे
ढक् । चतुष्पाद्वाचिषु ढक् । गोधाशब्दाद्ढक् । वचनात्तु सोऽपि
भवति । क्वचिदौत्सर्गिकाण् प्राप्तः । पाण्डवेयः । उलोपस्तु न
भवति । कद्रूपर्युदासेन स्त्रीलिङ्गस्यैव लोपविधौ ग्रहणादिति के-
चित् । एवन्तु मार्कण्डेयो न स्यात् तस्मात् पाण्डवशब्दात् पाण्डवेय
बोध्यः । केचित्तु मृकण्डशब्दमदन्तं पठन्ति । मृगयवादयश्चे-
तिसूत्रे उज्ज्वलदत्तोऽप्येवम् । मृकण्डस्य मुनेस्तीर्थे तथास्या-
मथ निर्मलमिति काशीखण्डे । अस्मिन् पक्षे पर्युदासेऽपि सि-
द्धम् । विमातृशब्दादप्यौत्सर्गिकोऽण् प्राप्तः । वैमात्रेयः । एवं
लैरवाभ्रेयः । लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठे । लाक्षणेयः । वासिष्ठ-
श्चेत् । लाक्षणिरन्यः । श्यामेयो वासिष्ठः । श्यामायनोऽन्यः ।
अश्वादित्वात्फञ् । आकृतिगणोऽयम् ।

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ १२६ ॥

वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । काश्यपे किम् । वैकर्णिः ।
कौषीतकिः ।

श्रुवो वुक् च ॥ १२७ ॥

भ्रौवेयः ।

कल्याणादीनामिनङ् ॥ १२८ ॥

एषामिनङादेशः स्यात् ढक् च । इह स्त्रीप्रत्ययान्तानामा-
देशार्थं ग्रहणम् । प्रत्ययस्य सिद्धत्वात् । अन्येषां तूभयार्थम् ।
काल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । हृद्भगासिध्व-
न्त इत्युभयपदवृद्धिः । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी ।
अनुसृष्टि । जरती । बाला । वृद्धा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा ।
मध्यमा । परस्त्री ।

कुलटाया वा ॥ १२९ ॥

पूर्वेण सिद्धो ढक् इनङ्मात्रं विकल्प्यते । कौलटिनेयः ।
कौलटेयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या हि व्यभिचारार्थं कु-
लान्यटति तस्या ग्रहणं नेष्यते । किन्तु तत्र क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे
ढक् । तेन कौलटेर इति द्वितीयं रूपम् । उक्तं चामरसिंहेन अथ
बान्धाकिनेयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसुतः । कौलटेरः कौलेटेयो भि-
क्षुकी तु सती यदि । तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलेटेयोऽपि चा-
त्मज इति । केचित्तु क्षुद्राया अपीनङा तृतीयं रूपमाहुः ।
वृत्तौ तु क्षुद्राभ्यः परत्वाद्गित्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तस्य वै-
कल्पिकतया पाक्षिकस्य ढकस्त्वयाप्यभ्युपगमाच्च । तत्र पक्षे
इनङो दुर्वारत्वात् ।

चटकाया ऐरक् ॥ १३० ॥

अत्र वार्तिकम् । चटकायाः पुंलिङ्गनिर्देश इति । लिङ्गवि-
शिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि भवति । चटकस्य चटकाया वा

अपत्यं चाटकैरः । स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः । तयोरेव स्य्यपत्यं
चटका । टावन्तात्तद्धिते लुप्ते लुक्तद्धितलुकीति टापो लुकि पु-
नरजादिलक्षणष्टाप् । स हि जातिलक्षणस्य ङीषो बाधक एव ।
यत्त्विह न्यासकृतोक्तम् । चटकादैरगित्येव सांप्रदायिकः सूत्र-
पाठ इति । तद्वार्त्तिकविरुद्धम् ।

गोधाया ढूक् ॥ १३१ ॥

गौधेरः । शुभ्रादित्वात् पक्षे ढक् । गौधयः ।

आरगुदीचाम् ॥ १३२ ॥

गौधारः । उदीचांग्रहणं पूजार्थम् । वचनादेव ढक्दूगार-
कां पर्यायसिद्धेः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधाना-
र्थम् । जाडारः । पाण्डारः । जल घातने । डलयोरभेदाज्जडः ।
पडि गतौ । पण्डः । जडस्य पडस्य चापत्यमिति विग्रहः । एतच्च
माधवीयधातुवृत्तौ स्पष्टम् । इस्वान्तादयं प्रत्यय इति रका ना-
स्ति सिद्धिः ।

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३३ ॥

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्तदभिधायिभ्यो ढक् वा
स्यात् ढकोऽपवादः । काणेरः । काणेयः । दासेरः । दासेयः ।

पितृष्वसुश्छण् ॥ १३४ ॥

अणोऽपवादः । पैतृष्वस्त्रीयः ।

ढकि लोपः ॥ १३५ ॥

पितृष्वसुरन्तलोपः स्याद्ढकि । पैतृष्वसेयः । अत एव ज्ञा-
पकाद्ढक् ।

मातृष्वसुश्च ॥ १३६ ॥

पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि स्यात् । मातृष्वस्त्रीयः ।
मातृष्वसेयः ।

चतुष्पादभ्यो ढञ् ॥ १३७ ॥

एभ्योऽपत्ये ढञ् । एभ्योऽपत्ये ढञ्स्यात् । कामण्डलेयः ।
कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाद्विशेषे । एवं शितिवाहुशब्दोऽपि । शैतिवा-
हयः । जम्बुः सृगालः । जाम्बेयः । जम्बूशब्दात् स्त्रीभ्यो ढक्
प्राप्तः परत्वाद्ढञ् वाध्यत इति ऋष्यन्धकेति सूत्रे भाष्यम् ।
तत्रैव तच्चिन्त्यमिति कैयटः । तस्यायं भावः । अन्दूदन्भू
इत्यादिना निपातनाज्जम्बूशब्द ऊदन्तः । न त्वसौ स्त्रीप्रत्य-
यान्तः । येन ढक् प्राप्नुयात् । न चाप्राणिजातेरित्यूङ् सुलभः
प्राणिजातित्वात् । ऊङुत इति तु न । दीर्घान्तत्वात् । ह्रस्वा-
न्तत्वेऽपि मनुष्यजातित्वाभावाच्चेति ।

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

एभ्यो ढञ्स्यादण्ढकोरपवादः । गार्ष्ट्यः । गृष्टिः । हृष्टिः । हलिः ।
वलिः । विशिः । कुद्रिः । अजवस्ति । मित्रयु । इहान्त्ययोर्द्वयोर्ऋषि-
त्वादण् प्राप्तः । अन्येभ्यस्तु इतश्चानिज इति ढक् प्राप्तः । गृष्टिः
सकृत्प्रसूता गौरिति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमिति चेत् । अत्राहुः ।
कोशे गौरिति प्रायोवादः । सकृत्प्रसूता सर्वापि गृष्टिः । अत-
श्चतुष्पाच्छब्दत्वाभावादयमारम्भ इति । वस्तुतस्तु गृष्टिशब्दः शु-
भ्रादिः । तथाचान्तोदात्तं ढगन्तं प्रयुज्यते । सङ्गार्ष्ट्यो वृषभो गोभि-
रानडिति । अतः पाक्षिकाद्युदात्तार्थमिह सूत्रे गृष्टिशब्दग्रहणम् ।

राजश्चशुराद्यत् ॥ १३९ ॥

यथाक्रममणिजोरपवादः । राजन्यः । श्वशुर्यः । अत्र ।

वार्तिकम् । राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणमिति । प्रकृतिसमुदायेन जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः प्रत्ययस्त्वपत्य एव । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । जातिग्रहणं किम् । वैश्याशूद्रयोरुत्पन्नो राजन एव । अन्निति प्रकृतिभावः ।

क्षताद घः ॥ १४० ॥

क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः । प्रत्ययविधौ सर्वत्र घ इति स्वरूपस्य ग्रहणं न तु तरप्तमपोः । आयन्नादिसूत्रेण घस्येयादेशविधानाज्ज्ञापकात् । न चादेशोऽपि तयोरेवेति वाच्यम् । प्रत्ययादेरिति विशेषणात् । ननु किमिदंभ्यामिति वकारस्य तौ स्ताम् । तयोश्चेत् अस्तु । मैवम् । एवं हि । किमिदंभ्यां व इयित्येव ब्रूयात् । न च घन्घचावियोऽवकाशः । तत्रापि ङमुङ्वत् संज्ञाया एव सानुबन्धतापत्तेः ।

कुलात् खः ॥ १४१ ॥

कुलीनः । तदन्तविधिरिहेष्यते । उत्तरसूत्रे पूर्वपदादिति लिङ्गात् ।

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्ठक्जौ ॥ १४२ ॥

कुलादित्येव । पक्षे खः । कुल्यः । कौलेयकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ।

महाकुलादञ्खजौ ॥ १४३ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः ।

दुष्कुलाङ्ठक् ॥ १४४ ॥

पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुश्छः ॥ १४५ ॥

स्वस्त्रीयः ।

भ्रातुर्व्यच्च ॥ १४६ ॥

चाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः ।

व्यन्सपत्ने ॥ १४७ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकम् । यद्वा । सपत्नीशब्दादिवार्येऽकारो निपात्यते । सपत्नीव सपत्नः । अत एव येनः सपत्ना अयते भवन्त्वित्यत्र सपत्ना इत्यवग्रहः पठ्यते । कथं तर्हि मध्योदात्ततेति चेत् इवार्येऽल्ल भविष्यति । लिट्स्वराच्चेष्ट-सिद्धिः । प्रकृतमनुसरामः । भ्रातुर्व्यन्स्यादपत्येऽर्थे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः शत्रुः । कथं तर्हि । पाप्मना भ्रातृव्येणेति । न ह्यत्रावयवार्थोऽस्तीति चेत् । अत्र भाष्यम् । भ्रातृव्य इव भ्रातृव्य इति । वृत्तिकारस्तु इहापत्यग्रहणं न सम्बध्यते । अनर्थकावेव प्रकृतिप्रत्ययौ । समुदायार्थः परं सपत्न इत्याह ।

रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ १४८ ॥

रैवतिकः । रेवतीशब्दो ङीबन्तः । अश्वमणिद्वारोपपदात्पा-लयतेः कर्मरायणि ङीप् । एषु चतुर्षु ठक् प्राप्तः । वञ्चू प्रलम्भ-ने । अस्माद्वृकोपपदात् कर्तर्युपमाङ्ग इति णिनिः । अस्मादण् प्रा-प्तः । वृकवर्णदण्डोपपदाद् ग्रहेः कर्मरायण् । कुक्कुटस्थेवाक्षिणी अस्य कुक्कुटाक्षः । एष्विञ् प्राप्तः । रेवती । अश्वपाली । मणिपा-ली । द्वारपाली । वृकवञ्ची । वृकग्राह । वर्णग्राह । दण्डग्राह । कुक्कुटाक्ष ।

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४९ ॥

गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः शब्दाण्णठकौ स्तः । सामर्थ्या-
द्यून्यपत्ये कुत्सायां पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशात् कुत्सा ।
गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः । पुंवद्भावाद् गार्ग्य-
शब्दाण्णठकोः कृतयोः यस्येति च आपत्यस्य च तद्धिते इत्यल्लो-
पयलोपौ । यद्यपीह प्रकृतेर्दृढत्वाण्णस्य णित्वं नोपयुज्यते ।
तथापि ग्लुचुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायन इत्यत्र वृध्यर्थं त-
द्धोध्यम् । गोत्रेति किम् । कारिकेयः । स्त्रियाः किम् । औप-
गवस्यापत्यं युवा औपगविः । इह केनचिद्दोषेणौपगवस्य निन्दि-
तत्वात्तदपत्येऽपि कुत्सा बोध्या । कुत्सने किम् । गार्गेयः ।
मातामहादेर्लालयतः प्रयोगोऽयमिति नास्ति कुत्सा । स्त्रीभ्यो
ढगिति ढक् ।

वृद्धाद् ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १५० ॥

कुत्सन इत्येव । वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक् स्यात्
कुत्सायाम् । सुवीरदेशोज्जवाः सौवीराः । भागवित्तेर्भागवि-
त्तिकः । पक्षे फक् । भागवित्तायनः । तृणविन्दोरौत्सर्गिकोऽ-
ण् । ततष्टक् । पक्षे इञ् । तार्णविन्दविकः । तार्णविन्दविः ।
अकशापः शुभ्रादिः । आकशापेयः । तस्यापत्यमाकशापेयि-
कः । आकशापेयिः । अत्र वृत्तिकाराः । भागपूर्वपदो वित्तिर्द्वि-
तीयस्तार्णविन्दवः । तृतीयश्चाकशापेयो गोत्राद् ढक् बहुलं तत
इति त्रीनेव पर्यजीगणत् ।

फेरछच ॥ १५१ ॥

वृद्धात्फिजन्तात् सौवीरगोत्रादपत्ये छठकौ स्तः कुत्साया-
म् । यमुन्दस्यापत्यं तिकादिभ्यः फिञ् यामुन्दायनिः । तस्या-

पत्यं यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् । यामु-
 न्दायनिः । फिञन्तादौत्सार्गिकस्याणो रायक्षत्रियेति लुक् ।
 सौवीरेष्वित्येव । यामुन्दायनिः । अत्र वृत्तिकाराः । यमुन्दश्च
 सुयामा च वाष्प्यायणिफिञः स्मृता इति पर्यजीगणत् । अत्र वा-
 ष्प्यायणीति शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । फिञ इति । फिञ-
 न्ता इत्यर्थः । स्मृता इति । एते त्रयः फिञन्ताश्छठकोः प्रकृत-
 यः स्मृता इत्यर्थः । सुयामशब्दास्तिकादिः । सुयाम्नोऽपत्यं सौ-
 यामायनिः । तस्यापत्यं सौयामायनीयः । सौयामायनिकः ।
 वृषस्यापत्यं फिञ् । वाष्प्यायणिः । तिकादित्वात्फिञ् । दशु-
 कोसलकर्मारुछागवृषाणां युद् चादिष्टस्येत्यायन्नादेशे कृते युद् ।
 तस्यापत्यं वाष्प्यायणीयः । वाष्प्यायनिकः । इदं च परिगणनं
 भाष्यविरुद्धम् । यूनि लुगित्यत्र तैकायनीयशब्दे च्छस्य भाष्ये
 उदाहरणात् । अत एव तत्र वृत्तिकारोऽपि तथैवाह । इह तु
 मतान्तरमुपन्यस्तवानित्यवधेयम् ।

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ १५२ ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सन इति निवृत्तम् । आभ्यां क्रमादेतौ
 स्तः । फाण्टाहतः । मैमतायनिः । सौवीरेषु किम् । फाण्टाहृताय-
 नः । मैमतायनः । फाण्टाहृतेरिञन्तत्वान्मिमतस्य नडादित्वात्फ-
 क् । यद्यपीह सूत्रे यथासंख्यं नास्तीति सूत्रकृतोऽभिमतं णस्य
 णित्करणाज्ज्ञापकात् । वृत्तिकारोऽप्येवम् । तथापि भाष्यवार्त्ति-
 कयोर्थथासंख्यमेव स्थितम् । फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणा-
 नर्थक्यं वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य । पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु । उक्तं-
 वेति हि वार्त्तिककारः । अस्यार्थः । णस्य णित्वं माऽस्तु । स हि
 यथासंख्यन्यायात् फाण्टाहृतेरेव विधीयते । तत्रेञन्ततया वृद्ध-

त्वाणित्वस्य फलं नास्ति । ननु फाण्टाहता भार्या यस्य सः फा-
ण्टाहताभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं णि-
त्वं स्यादिति चेन्न । गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण चेति सूत्रे वार्तिक-
कृतैवोक्तोत्तरत्वात् । तत्र हि गार्गाभार्य इत्यत्र पुंवद्भाववारणार्थं
णित्वमित्याशङ्क्य स्त्रियां युवसंज्ञापयुदासाद् गोत्रत्वेन णप्रत्यय
एव नास्तीति सिद्धान्तितम् । तदुक्तं गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति व-
चनादप्रयोजनमिति । अवश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमिति तत्रैव
वार्तिककृता मतान्तरं दर्शितम् । तस्यायं भावः । गार्ग्या अपत्यं
या स्त्री न सा युवतिर्नापि गोत्रम् । न हि सा गर्गस्यापत्यम् ।
नापि पौत्रप्रभृति । येन गोत्रं स्यात् । तथाचैको गोत्रे गोत्राद्यू-
नीति नियमद्वयस्याप्रवृत्तौ प्रत्ययमाला दुर्वारा । तत्र गार्गाभा-
र्ये फाण्टाहताभार्ये च णित्वफलं सुलभमिति इदं तु मतं सि-
द्धान्तेत्युक्तम् । तद्वीजं तु मातृवंशं प्रत्यपि अपतनहेतुतया
अपत्यत्वमस्ति । पौत्रप्रभृतीति च व्यवहितापत्यपरम् । अनु-
वाद्यकोटिप्रविष्टस्य पुंस्त्वस्याविवक्षित्वात् । तस्मादेक एव
प्रत्यय इति ।

कुर्वादिभ्यो रायः ॥ १५३ ॥

एभ्यो रायः स्यात् । कौरव्याः ब्राह्मणाः । यत्तु कुरुनादि-
भ्यो राय इति वक्ष्यते तत्र क्षत्रियादित्यधिकृतम् । तद्राजत्वाल्लु-
क् । कुरवः क्षत्रियाः । इह गणे रथकारशब्दः पठ्यते । स
जातिविशेषपरः । माहिष्येण कररायां तु रथकारः प्रजायते
इति स्मृतेः । कारित्वेतूत्तरसूत्रेणैव सिद्धो रायः । कोशिनीशब्दः
पठ्यते । तत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशसामर्थ्यात्पुंवद्भावो नेति वृत्तिकारः ।
पुलिङ्गे त्वनभिधानान्न भविष्यतीति भाव इति हरदत्तः । वेना-
छन्दसीति पठ्यते । भाषायां तु वैन्यो राजेति ग्रामादिकमिति

वृत्तिः । वावदूकशब्दोऽत्र पठ्यते । वदेर्यङन्तादत एव निपात-
नादूकप्रत्यय इति माधवः । उलूकादयश्चेत्युणादिसूत्रेणेत्यन्ये ।
वामरथस्य करावादिवत्स्वरवर्जितामिति पठ्यते । अस्यार्थः ।
रायप्रत्ययान्तस्य वामरथस्य यजन्तकरावादेरिव कार्यं स्याद्वा-
द्युदात्तं विनेति । बहुषु वामरथाः । स्त्री वामरथी वाम-
रथ्यायनी च । युवा वामरथ्यायनः । वामरथाश्छात्राः
वामरथानि सङ्घाङ्गलक्षणानि । इह क्रमेण यजजोश्चेति लुक् ।
यजश्च प्राचां षफ ताद्धित इति ङीष्फौ । यजिजोश्चेति फक् ।
करावादिभ्यो गोत्रे । सङ्घाङ्गलक्षणेभ्वित्यराचेत्येतानि का-
र्यारायतिदिश्यन्ते । सम्राजः क्षत्रिय इति पठ्यते । सम्राजो
ऽपत्यं साम्राज्यो भवति क्षत्रियश्चेत् । साम्राजोऽन्यः ।

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५४ ॥

एभ्यो रायः स्यात् । हारिषेरायः । एति संज्ञायामगा-
दिति षत्वस्यासिद्धत्वात्सेनान्तोऽयम् । लाक्षरायः । साधु
कुर्वन्तीति कारिणः शिल्पिनः । तेभ्यो यथा । तान्तुवायः ।
कौम्भकार्यः । प्राचां मतेनापि त्यः । उदीचां तु प-
रत्वात्फिञ् । परेण फिञ्वा बाधात् । ननु पूर्वसूत्रे एव
वाग्रहणात्सिद्धे किमनेन सूत्रेण । मैवम् । जातसेनोग्र-
सेनादिभ्यो रायेन मुक्ते ऋष्यन्धकेत्यराप्रसङ्गात् । सि-
द्धान्तेत्यनेनेज्भवति । तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम् । ताक्ष्णः ।
पक्षे ताक्षरायः ।

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५५ ॥

एभ्यः फिञ्स्यदपत्ये । तैकायनिः । तिक आस्कन्दने ।
तिक्रोतीति तिकः । इगुपधात्कः । किं तवास्तीत्याचष्टे कितवः ।

आख्यानप्यन्तात् पचाद्यच् । पृषोदरादित्वान्मलोपः । संपूर्वा-
ज्जानातेरातश्चोपसर्गे इति कः । स्त्रियां टाप् । संज्ञा । बाले बद्धा
शिरवा यस्य स बालशिरवः । द्वाविमावित्येके । बलतेरार्य-
न्तात्पचाद्यच् । बालः । तस्य बालायनिः । शिरवाशब्देन
तद्वान् लक्ष्यते । शैखायनिः । उरसा शेते उरशः । अन्ये-
भ्योऽपीति डः पृषोदरादित्वात्सलोपः । शट् कुत्सायां पचा-
द्यच् । ततो गर्गादित्वाद्यञ् । शाठ्यः । ततो यूनि फिञ् ।
सिन्धुशब्दाद्व्यञ्जमगधेत्यण् । सैन्धवः । अपियूनि फिञ् ।
यममुनत्तीति यमुन्दः । शकन्ध्वादिः । प्रशस्तं रूपमस्या इति
रूप्यः । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । ग्रामे भवो ग्राम्यः । नील
वर्णे । इगुपधात्कः । नीलः । अम रोगे । औणादिक इज्
अमित्रः । गौकक्ष्यो गर्गादियजन्तः । कृग्रोरुच्च । कुरुः ।
देवस्येव रथोऽस्य देवरथः । तितलिनोऽपत्यम् । औत्सार्गि-
कोऽण् नस्तद्धिते इति टिलोपः । तैतलः । उरशशब्दो
व्युत्पादितः । तस्माज्जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्यञ् । औरशः ।

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १५६ ॥

कौरव्यः । क्षत्रिय एवेह गृह्यते । औरशे-
न साहचर्यात् । यस्तु कुर्वादिभ्यो राये ब्राह्मणः
कौरव्यस्तत इवेव । अत एव रायक्षत्रियार्षेति सूत्रे कौरव्यः
पिता पुत्रश्चेति सकलवृत्तिकारैरुदाहृतम् । भूरि अस्यास्तीति
भूरिकः । व्रीह्यादिः । पक्षे कपिलकादिच्चाह्लत्वम् । भूलिकः ।
ताभ्यामत इज् । भौरिकिः । भौलिकिः । चुप मन्दायां
गतौ । रायन्ताच्छतरि चोपयन् । तस्यापत्यं चौपयतः ।
विट परप्रेष्ये । प्राग्वत् वैटाटायतः । शीकृ सेचने । शैकयतः ।

क्षितमाचक्षाणः क्षितयन् तस्यापत्यं क्षैतयतः । ध्वजवतोऽपत्यं
ध्वजवतः । द्वावित्यन्ये । ध्वज गतौ । रायन्तात्पचाद्यञ् ।
वनोतेः क्त वतः । चदि आल्हादे । ततो रमस् । चन्द्रमाः ।
यद्वा स्फायितश्चीति रक् चन्द्रः । चंद्र इति मीयते चन्द्रमाः च-
न्द्रे मो ङिच्चेत्यसिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
चन्द्रमा अप्सवन्तरेत्यादौ मध्योदात्तः पठ्यते । तस्यापत्यं चान्द्र-
मसायनिर्बुधः । शोभते ऽसौ शुभः । इगुपधात्कः । गमेर्गः ।
गङ्गा । वृज एरायः । वरेण्यः । सर्वधातुभ्यो मनिन् । यानं या-
म । शोभनं यामास्य सुयामा । अरट्टो नाम जनपदः ततो
जनपदशब्दादित्यञ् । आरट्टः । वह्मं करणम् । वह्न-
मिव वह्नका । निपातनादित्वाभावः । खलाय हिता खल्या ।
खलयवेति यत् । वृषु सेचने । इगुपधात्कः । वृषः । लोमानि
कायति लोमका । उदकमिच्छत्यात्मनः उदन्या । यज्ञयोगाद्य-
ज्ञा । एते तिकादयः ।

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५७ ॥

कोसलकर्मारशब्दाभ्यां फिज्स्यात् तत्सन्नियोगेन यकार-
श्चागमः । यदि तु वृद्धेत्कोसलेतिजङन्तात् कोसलशब्दात्कारि-
लक्षणण्यन्तात् कर्मारशब्दाच्चायं विधिः स्यात्तदा यून्येव प्रसज्ये-
त । अतो मूलप्रकृतेरेवेष्ट्यते । आह च फिज्प्रकरणे दगुकोसल-
कर्मारल्लगवृषाणां युद् चादिष्टस्येति । पूर्वान्तकरणे तु दागव्याय-
निरित्यत्र ओर्गुणो न स्यात् । आदिष्टस्य कृतायन्नादेशस्ये-
त्यर्थः । अन्यथा प्रतिपदोक्ते युटि कृतेऽनादित्वादादेशो न
स्यात् । दागव्यायनिः । कौसल्यायनिः । कार्मार्यायणिः । छाग्या-
यनिः । वाष्ण्यायणिः । अथ कथं कौसल्यापतिरिति भट्टिः नहि

रामः कोसलस्यापत्यम् । उच्यते । यूनोऽप्यपत्यत्वसामान्यवि-
बक्षाऽस्तु । इतो मनुष्यजातेरिति ङीषन्तात् कौसल्यायनीशब्दा-
द्युनि ढक् । तस्याब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति
लुक् । लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक् ।

अणो द्व्यचः ॥ १५८ ॥

अणन्ताद्व्यचः फिञ् स्यादिवोऽपवादः । कर्तुरपत्यं कार्त्रः
तस्य कार्त्रायणिः । गोत्राद्युवप्रत्ययस्येति लुक् तु न भवति विधा-
नसामर्थ्यात् । न च कर्तुश्छात्रः कार्त्रस्तदपत्ये वचनं चरितार्थ-
मिति वाच्यम् । अपत्यग्रहणस्यावृत्त्याऽपत्ये योऽण् तदन्तादेव
फिञ् विधानादिति प्राश्चः । तच्चिन्त्यम् । कर्तृशब्दस्य कुर्वादिषु
पाठात् । तथा च कर्तुरपत्यं कार्त्र्य इति वार्धमानेनोदाहृतम् ।
तस्मादिह भर्तृगन्त्रादि उदाहार्यम् । अणः किम् । दाक्षिः । द्व्यचः
किम् । औपगविः ।

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५९ ॥

अगोत्राद्वृद्धात्फिञ्स्यादुदीचां मतेन । आम्रगुप्तायनिः
उदीचां किम् । आम्रगुप्तिः । वृद्धात्किम् । दाक्षिः । वा नामधे-
यस्येति वृद्धत्वात्पक्षे फिञ् भवत्येव । दाक्षायरायोऽश्विनीत्या-
दितारा इत्यमरः । अगोत्रादिति किम् । औपगविः ।

वाकिनादीनां कुक् च ॥ १६० ॥

एभ्यः फिञ् स्यात्तत्सन्नियोगेनैषां कुगागमश्च । वाकिनका-
यनिः । वचनं वाकः । सोऽस्यास्तीति वाकिनः । अत एव नि-
पातनादिनन् । तद्धिता इति बहुवचनाद्वा फलिनवदिनन् । अ-
गारे एधते गारेधः पृषोदरादित्वादादिलोपः । शकन्वादित्वा-

त्पररूपम् । कायतेरौणादिकः कः । काकः । एषां त्रयाणां पूर्वेण
 फिजि सिद्धे कुगागमार्थं वचनम् । कार्कटस्यापत्यं कार्कट्यः ।
 गर्गादिः । कुर्वादिर्वा । लङ्घयतेर्लङ्का । अत एव निपातनाद्वका-
 रस्य ककारादेशः । चर्मवर्मशब्दाभ्यां व्रीह्यादित्वादिनिः । एषामु-
 भयार्थं ग्रहणम् । उदीचामित्याधिकारात्पक्षे यथायथामिजादयः ।
 तत्र चर्मिर्वर्मिणोरण् । काकाशब्दाच्च इति ढक् । यजन्तात्फक्
 शेषेभ्य इजिति विवेकः । चर्मिर्वर्मिणोर्नलोपश्चेति गणसूत्रम् ।
 चार्मिकायणिः । वार्मिकायणिः । कुकि कृते नकारस्यानन्त्य-
 त्वान्नलोपाप्राप्तौ वचनम् । नच कुक् परादिरस्त्विति वाच्यम् ।
 कस्यानादित्वादादेशाभावप्रसङ्गात् । किञ्च । लिङ्गविशिष्टप-
 रिभाषया चर्मिणीवर्मिणीभ्यां प्रत्ययेऽपीदमेव रूपमिष्यते । कुटि
 तु भत्वाभावात् पुंवद्भावो न स्यात् ।

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १६१ ॥

पुत्रान्तात्फिजि परे कुम्वा स्यात् फिज् तूदीचां वृद्धादित्य-
 नेनैव । तथा च त्रैरूप्यम् । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः ।
 गार्गीपुत्रिः ।

प्राचासवृद्धात्फिन् बहुलम् ॥ १६२ ॥

अपत्येऽर्थे । ग्लुचुकायनिः । प्राचां किम् । ग्लौचुकिः ।
 बहुलग्रहणाच्चेह । दाक्षिः ।

मनोर्जातावज्यतौ षुक् च ॥ १६३ ॥

समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मानुष्यः । अपत्ये कुत्सिते
 मूढेमनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति
 माणवः । णत्वविधानार्थमिदम् । अणः सिद्धत्वात् । अनधी-
 तवेदत्वान्मूढत्वम् । विहिताननुष्ठानाच्च कुत्सितत्वम् ।

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६४ ॥

अपत्यत्वेन विवक्षितं पुत्रादि गोत्र संज्ञं स्यात् । गार्ग्यः ।
अपत्यत्वेन विवक्षितं किम् । वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्गर्गस्य मा
भूत् । न च पौत्रग्रहणसामर्थ्यात्तद्व्युदासः । रथाद्यचेतन-
व्यावर्त्यात्सार्थक्यात् । न चैवमप्यङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्त-
रेऽतिप्रसङ्गः सम्बन्धिशब्दतया यदीयपौत्रप्रभृति तं प्रत्येव गो-
त्रत्वात् । एवञ्च पौत्रत्वस्य वास्तवस्यैव प्रवेशाद् गार्गिः । प्रत्य-
नन्तरापत्यत्वेन विवक्षायामपि गोत्रत्वं निष्पत्त्युहम् । अत
एव युवानं विना नापत्ये प्रत्ययमिति सिद्धान्तः । स्यादेतत् ।
गर्गापत्यस्य तृतीयादेरपत्यमिति विवक्षायां गर्गापत्यशब्दाद्युव-
प्रत्ययप्रसङ्गः । गर्गस्य हि । चतुर्थे जीवद्वंद्वे गर्गस्य गोत्रा-
त्प्रत्ययेन भाव्यम् । गोत्रत्वं च गार्ग्यस्यैव गर्गापत्यस्याप्य-
विशिष्टम् । अत्र हरदत्तः । संज्ञाप्रकरणमुल्लङ्घ्यापत्यप्रत्ययप्रक-
रणे गोत्रसंज्ञाविधानसामर्थ्यादपत्यप्रत्ययेनोपस्थितस्यैव गोत्रत्वं
नत्वपत्यादिशब्दैरपि । न च ते तद्राजा इत्यत्र तच्छब्दे-
नाजादीनामेव परामर्शार्थं मध्ये गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डमिति
वाच्यम् । एतावन्मात्रे ह्युद्देशेऽजादयस्तद्राजा इत्येव सूत्रयेत् ।
अत्र वार्तिकम् । जीवद्वंद्वं च कुत्सितमिति । गार्ग्यस्त्वमासि
जाल्म । जीवद्वंद्वेन हि वृद्धाधीनतयास्थेयम् । यस्तु वृद्धान-
नाहत्य स्वातन्त्र्यं कुरुते तस्यौद्धत्यात्कुत्सितत्वं बोध्यम् ।
वृत्तिकारस्तु वान्यस्मिन्नित्यस्मादनन्तरं वृद्धस्य च पूजायां यूनश्च
कुत्सायामिति सूत्रद्वयं प्राक्षिप्य युवसंज्ञाविकल्पं व्याख्यात् ।
तत्राद्यमप्राप्तविभाषात्वात्प्रवृत्तिपरं द्वितीयन्तु निवृत्तिपरं तथा च
युवसंज्ञानिवृत्तौ सत्यां गोत्रत्वं सिध्यतीति तद्व्याख्यातारः ।
तत्र वार्तिकवचसां सूत्रेषु प्रक्षेपो निर्वाजः । विकल्पोक्तिश्च

भाष्यवार्तिकानारूढत्वान्निर्मुलेति स्पष्टमेव ।

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६५ ॥

इह पौत्रप्रभृतीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते व्याख्या-
नात् । तुर्भिन्नक्रमो युवेत्यस्मात्परो बोध्यः । स चैवकारार्थे ।
वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव
स्यान्न तु गोत्रसंज्ञा । गार्ग्यायणः । संज्ञासमावेशे शालङ्काः
पैलीया इत्यत्र दोषः स्यात् । तथाहि । शालङ्कोरपत्यं शाल-
ङ्किः । पैलादिषु पाठादिञ् । शालङ्कादेशश्च । ततः शालङ्कोरपत्यं
युवा यविजोश्चेति फक् । पैलादिभ्यश्चेति लुक् । ततः शालङ्के-
र्यूनश्छात्रा इत्यर्थविवक्षयामिजश्चेत्यणि शालङ्का इति भवति ।
तथा पीलाया अपत्यं पीलाया वेत्यणि पैलः । तस्यापत्यं
युवाऽणो द्व्यच इति फिञ् तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् । ततः पै-
लस्य यूनश्छात्राः पैलीया इति भवति । तत्र गोत्रयूनोः स-
मावेशपक्षे गोत्रेऽलुगचीति फक्फिजोरलुक् प्रसज्येत । नच
परत्वाद्यूनि लुग्भविष्यतीति वाच्यम् । फक्फिजोरन्यतरस्या-
मिति विकल्पापत्तेः । न च सिद्धान्तेऽपि विकल्पः शङ्क्यः । स
हि यूनि लुक् एवापवादः नतु पैलादिभ्यश्चेत्यस्य अनन्तरस्ये-
तिन्यायात् । न चानपवादत्वेऽपि परत्वाद्विकल्पः स्यादेवेति वा-
च्यम् । परादप्यन्तरङ्गस्य पैलादिभ्यश्चेत्यस्य बलीयस्त्वादिति
दिक् । अत्र वार्तिकं वृद्धस्य च पूजायाम् । युवसंज्ञेति शेषः । गार्ग्या-
यणः । युवसंज्ञका हि प्रायेणाल्पवयस्काः वृद्धनियन्त्रणात् सम-
र्थादाः । तदधीनत्वादेव सुखिनश्चेत्यादि प्रसिद्धम् । तेन वृद्धोऽपि
युवत्वेन पूजां मन्यते । इत्यारोपेणापीदं पूर्वोक्तं वार्तिकं गतार्थम् ।
वृत्तिकारस्तु सूत्रेष्वेव वान्यस्मादिति सूत्रात्परं प्रविक्षेपेत्युक्तम् ।

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६६ ॥

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवा स्यात् ।
गार्ग्यादिषु मृतेष्वपि जीवत्यग्रजेऽनुजो गार्ग्यायणः ।

वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६७ ॥

भ्रातृभिन्ने स्थानवयोभ्यामुत्कृष्टे सपिण्डे जीवति जीवदेव
चतुर्थादि युवसंज्ञं वा स्यात् । गर्गस्य भ्रातरि पितृव्यादौ वा जी-
वति जीवंश्चतुर्थो गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । अन्यस्मिन् किम् ।
भ्रातरि जीवति जीवतो विकल्पो मा भूत् पूर्वसूत्रं तु मृते च-
तुर्थादौ सावकाशम् । सापिण्ड्यं सप्तपौरुषम् । सपिण्डे किम् ।
उदासीने मा भूत् । स्थविरतरे किम् । स्थानवयोभ्यामन्यत-
रेण वाऽपकृष्टे मा भूत् । इह सूत्रे जीवतीति तिङन्तम् । यो
जीवति स युवेत्यर्थात् । मृतस्तु जीवत्यपि स्थविरतरे गार्ग्य एव
न तु गार्ग्यायणः ।

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदवाचकं यत् क्षत्रियवाचि प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्
षष्ठ्यन्तादञ् स्यादपत्ये । पाञ्चालः । यद्यपि पञ्चालादयो
जनपदे बहुवचनान्ताः क्षत्रिये त्वेकवचनान्तास्तथापि प्रातिप-
दिकस्योभयवाचित्वमक्षतमेव । लुब्धोगाप्रख्यानादिति सूत्रयतो
भगवत उभयवाचिताभ्युपगमेन सन्देहव्यम् । ऐक्ष्वाकः । ऐ-
क्ष्वाकौ । दाण्डिनायनादिसूत्रेण टिलोपे निपातितः । जन-
पदशब्दात्किम् । दुहोरपत्यं द्रौहिवः । क्षत्रियसमानशब्दाज्जन-
पदात्तस्य राजन्यपत्यवत्प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम् । पञ्चालानां
राजा पाञ्चालः । अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति प्राप्तस्य

बुधोऽपवादः । मागधः । द्व्यञ्मगधेत्यण् । पुरोरण् वक्तव्यः ।
 पौरवः । पुरुशब्दस्याजनपदशब्दत्वात् प्राग्दीव्यतीयेऽणि सिद्धे
 तद्राजसंज्ञार्थं वचनम् । जनपदवाचित्वे तु द्व्यञ्मगधेत्येव
 सिद्धम् । पाण्डोर्ह्यण् वक्तव्यः । पाण्ड्यः । ङकारष्टिलोपार्थः ।
 णकारो वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः । युधिष्ठिरपि-
 तृवाचकस्य गुणवाचिनश्च पाण्डोर्नेह ग्रहणम् । जनपदशब्दादि-
 त्युक्तेर्हि तदधिपतिवाच्येवोपतिष्ठते ।

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

आभ्यामञ्स्यात् । जनपदशब्दादित्यञं बाधित्वा वृद्धेत्को-
 सलेति ज्यङि प्राप्तेऽञः प्रतिप्रसवः क्रियते । साल्वेयः । गा-
 न्धारः । तस्य राजनीत्युक्तत्वात् साल्वेयो राजा । गान्धा-
 रो राजा ।

द्व्यञ्मगधकलिङ्गशूरमसादण् ॥ १७० ॥

एम्योऽरा स्यादबोऽपवादः । द्वच् । आङ्गः । वाङ्गः ।
 सौह्यः । वङ्गानुत्त्वाय तरसा इति रघुः । आत्मा संरक्षितः सुह्यै-
 रिति च । मागधः । कालिङ्गः । शौरमसः । तस्य राजनि आ-
 ङ्गो राजा ।

वृद्धेत्कोसलाजादाज्यङ् ॥ १७१ ॥

वृद्धादिदन्तात्कोसलाजादशब्दाभ्यां च ज्यङ् स्यादिजोऽ-
 पवादः । वृद्धात् । आम्बष्ठ्यः । सौवीर्यः । द्व्यञ्मगधोऽण् परत्वा-
 ज्यङ् बाध्यते । दार्वस्यापत्यं दार्व्यः । इत् । आवन्त्यः ।
 कौसल्यः । अजादस्यापत्यं आजाद्यः । तपरकरणं किम् ।
 कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः क्षत्रियः । तस्यापत्यं कौमारः ।
 राजानि आम्बष्ठ्यो राजा । आवन्त्य इत्यादि ।

कुरुनादिभ्यो रायः ॥ १७२ ॥

कुरोर्नकारादिभ्यश्च रायः स्यात् । कुरोर्द्व्यज्जलक्षणस्याणो
नादिभ्यस्त्वबोऽपवादः । कौरव्यः । नैषध्यः । परत्वाद्यज्म-
गधेत्यणं रायो बाधते । नैप्यः । तस्य राजानि । कौरव्यो रा-
जा । कथं कौरव्याः पशव इति वेणीसंहरणम् । तत्र साधुरि-
ति यद्वोध्यः । एतेन तस्यामेव रघोः पाण्ड्या इति व्याख्या-
तम् । सनैषधस्यार्थपतेः सुतायामित्यादौ तु शैषिकोऽण् बोध्यः ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । सल्वा क्षत्रिया तन्नामिका
तस्या अपत्यं द्व्यच इति ढक् सल्वेयः । अणपीष्यते । सा-
ल्वावयव अपदातौ साल्वादिति निर्देशात् । न च निपातेन
ठको बाधः । साल्येयगान्धारिभ्याश्चेति निर्देशात् । साल्वा
क्षत्रियेति तु वृत्तौ दीर्घपाठः प्रामादिकः । सल्वेर्वप्रत्यये वृद्ध्य-
भावात् । अत एव वृत्तौ तन्नामिकेत्युक्तिः सङ्गच्छते । तद्धि त-
न्नामिकाणः प्राप्त्यर्थम् । तत्प्राप्तिश्चावृद्धादेवेति दिक् । सा-
ल्वस्य निवासः साल्वो जनपदः तदवयवा उदुम्बरादयः । सा-
ल्वावयवेभ्यः प्रत्यग्रथकलकूटाश्मकशब्देभ्यश्चापत्ये इज्स्या-
दजोऽपवादः । औदुम्बरीः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्म-
किः । तस्य राजानि औदुम्बरी राजा ॥

उदुम्बरास्तिलखला मण्डकारा युगन्धराः ।

भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञकाः ॥

इति वृत्तिः । एतच्च उदाहरणमात्रम् । तेन बुध । अजमीढ
आजक्रन्द । एभ्योऽपि भवति । तथाच द्वज्मगधेतिसूत्रे ऽणो-

ज्यङ्ग्रायेजो विप्रतिषेधेनेति वार्तिकं व्याचक्षाणो भगवानाह ।
इज्योऽवकाशः । आजमीढिः । आजक्रन्दिः । अणः स एव । इहो-
भयं प्राप्नोति । बुध वौधिरिति ।

ते तद्राजाः ॥ १७४ ॥

ते अत्रादय एतत्संज्ञाः स्युः । प्राचीनास्तु तच्छब्देन न प-
रामृश्यन्ते । गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छेदात् । संज्ञाप्रयोजनं बहुषु
लुक् । महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञार्थं तद्राजमाचक्षाणास्तद्राजा
इति । तेन जनपदस्य राजन्यपत्यवदिति सिध्यति ।

कम्बोजाल्लुक् ॥ १७५ ॥

अस्मात्तद्राजस्य लुक् स्यात् । कम्बोजः । कम्बोजौ । कम्बो-
जादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम् । चोलः । शकः । इह द्व-
जलक्षणस्याजो लुक् अन्येभ्यस्तु अणः । केरलः । यवनः । क-
म्बोजाः समरे सोढुमिति रघुः । काम्बोजा इति दीर्घपाठस्तु प्रा-
मादिकः । न च शैषिकेणाणा निर्वाहः । गोत्रेऽलुगचीत्यलुकि
छप्रत्ययेनाणो बाधादित्याहुः । तन्न । यस्कादिभ्यो गोत्र
इत्यधिकारोक्तस्यैव लुकोऽलुका बाधात् । मूलप्रकृतेरणः सुव-
चत्वाच्च । वस्तुतस्तु कम्बोजोऽभिजनो येषामिति विग्रहः । सि-
न्धुतक्षशिलादिभ्योऽणजावित्यण् । सिन्धवादिषु कम्बोजशब्द-
पाठस्य सर्वसंमतत्वात् । तस्य राजनीत्येके कम्बोजो राजा ।

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यः ॥ १७६ ॥

एभ्यस्तद्राजस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती ।
कुरुः । अवन्तिकुन्तिकुरुभ्यो ज्यङ्गो लुकि कृते इतो मनुष्यजाते-
रिति ङीष् । कुरोरार्यस्य लुकि ऊङुत इत्यूङ् । स्त्रियां क्रिम् ।
आम्बष्ठ्यः ।

अतश्च ॥ १७७ ॥

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मद्री ।
दरत् । कथं । माद्रीसुतौ फलेपुष्पे समृद्धे इति । मद्रीति पठनी-
यमिति हरदत्तः । स्यादेतत् । अता तद्राजो विशेष्यताम् । तथाच
विशेषणेन तदन्तविधौ ज्यङ्ण्यादीनामपि लुगस्तु । व्याप्तिन्या-
यात् । मैवम् । अवन्तिकुरुभ्यो लुग्वचनवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मादत
इति विशेष्यमेव । तेन कौसल्या सिद्धा । अत इति तपरकरणं
तु स्पष्टार्थम् । अस्येत्युक्ते हि संदेहः स्यात् । इज एवायं संनि-
हितत्वादिदमा निर्देशः । किं वा वर्णमात्रस्येति ।

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् स्यात् । अतश्चेति प्राप्तो निषि-
ध्यते । प्राच्येभ्यः क्षत्रियेभ्यस्तावत् । पाञ्चाली । वैदर्भी ।
आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । एते शरावत्याः प्राञ्चो जनपदाः ।
भर्गादिग्रहणमप्रागर्थं भार्गी । कारुशी । कैकेयीत्यादि । कथं
तर्हि प्राक्केकयीत इति भट्टिः । जन्यजनकभावेऽपि पुंयोगलक्षणो
ङीष् । शार्ङ्गखादिङीन् गौरादिङीष् वा इत्युक्तं पुंयोगादिति सूत्रे ।
भृजो गः । भर्गः । कृज उः । करुः तं वष्टि । मूलविभुजादित्वा-
त्कः । करुशः चिनोते कय आदेश्च कः । बहुलवचनादित्संज्ञा-
भावः । केकयः । कशेर्मारिः । साल्वशब्दो निरुक्तः शोभनानि स्था-
नान्यस्य सुस्थानः । उरसा शेते उरशः । ङः । कुरुनादिभ्यो रायः ।

कौरव्यः । इति भर्गादिः । यौधेयी । शौक्रेयी । शौभ्रे-
यी । युधायाः शुक्रायाः शुभ्रायाश्चापत्यम् । द्व्यच इति
ढक् । शुभ्रशब्दाच्छुभ्रादिभ्यश्चेति । ततः स्वार्थे पश्वादि-
यौधेयादिभ्योऽणञावित्यञ् । शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् आ-

द्युदात्तत्वम् । यदि त्विहातश्चेत्यञो लुक् स्यात्तदा ढगन्तत्वान्
 ङ्हीपि उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । न च लुप्तेऽप्याञि
 प्रत्ययलक्षणेनावन्तत्वान्ङीन् स्यादिति वाच्यम् । अञ्योऽकार
 इति व्याख्यानात् । अन्यथा शूरसेनी मदीत्यादावतश्चेत्यञो
 लुक्पि ङीनापत्तेः । ज्यया सहितो बाणोऽस्याः सा ज्यावाणा ।
 तस्या अपत्यं ज्यावाणेयः । ज्यावाणेत्यन्ये पठन्ति । तत्र ज्या-
 बाणोऽस्याः सा ज्यावाणा । घृ क्षरणे धृजू धारणे आभ्यां क्तिज-
 न्ताभ्यामितश्चानिज इति ढक् । धार्तेयः । धार्तेयः । त्रयो गतो
 येषां त्रिगर्ताः । भृजोऽतच् । भरतः । वशेः कर्माणि इक् कृष्यादिभ्य
 इतीक् । उशय इष्टा नरा यस्य उशीनरः । अन्येषामपीति दीर्घः ।
 इति यौधेयादिः । स्यादेतत् । अतश्चेतिसूत्रेण विधीयमानो
 लुक् चातुरर्थिकानामेव तद्राजानां भवतु सन्निधानात् । नतु
 पाञ्चमिकस्यापि तार्त्तिकं यौधेयादिग्रहणेन । सत्यम् । व्या-
 स्निन्यायेन पाञ्चमिकस्यापीह ग्रहणमिति ज्ञापयितुं यौधेया-
 दिग्रहणम् । तेन पश्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिध्यति । तथा-
 हि । पर्शः क्षत्रियो जनपदेन समानशब्दः । तस्यापत्यं सङ्घः
 स्त्रीत्वविशिष्टः द्व्यज्मगधेत्यण् । तस्यातश्चेति लुक् । पुनः
 पश्वादिलक्षणः स्वार्थिकाण् । तस्यापि लुक् । ऊङुतः पर्शूः ।
 एवं रक्षाः । रक्षसः क्षत्रियस्यापत्यं स्त्रीत्वविशिष्टः सङ्घः ।
 पूर्ववदण् । द्वयस्यापि लुक् । अत्वसन्तस्येति दीर्घः । अमुरी ।
 जनपदलक्षणस्याञो लुकि पश्वादिलक्षणस्याणो लुक् । जा-
 तिलक्षणो ङीष् । तदेतदुक्तं वार्तिककृता । पश्वादिभ्यो लुग्व-
 क्तव्यः । यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पश्वादिलुक् इति ।

इति श्रीशब्दकौस्तुभे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे

चतुर्थमाह्निकम् । पादश्चायं समाप्तः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

रज्यतेऽनेनेति रागः । शुक्ले वर्णान्तरापादनमिह रञ्जे-
रर्थः । तृतीयान्ताद्रागविशेषवाचिनो रक्तमित्यर्थे यथास्वम-
णादयः स्युः । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्टम् ।
रागात्किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । कथं हारिद्रौ कुक्कुटस्य
पादाविति । उपमानाद् भविष्यति । हारिद्राविव हारिद्राविति ।

लाक्षारोचनादृक् ॥ २ ॥

शकलकर्दमौ तु वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रे प्रसिप्तौ । लाक्षया
रक्तो लाक्षिकः । रौचनिकः । शाकलिकः । कार्दमिकः । श-
कलकर्दमाभ्यामणपीष्यत इति वृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः ।
भाष्यादौ तु नैतदस्ति । नील्या अन् वक्तव्यः । नीली ओषधि-
विशेषः । तथा रक्तं नीलम् । पीतात्कन् वक्तव्यः । रागद्रव्य-
विशेषः पीतं तेन रक्तं पीतकम् । हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्ज
वक्तव्यः । हारिद्रम् । माहारजनम् ।

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीयान्तान्नक्षत्रवाचिनो युक्तेऽर्थेऽण् स्याद्युक्तः स
कालश्चेत् । नक्षत्रवाचकाः शब्दा वृत्तिविषये तद्युक्तं चन्द्रम-
समभिदधानाः प्रत्ययं लभन्ते । पुष्येण युक्तः कालः पुष्यसमी-
पस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः । पौषमहः ।
नक्षत्रेण किम् । चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः । कालः किम् । पु-
ष्येण युक्तश्चन्द्रः ।

- (१५) श्रीवस्तोवावली । उत्पलदवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽ-
ध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्ट-
शङ्करविरचितः । (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मी-
मांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालि-
कनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृता
मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवर-
श्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यास-
मलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय-
श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविर-
चितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) ३
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आ-
नन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकावि-
भजनख्यया व्याख्यया विद्यासागरीतिप्र-
सिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्य-
याश्वतरणिकाया च सहितम् ८
- (२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीब्रजनाथभ-
ट्टकृता (वेदान्तः) ... २
- (२५) क्रोडपञ्चसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसि-
द्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदी-
श्याः प्रत्यक्षानुमानगादाध्याः प्रत्यक्षानु-
मानमाधुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य
शुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कु-
सुमाञ्जलेश्च क्रोडपञ्चाणि ... २
- (२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभ-
ट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाधभिधटीकासहि-
तश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तज्ञावीयुतम् २
- (२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिका-
पिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः ।
मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसु-
रिक्तः । ... १
- (२८) शुद्धद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः ।

- प्रमेयरत्नार्णवश्च ... १
- (२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोम-
णिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३
- (३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्र-
मिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रका-
शात्मकः । सापिण्ड्यदीपकश्च ११
- (३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
त्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६
- (३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्भारविश्वम्भरात्रिपाटि-
संकलितः ... ४
- (३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्त-
माचार्यकृता । ... २
- (३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिपुरुषोत्त-
मजीमहाराजविरचितः ... २
- (३५) वेदान्तपारिजातसौर्भ नाम ब्रह्ममीमांसा-
भाष्यं श्रीनिम्बाकाचार्यविरचितम् । १
- (३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रि-
कासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २
- (३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजका
चार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत ब्रह्मा-
ऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४
- (३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्भारमीम-
हेश्वरसूरिविरचितः । ... २
- (३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविरचितानि
श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलना-
थदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीम-
द्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्ण श्रीसुबो-
धिनीटिप्पण्योः—प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री
पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३
- (४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमि-
त्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ४
- (४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । अतिसिद्धान्ताप-
रनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविर-
चितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तम-
प्रसाद शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गि-
ण्याख्यटीकयासहिता ३
- (४२) स्वानुभवदर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राज
काचार्यनारायणाश्रमाशेष्यमाधवाश्रमाविर-
चितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

- (४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्य-
व्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्य-
वहाराध्यायः ... ११
- (४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रव-
र्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्व-
चिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकाशिरोमणि-
विरचितदीधित्या च गर्भिता । ४
- (४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणि-
ता । रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपुरण्या-
ख्यव्याख्यया सहिता तर्कपाद । ५
- (४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहो-
पाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता ।
श्रीमद्दुर्बेलाचार्य-बालम्भट्टाभ्यां विर-
चितकुञ्जिकाकलाह्वटीकाद्वयसंवालिता । ८
- (४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधीः । पर्वतीय-
विश्वेश्वरसूरिविरचितः । ६

- (४८) विरमित्रोदयः । लक्षणप्रकाशः ।
महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ७
- (४९) बृहदारण्यकवार्त्तिकसार श्रीमद्विद्यारण्यस्वा-
मिविरचितः । महेश्वरतीर्थकृतयालघुसं-
ग्रहाख्यया टीकया समलंकृतः । ४
- (५०) वीरमित्रोदयः । राजनीतिप्रकाशः । महा-
महोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ५
- (५१) पूर्वमीमांसा अधिकरणकौमुदी । श्रीमन्म-
हामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्य-
विरचिता परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्व-
कं टिप्पण्या परिष्कृत । १
- (५२) प्रसस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । तत्र क-
णादरहस्यम् । श्रीशंकरमिश्रविरचितम् । १
- (५३) क्रमदीपिका । श्रीमन्महामहोपाध्याय
कादमीरिककेशवभट्टविरचिता । विद्यावि-
नोदश्रीनोविन्दभट्टाचार्यकृतविरणोपेत । १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा बनारस सिटी

Regis. According to Act XXV, of

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES;

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 235.

शब्दकौस्तुभः ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्भोजिदीक्षितविरचितः ।

ŚABDAKAUSTUBHA

by

Pandit Bhattoji Dīkshita.

Edited by, *Pandit Vindhyaśwarī Prasāda Drivediv*,
 Librarian, Government Sanskrit College, Benares,
 and

Vyākaranāchārya GAṆAPATI ŚĀSTRĪ MOKATE,

Professor Raanavīra Pāṭha Śālā

Hindu College Benares.

VOL II

FASCICULUS II-२

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE. BENARES.

AGENTS:-

OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

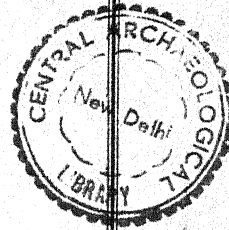
PANDITA JYESHTHARAMA MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
 at the Vidya Vilas Press.

BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिमुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितमव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—२३५

- १ अस्यां चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकास्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- २ प्राचीना दुर्लभाश्चासृजिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनन्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
- ४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासीभिश्चैतद्भाषाकैर्देयं वार्षिकमात्रं मूल्यम्—मुद्राः ७५ आनकः ६ अन्येर्देयं प्रतिस्तवकं ... .. " " १ " १०
- ५ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । ... .. " " १ " १०

साम्प्रतं मुद्रयमाणा ग्रन्थाः—

- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १२
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया—व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमन्नोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्री-गागाभट्टविरचिता । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला—श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता संपूर्णा (मीमांसा) ... २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्—बादरायणप्रणीतवेदान्त-

सूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ६

- (९) स्याद्वादमञ्जरीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २
- (१०) सिद्धित्रयम्—विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री६श्रीयासुन-मुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् वेदान्तः २
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-मुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायासुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिर्विस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-सोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६

लुबविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् स्यान्न तु षष्ठिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषे गम्यमाने । अद्य पुण्यः । षष्ठिदण्डात्मकस्येत्ययं विशेषस्तु पूर्वसूत्रानुवृत्तिबलालुभ्यते । तेनाद्येत्युक्त्या न ह्यो न श्व इति विशेषे गम्यमानेऽपि लुब् भवत्येव । अविशेषे किम् । पौषी रात्रिः । पौषमहः । पौषो मुहूर्तः । कथं तर्हि पौष्योषोहोरात्र इति चेत् अवयवद्वयरूपस्य विशेषप्रतीतेरिति गृहाण । पौर्णमास्यामयं लुम्न । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति लिङ्गात् । तेन पुण्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति सिद्धम् । श्रवणशब्दात्तु भवति । अत एव लिङ्गात् । अबाधकान्यपि निपातनानि । तेन श्रावण्यां प्रौष्टपद्यां वाप्युपाकृत्येति सिद्धम् ।

संज्ञायां श्रवणाश्रवत्याभ्याम् ॥ ५ ॥

आभ्यां परस्य प्रागुक्तप्रत्ययस्य लुप्स्याद्विशेषेऽपि । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । श्रवणशब्दे युक्तवद्भावस्तु न विभाषाफाल्गुनीश्रवणेति लिङ्गात् । ङीप् तु अण्योऽकार इति व्याख्यानान्न ।

द्वन्द्वच्छः ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वात्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले छः स्याद्विशेषे चाविशेषे च । राधानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । अविशेषे अद्य राधानुराधीयम् । अद्येत्यस्याव्ययत्वेऽपि तद्विशेषणस्य क्लीबत्वं लोकात् । न च लुबविशेष इति लुबण इव छस्यापि स्यादिति वाच्यम् । पूर्वोपस्थितेन अणैव तस्य नि-

राकाङ्क्षत्वात् । एतदेव हि मध्येऽपवादयोगेऽपि तत्त्वम् ।

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयान्तादृष्टमित्यर्थे ऽण् स्याद्यदृष्टं साम चेत्तत् ।
वासिष्ठं साम । यस्य साम्नो विशेषे विनियोगो येन ज्ञात-
स्तत्तेन दृष्टमित्याहुः ।

कलेर्ढक् ॥ ८ ॥

अणपवादः । कलिना दृष्टं कालेयं साम । यत्तु व्याकर-
णाधिकरणे भट्टैरुक्तं यदकालयत्तत्कालेयस्य कालेयत्वमिति
श्रुतिविरुद्धेयं पाणिनिस्मृतिरिति तत्प्रौढिवादमात्रम् । एक-
स्मिन्नेव सामानि कलिदृष्टत्वस्य कालयितत्वस्य चाविरोधात् ।
तन्त्रेणावयवार्थद्वयसम्भवाच्च । अत एवाह भर्तृहरिः ।

वैरवासिष्ठगिरिशास्तथैकागारिकादयः ।

कैश्चित्कथं चिदाख्याता निमित्तावधिसङ्करैरिति ॥

अस्यार्थः वीरेषु भवं वीरैर्लब्धं वीराणामिदमिति निमित्त-
सङ्करेण वैरशब्दो व्याख्यातः । अतिशयेन वासयन्तीति
वा वासिष्ठेन प्रोक्तमधीयत इति वा निमित्तस्य सङ्करः प्रकृति-
प्रत्ययावधिसङ्करश्च । गिरौ शेते गिरिं श्यति उपभोगेन त-
नूकरोति गिरिरस्यास्तीति वा एकागारिकशब्दोऽप्येकेनागारे-
ण जयतीति एकमगारं प्रयोजनमस्येति वा निमित्तसङ्करेण
व्याख्यातः । एतेन वामदेवादिति उत्तरसूत्रमपि व्याख्यात-
म् । वामं वा इदं देवेभ्यः समजनि तद्द्वामदेव्यस्य वामदेव्यत्व-
मिति श्रौतव्युत्पत्त्यन्तरस्य वामदेवदृष्टत्वेन सह विरोधात् । एतेन
एतत्सूत्रद्वयं श्रुतिविरोधादप्रमाणमिति पार्थसारथेरुक्तिः परा-

स्ता । विरोधस्य वासिद्धेः । अभ्युपत्यापि ब्रूमः अर्थवादानां
स्वार्थे तात्पर्यविरहात्तत्परस्य व्याकरणस्य कथं तैर्बाधः
तथात्वे वा अहीनो वा प्रकरणादित्याधिकरणे कथं स्वप्रत्ययस्व-
रेणाहर्गणसाध्यत्वं व्याख्यः यदेनं सर्वे न हासिषुस्तदहीन-
स्याहीनत्वमिति श्रुत्या बाधापत्तेरिति दिक् । अत्र वार्त्तिकम् ।
सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढगिति । अयमर्थः । सूत्रकृता हि साऽस्य देव-
तेत्याधिकारेऽग्नेर्द्वे उक्तः । दृष्टं सामेत्यधिकारे तु कलेर्द्विगि-
ति तादिदं सूत्रद्वयमपनीय प्राग्दीव्यत इत्यस्मादनन्तरमग्निक-
लिभ्यां ढगिति पाठ्यमिति । अग्निना दृष्टं साम आग्नेयमग्नौ
भवमग्नेरागतं अग्नेः स्वं वा आग्नेयं यथा स्यात् । एवं क-
लेरागतं कलेः स्वं कलौ भवं कालेयमित्यादि । अत्र श्लोक-
वार्त्तिकम् ।

दृष्टे सामानि जाते वा प्यण् डित् द्विर्वा विधीयते ।

तीयादीकङ् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

जातेऽर्थे यो द्विरण् स च वाडिदित्यन्वयः । उशनसा दृष्टं
साम औशनसम् । औशनम् । जाते । शातभिषः । शातभिषजः ।
इह हि प्राग्दीव्यत इति प्राप्तोऽण् कालाटूठ्वा बाधितः संधि-
वेलादिसूत्रेण प्रतिप्रसूत इत्ययं द्विरुक्तोऽण् । अतो वा डि-
च्वम् । तीयादीकङ् । अयञ्च स्वार्थे । द्वैतीयीकः । तार्तीयीकः ।
वेत्येव । द्वितीयः । तृतीयः । न विद्यायाः । द्वितीया विद्ये-
त्येव । गोत्रादङ्कवत् । इदं च दृष्टं सामेत्यत्रैव । औपगवकं
अङ्के यो दृष्टः प्रत्ययः स सर्वोऽप्यतिदिश्यते न तु साक्षादङ्क-
शब्दमुच्चार्य विहित एव तेन सङ्गाङ्कलक्षणेऽप्यित्यस्याण् गोत्रच-
रणाद् बुजित्यस्य चायमतिदेशः ॥

वामदेवाड्यड्यौ ॥ ९ ॥

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ द्वितौ ।

ग्रहणं मा तदर्थं भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

नञाश्रयः स्वरो नञ्स्वरः उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अत
दर्थ इति सूत्रावयवेन ययतोरिति सूत्रं लभ्यते । तदयमर्थः ।
ययतोश्चेति सूत्रेण विधीयमानं नञ उत्तरस्य ययदन्तस्या-
न्तोदात्तत्वं अवामदेव्यशब्दे मा भूत्किन्त्वव्ययपूर्वपदस्वर एव
यथा स्यादित्येतदर्थमनयोदित्वम् । यग्रहणेन हि ड्यग्रहणं न
भवति । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति । तथा यद्वहणेन
ड्यत्ग्रहणं न भवति तदनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येति । एते
च परिभाषे इहैव द्वित्वेन ज्ञापिते । तत्राद्यायाः प्रयोजनम् ।
पूरणगुणेति सूत्रे तव्यतो ग्रहणं मा भूत् दिव औदित्यत्र दीव्य-
तेर्माभूदिति । द्वितीयस्यास्तु अङ्ग्रहणे चङ्ग्रहणं मा भूत्
श्वयतेरः अश्वत् नेह आशिशिवयदिति ।

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तृतीयान्तात्परिवृतेऽर्थेऽण् रथश्चेत्सः । वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो
रथः । तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । नेह पुत्रैः पौत्रैः परिवृत्तो वा ।

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

मत्वार्थयिनेनिना सिद्धेऽण्वाधनार्थं सूत्रम् । पाण्डुकम्बलो
गजास्तरणं तेन परिवृतः पाण्डुकम्बलो रथः ।

द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ १२ ॥

अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । द्वीपिव्याघ्रशब्दाभ्यां विका-

रभूते चर्मणि वाच्ये प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । द्वीपिनष्टिलोपः
तदन्तात्प्रकृतसूत्रेण पुनरञ् । द्वैपो रथः । वैयाघ्रः । '

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कुमार्या अण् निपात्यते अपूर्वतायां द्योत्यायाम् । कौ-
मारेति स्त्रीपुंससाधारणप्रातिपदिकमात्रनिर्देशादुभयत्रापि प्रत्य-
यः । अपूर्वत्वं तु पाणिग्रहणविषयकं तदुभयत्र स्त्रिया एवेत्यादि
सर्वं निपातनाल्लभ्यते । अन्येनापरिणीतां कुमारीं परिणीतवान्
कौमारः पतिः । द्वितीयासमर्थादुपयन्तरि प्रत्ययः । कुमारी या पतिं
लब्धवती सापि भवत्येव । सूत्रारम्भे कृतेऽपि तस्य दुर्वारत्वात् ।
एवं तावत्कौमारः पतिरिति सिद्धम् । स्त्रियां तु पुंयोगलक्षणो
ऋष् प्रत्यासत्या च यत्प्रयुक्तोऽस्य कौमारव्यपदेशः सैव कुमारी
न तु स्यन्तरम् । एतच्च सूत्रारम्भेऽध्यावश्यकम् । पुंयोग-
ऋषा प्रयोगातिप्रसक्तेस्तुल्यत्वादिति दिक् ।

ततोद्धृतममत्वेभ्यः ॥ १४ ॥

सप्तम्यन्तात्पात्रवाचिन उद्धृतमित्यर्थेऽण् स्यात् । शरावे
उद्धृत ओदनः शारावः । मालिकः । कार्परः । शरावादाबुद्धृत्य
निहित इत्यर्थः । सूत्रे ह्युद्धरतिरुद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते ।
अत एव सप्तमीसमर्थविभक्तिः सङ्गच्छते । भुक्तोच्छिष्ट इत्य-
र्थ इति वृत्तिकाराः । अवशिष्ट इति तदर्थः । तथाच कल्प-
सूत्रेषु व्यवहारः उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोतीति । अत्रैवोद्धरण-
शब्दोपि प्रसिद्धः बाहुलकात्कर्मणि भूते ल्युट् । सास्मिन्पौण-
मासीत्यतः प्राक् तत्रेत्यनुवर्तते । तेन सप्तम्यन्तादेव प्रत्ययः ।

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥

व्रतं शास्त्रितो नियम इति वृत्तिः । शास्त्रेण विहितः शा-
स्त्रितः । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति णिजन्तात्कर्मणि क्तः । व्रतं-
चेह समुदायोपाधिः । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः ।

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥

सप्तम्यन्तात्संस्कृतेऽण् स्यात् यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते ।
भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्राः ।

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

पूर्वेण प्राप्तस्याणोपवादः ॥ शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् ।
उखा पात्रविशेषः तत्र संस्कृतं उख्यम् । कथमुख्योगिः न-
ह्यसौ भक्ष इति चेत् । सत्यम् । भवार्थे दिगादित्वात् य-
दित्याहुः ।

दध्नष्टक् ॥ १८ ॥

दध्नि संस्कृतं दाधिकम् । संस्कारश्चेह लवणादिना ।
यस्तु संस्कृतार्थे प्राग्वहतेः स तृतीयान्तात् । तेन दध्ना संस्कृ-
तोऽपि दाधिक इति विवेकः ।

उदञ्चितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

ठक् स्यात् पक्षेऽण् ॥ इमुसुकृत्तान्तात् कः । औदश्वित्कः ।
औदश्वितः ।

क्षीराड्ठञ् ॥ २० ॥

अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते न तु भक्षा इति ।
तेन यवाग्वामपि भवति । क्षैरेयीति । टिड्ढाणजिति ङीप् ॥

सास्मिन् पौर्णमासीति ॥ २१ ॥

सेतिप्रथमासमर्थान्तदर्थानिष्ठसत्ताधिकरणे प्रत्ययः स्याद्यः

प्रथमान्तस्यार्थः पौर्णमासी चेत्सा । इतिशब्दाह्नौकिर्की
विवक्षामनुसारयति । तेन संज्ञायामेवायं प्रत्ययः । सूत्रे संज्ञा-
यामिति वृत्तिकृता प्रक्षिप्तम् । तच्च भाष्यादिविरोधादितिश-
ब्देन गतार्थत्वाच्चात्रोपेक्ष्यम् । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषः ।
मासार्द्धमाससंवत्सराणामयं संज्ञा । नेह । पौर्णमासी अस्मि-
न्दशरात्रे । भृतकमासेव । भृता एव भृतकाः कर्मकराः तेषां
हि कर्मकरणादारभ्य त्रिंशद्दहोरात्रात्मकः । सावनो मासः । स
पौष्या पौर्णमास्या तद्वानपि न पौषाख्यः । पूर्णो मासोऽस्यां
तिथाविति बहुव्रीहिः । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादत एव वा नि-
पातनादण् यद्वा माश्वन्द्रमाः भीमो भीमसेन इतिवत् । पूर्णो-
माः पूर्णमासः । तस्येयं पौर्णिमासी । वस्तुतस्तु महाराजप्रोष्ठप-
दादृठजित्यत्र तदस्मिन् वर्त्तत इत्यर्थे पूर्णमासादण् उपसंख्या-
नात्सिद्धम् ।

आग्रहायण्यश्वत्थादृठक् ॥ २२ ॥

पूर्वेण प्राप्तस्याणोऽपवादः । अग्रे हायनमस्या इत्याग्रहा-
यणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति
णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन्नाग्रहायणिको मासः
संवत्सरो वा । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः ।
निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आश्वत्थिकः ।

त्रिभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

एभ्यः पौर्णमासीशब्देभ्यः प्राग्विषये ङ्वा स्यात्पक्षेऽण् ।
फाल्गुनो मासः । फाल्गुनिकः । श्रावणः । श्रावणिकः ।
कार्तिकः । कार्तिकिकः । चैत्रः । चैत्रिकः ।

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमान्तादेवतावाचकादस्येत्यर्थे अण् स्यात् । द्रव्य-
त्यागे उद्देश्या देवता इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रं हविः । आदित्यम् ।
वार्हस्पत्यम् । कथमैन्द्रो मन्त्र इति । मन्त्रस्तुतस्यापि देवता-
त्वेन ग्रहणाददोषः । कथमाग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति उपमा-
नात् । सर्वत्राग्निकलिभ्यामित्युक्तत्वाद्वा । सति प्रकृते पुनः
सेत्युक्तिः संज्ञार्थकस्य इतिशब्दस्य निवृत्त्यर्था ।

कस्येत् ॥ २५ ॥

कशब्दः प्रजापतेर्वाचकः तस्य इकारोन्तादेशो विधीयते
प्रत्ययसन्नियोगेन । कायं हविः । इत्वे कृते यस्येतिलोपः प्राप्तः
परत्वादादिदृष्ट्या बाधते । श्रीर्देवतास्य श्रायमितिवत् । सो-
माव्यणित्यत्रैव कग्रहणं तु न कृतम् । यस्येतिलोपात्परत्वादा-
दिदृष्ट्यै कृतायामपि यस्येतिलोपापत्तेः । सकृद्गतिन्यायाश्रयणे
तु कसोमाव्यणिति शक्यं कर्तुम् । इह कायस्य हविषः संप्रैषे
कल्पका एव विवदन्ते । तत्र कायानुब्रूहीति न्याय्यमेव कस्मा
अनब्रूहीति तु आर्षम् ।

शुक्रात् घन् ॥ २६ ॥

अणोऽपवादः । शुक्रियं हविः । शुक्रियो मन्त्रः ।

अपोनत्प्रपांनप्तृभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप्त्रियं हविः । अपांनप्त्रियं हविः । इह अपोनपा-
त् अपांनपात् इति देवतानामधेये । अनयोः प्रत्ययसंनियोगे-
नोक्तं रूपं सूत्रे निपात्यते । अपोनपाते अपांनपातेऽनुब्रूहीति सं-
प्रैषौ भवतः । वेदे तु अपोनप्त्रे स्वाहा अपांनप्त्रे स्वाहेति छा-

न्दसः प्रयोगः ।

छ च ॥ २८ ॥

अपोनप्त्रीयम् । अपानप्त्रीयम् । योगविभागो यथासं-
ख्यनिवृत्त्यर्थः । छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् ।
पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । तार्णविन्दवीयम् । शतरुद्राद् घश्च । अस्माच्छ-
घौ वक्तव्यावित्यर्थः ॥ शतरुद्रियशतरुद्रीये । शतशब्दोऽनन्तव-
चनः । शतं रुद्रा देवतास्येति घञौ । तयोर्विधानसामर्थ्याद्द्वि-
गोर्लुगनपत्य इति लुङ् न भवति ।

महेन्द्रात् घाणौ च ॥ २९ ॥

चकाराच्छः स्यात् । महेन्द्रो देवताऽस्य महेद्रियं हविः ।
माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ।

सोमाट् व्यण् ॥ ३० ॥

सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौमी ऋक् । दित्वान्
ङीप् । हलस्तद्धितस्येति यलोपः ।

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ ३१ ॥

एभ्यो यत्स्यादणोपवादः ॥ वायुर्देवतास्य वायव्यः ।
ओर्गुणः । वान्तोयीत्यवादेशः । ऋतव्यम् । पित्र्यम् ।
रीडृत इति रीङ् । यस्येतिचेत्यकारलोपः । उषस्यम् । उषस्-
शब्दः स्त्रीलिङ्गो दिवो दुहितरं देवतां वक्तीति सुपेशसं सुखं
रथमित्यादिमन्त्रेषु प्रासिद्धम् ।

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पातिगृह-
मेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

एभ्यश्छः स्याच्चाद्यत् । वास्तोष्पातिशब्दात्पत्युत्तरपदलक्ष-

णस्य रायस्यापवादः । शेषेभ्यस्त्वणः । द्यौश्च पृथिवी च
 द्यावापृथिव्यौ । दिवो द्यावा दिवसश्च पृथिव्यामिति द्यावादे-
 शः । ते देवते अस्य द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शु-
 नासीरीयम् । शुनासीर्यम् । शुनश्च सीरश्चेति द्वन्द्वः । शुनो
 वायुः सीर आदित्य इति वृत्तिकाराः । अन्ये त्वेकमेव
 शुनासीरमिन्द्रस्य गुणमाहुः । तथा चाश्वलायनः । इन्द्रो चाशुना-
 सीर इति । मन्त्रलिङ्गं च भवति इन्द्रं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवाम-
 ह इति । मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नी-
 षोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । वेष्मभूर्वास्तुरस्त्रि-
 यामित्यमरः । वास्तोः पतिर्वास्तोष्पतिः अत एव निपातना-
 त्साधुः । गृहमेधीयम् । गृहमेधशब्दमकारान्तं बह्वृचा अधी-
 यते । मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्य इत्याश्वलायनः । गृहमेधास अ-
 ङ्गतेति मन्तति मन्त्रलिङ्गं च । तैत्तिरीयके तु मरुद्भ्यो गृहमेधि-
 भ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदवमिति पठ्यते । तत्रासौ नकारा-
 न्तः । मेधु सङ्गमे इत्यस्माणिनिः । केचित्तु इकारान्तमाहुः ।
 सूत्रे त्वकारान्तादेव प्रत्ययविधानं निर्विवादम् ।

अग्नेर्ढक् ॥ ३३ ॥

आग्नेयम् । सर्वत्राग्निकलिभ्यामिति कलेर्ढगित्यत्रोक्तम् ।

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालाट्ठजिति प्रकरणेन भवे प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते
 सास्यदेवतेत्यस्मिन् विषयेऽनेन सूत्रेणातिदिश्यन्ते । वत्कर-
 णं सर्वसादृश्यार्थम् । तेन यस्माद्यो विहितस्ततः स एव भव-
 ति । मासिकम् । प्रावृषेरायम् । वत्करणं किम् । असति त-
 स्मिन् कालेभ्यो भवे ये उक्तास्ते यतः कुतश्चिदपि देवतार्थे

स्यादिति व्याख्याने कालादृष्टञ् इन्द्रादिभ्योऽपि स्यात् । कालेभ्यः स्युरिति व्याख्याने तु भवप्रत्यया न विशिष्येरन् । ततश्च दिगादिभ्यो यदपि भवे विहित इति कालेभ्योऽस्मिन्नर्थे स्यात् । अथापि तन्त्राद्याश्रयणात् कालेभ्योऽपि भवे विहितास्ते कालेभ्योऽपि स्युरिति व्याख्यायेत एवमपि ऋतुभ्योऽणुक्तः मुहूर्त्तादिरपि स्यात् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३५ ॥

महाराजो देवतास्य माहाराजिकम् । तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् । नवयज्ञोऽस्मिन्वर्त्तते नावयज्ञिकः कालः । पूर्णमासादण् वक्तव्यः । पूर्णमासोऽस्यां वर्त्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

एते निपात्यन्ते । तत्र पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यङ्गुलचौ । पितुर्भ्राता पितृव्यः मातुर्भ्राता मातुलः । मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः । मातरि षिच् । मातामही । पितामही । महोवाञ्छन्दस्यानङ्गोवग्रहदर्शनात् । पितामह इति । अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः । एते वक्तव्याः । प्रक्रियालाघवाय षकारे पठनीये सकारपाठसामर्थ्यादमीषां सस्य षत्वं न । अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् । तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इति अमरव्याख्यातारः । पिञ्जश्छदसि ङिच् । तिलिपिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

षष्ठ्यन्तात्समूहेऽण् स्यात् । चित्तवदाद्युदात्तं । अगोत्रान्तं । प्रतिपदमनुक्तप्रत्ययमिहोदाहरणम् । तथाहि । अचित्तादूठग्वक्ष्य-

ते अनुदात्तादेरञ् गोत्रान्ताद्युञ् केदारादिभ्यः प्रतिपदं य-
 आदयः । काकानां समूहः काकम् । वार्कम् । वाकम् । काकवृक-
 वकशब्दा आद्युदात्ताः । प्राणिनां कुपूर्वाणामिति फिद्सूत्रात् ।
 सूत्रन्तु न्यासकार इत्थं व्याख्यत् । प्राणिविशेषवाचिनां श-
 ब्दानां ये आदिभूताः कवर्गात् पूर्वं तेषामुदात्तः स्यादिति ।
 अथादिः प्राक् शकटेरिति ह्यधिकृतम् । हरदत्तोऽप्येवम् ।
 किन्त्वत्र कुपूर्वेषामिति स्यात् तस्मात्फलितार्थकथनमिदम् ।
 कुना हेतुना पूर्वं इति तु तृतीयातत्पुरुषो बोध्यः । पुंसानुज इति-
 वत् तेन सर्वनामकार्यं न । अस्माभिस्तु फिद्सूत्रवृत्तिमनुसृ-
 त्य प्राणिनां कुपूर्वमिति पाठः प्रागुक्तः । स तु निर्वाध एवेत्यव-
 धेयम् । इह शौकमिति वृत्तिन्यासयोरुदाहृतम् । तदन्याय्यम् ।
 खण्डिकादिषु शुकशब्दस्य भाष्ये वृत्तौ च पठितत्वेनाज-
 न्तत्वात् ।

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥

एभ्योऽण् स्यात्समूहे । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । अचि-
 त्त्वाद्दृक् प्राप्तः । गार्भिणम् । भस्याढ इति पुंवद्भावः । इन-
 ण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावान्नस्तद्धित इति टिलोपो न । इहा-
 नुदात्तादेरञ् प्राप्तः सति तस्मिन्नाद्युदात्तत्वं टिलोपश्च स्यात् ।
 युवतिशब्दोऽत्र पठ्यते । तस्य पाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्ति-
 कारः । न चानुदात्तादेरञ् बाधितुं पाठः भस्याढे तद्धिते पुंव-
 द्भावः । सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेव तिप्रत्ययनिवृत्तौ स-
 त्यां कनिन्युवृषीतिकनिनन्ततया आद्युदात्तत्वात् । भाष्यवार्त्ति-
 कयोस्तु इह युवतिशब्दपाठस्य प्रत्याख्यानात् यौवनमित्येव
 संगतम् । नचैवं भाष्यमते यौवनशब्दोऽपभ्रंश एवेति भ्रामित-

व्यम् । शत्रन्तादनुदात्तादेराञि तस्यापि सिद्धेः । भिक्षा । गर्भिणी । क्षेत्र । करीष । अङ्गार । चर्मिन् । बर्मिन् । सहस्र । युवति । पदाति । पद्धति । अथर्वन् । दक्षिण ॥

गोत्रोक्षोष्टोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनु-

ष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥

एभ्यो वुञ् स्यात् समूहे । लौकिकमिह गोत्रं तच्चापत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औपगवानां समूहः औपगवकम् । उक्षन् । औक्षकम् । औरभ्रकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् । वात्सकम् । मानुष्यकम् । आजकम् । वृद्धाचेति वक्तव्यम् । वृद्धानां समूहो वार्द्धकम् । स्यादेतत् । ग्लौचुकायनकमित्यादौ फिन्नन्तत्वादाद्युदात्ते चरितार्थोऽयं वुञ् । कापोतमित्यादौ लब्धावकाशेनाप्यनुदात्तादेरञा परत्वाद्वाध्यते तत्कथमौपगवकमित्युदाहृतम् । सत्यम् । अञो वुञ् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वार्तिकाददोषः । इदं ज्ञापकसिद्धमिति खण्डिकादिभ्यश्चेत्यत्र वक्ष्यते । राजन्यकम् मानुष्यकमित्यत्र विवदन्ते । तथाहि अपत्यप्रत्ययान्ताविमौ राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणमिति वार्त्तिके मनोज्ञाताविति सूत्रे च जाताविति समुदायोपाधिः हरतेर्दृतीतिसूत्रे पशाविति यथा । अत एव हि तत्र कर्त्तर्येवेन् प्रत्ययः । न चैवमापत्यस्य च तद्धिते नातीति यलोपापत्तिः प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवान इति वचनात् । न च गोत्रग्रहणेन गतार्थत्वम् । कृत्रिमस्यैव गोत्रस्य ग्रहणापत्तेः । एतयोः कृत्रिमगोत्रप्रत्ययान्तयोः पुनरुपादानेन तु ज्ञाप्यते अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रमिति । इमौ हि शास्त्रे गोत्रान्ततया व्युत्पादनेऽपि लोके जातिपरतयैव प्रसिद्धौ । तथाच यूनि लुगिति सूत्रे

भाष्यम् । राजन्याद् बुञ् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकपरमिति । सोऽयं भाष्यवार्तिकारूढः पन्थाः । अपरे तु नेमौ गोत्रप्रत्ययान्तौ शिवादिभ्योऽणिति सूत्र एव गोत्रग्रहणं निवृत्तमिति वृत्तिकारकैयटप्रभृतिभिरुक्तत्वात् । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकग्रहणं तु व्याख्यानादेव उभयगतिरिहेति भाष्यात् । न चैवं प्रकृतसूत्रे राजन्यमनुष्यग्रहणवैयर्थ्यम् । एतयोरपत्यकृतं नेति ज्ञापनेन सफलत्वात् । तेन यलोपो नेत्याहुः । अन्ये तु जातिरेवार्थो न त्वपत्यमित्याहुः । इह पक्षद्वयेऽपि प्रकृत्याके इति वचनं न कर्त्तव्यमिति तत्त्वम् ।

केदाराद्यञ् च ॥ ४० ॥

चाद् बुञ् । अचित्तलक्षणस्य ठकोऽपवादः । केदाराणां समूहः कैदारम् । कैदारकम् । गाणिकायाश्चेति वार्तिकम् । अत्र यजेव नतु बुञ् अपि गाणिक्यम् ।

ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥

चात् केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् । स्यादेतत् । ब्राह्मणादयो वृद्धाः तेभ्यः प्रकृतो यजेवास्तु । नहि वृद्धाद्यजि यनि वा रूपे विशेषोऽस्ति । न वा स्वरे उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् । ठञ् तु नानुवर्त्तिष्यते स्वरितत्वात् । सत्यम् । अन्यतो विधानार्थं यन्वचनम् । तेन पृष्ठादुपसंख्यानामिति वार्त्तिकं गतार्थम् । पृष्ठशब्दः स्तोत्राविशेषस्य संज्ञा । पृ-

ष्टैः स्तुवत इति श्रुतेः । पृष्ठानां समूहः पृष्ठयः । कथं तर्हि
पृष्ठयः षडह इति तद्वति तदुपचारात् । मन्वर्थलक्षणयेत्यर्थः ॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामाणां समूहो ग्रामता । जनता । बन्धुता । गजस-
हायाभ्यां चेति वक्तव्यम् । गजता । सहायता । अह्नः ख इति
वक्तव्यम् । क्रतौ । क्रतावित्यपि तस्यैव शेषः । अहीनः ।
अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतु वन्त उदाहरणम् ।
अचित्तात्तु आपूपिकं शाष्कुलिकमित्यादौ परत्वाद्वगेव । कापो-
तम् । मायूरम् । तैत्तिरम् । कपोतमायूरशब्दौ लघावन्त इति
मध्योदात्तौ तित्तिरिस्त्वन्तोदात्तः । इगुपधात्किः तरतेः सन्व-
त्तुक् चाभ्यासस्येति किप्रत्ययव्युत्पादितत्वात् । सन्वद्भावेना-
द्युदात्तस्तु न भवति । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनात् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४४ ॥

एभ्योऽञ् स्यात् समूहे । आद्युदात्तार्थं वचनम् । अचित्ता-
द्वकं बाधितुं च । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् । इह क्षुद्रक
मालवात्सेनासंज्ञायामिति पठ्यते । तत्र क्षुद्रक मालवादि-
ति योगो विभज्यते । क्षुद्रकस्यापत्यानि जनपदशब्दादिति वि-
हितस्य तद्राजस्य लुक् मालवात्तु वृद्धलक्षणस्य त्र्यङ्कः । ततो
द्वन्द्वे समासस्येत्यन्तोदात्तः ततोऽनुदात्तादेरजित्येव सिद्धे गो-
त्रोक्षेति वुञ् बाधितुं वचनम् । स्यादेतत् । यथा जनपदसमुदा-
यस्य जनपदग्रहणेनाग्रहणात्काशिकोसलीया इत्यत्र छ एव न
तु जनपदलक्षणो वुञ् तथेहापि गोत्रसमुदायस्यागोत्रत्वाद् वुञ्
प्राप्तिरेव नास्ति । नच समुदायस्यागोत्रत्वेऽपि मालवस्य गोत्र-
प्रत्ययान्ततया समुदायात्तदन्तविधिना वुञ्प्राप्तिः समासप्रत्य-

यविधौ तदन्तविधेः प्रातिषेधात् । किञ्च प्राप्तेऽपि बुञ् परत्वा-
 दत्रैव भाव्यम् । अत्राहुः । इदमेव सामूहिविधिवुञ् पूर्वविप्र-
 तिषेधं च ज्ञापयति यावता हि विनानुपपत्तिर्न शाम्यति तावतः
 सर्वस्य ज्ञाप्यतयेहोभयज्ञापनसम्भवात् तेन वानहस्तिकम् ।
 गौधेनुकमिति तदन्तविधिः सिद्धः । औपगवकमित्यादौ बुञ्
 च । ततः सेनासंज्ञायामेवेति नियमार्थं द्वितीयं वाक्यम् । तेन
 क्षौद्रकमालवीसेना । अन्यत्तु क्षौद्रकमालवके । उभयत्रापि मा-
 लवादुत्पन्नस्य ज्यङ्क्षो गोत्रेऽलुगचीति लुकि प्रातिषिद्धे आपत्य-
 स्येति यलोपः । उक्तं च भाष्ये । अञ्जसिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः
 क्षुद्रकमालवात् । गोत्राद् बुञ् नच तद्गोत्रं तदन्तान्न सः सर्वतः ॥
 ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशलेर्विधिः । सेनायां नियमार्थं
 वा यथा बाधयेत वाञ् बुञेति । तथाचेत्यस्यायमर्थः । धेनुरन-
 ञ्जिकमुत्पादयतीत्यापिशलेः मतम् । इकमुकमित्यर्थः । तेन वृद्धिः
 सिद्धा । धैनुकम् । अनञ्जिति किम् । अधेनूनां समूह आधेन-
 वम् । उत्सादिपाठादञ् । यद्यप्युत्सादिगणे धेनुशब्द एव पठ्यते
 तथापि वष्कयासे इति लिङ्गात्तदन्तविधिः । तत्र सामूहिकेषु यदि
 तदन्तविधिर्न स्यात्तर्हि अनञ्ग्रहणं न कुर्यात् । सेनायामिति
 द्वितीयवाक्यस्यार्थस्य फलोपन्यासः । उल्लूकशब्दोऽत्र पठ्यते
 स लघावन्त इति मध्योदात्तः । यदुल्लूको वदति इत्यत्र तु
 छान्दसमाद्युदात्तत्वम् । एवञ्च भाषायामनुदात्तत्वात्पूर्वेणैवाञ्
 सिद्धः । इह पाठस्तु गर्गादियजन्तस्य कृतलुक इति बोध्यम् ।
 असति हि पाठे उल्लूकानां समूहार्थविवक्षायां गोत्रेऽलुगचीति
 लुकः प्रातिषेधादौलूक्यशब्दाद्गोत्राश्रयो बुञ् प्राप्नोति । शुक्-
 शब्दोऽत्र पठ्यते प्राणिनां कुपुर्वाणामित्याद्युदात्तत्वादाणि प्राप्ते ।
 युगवरत्रेति पठ्यते । तत्सङ्घातविगृहीतार्थम् । यौगवरत्रम् ।

योगम् । वारत्रम् ।

चरणभ्यो धर्मवत् ॥ ४५ ॥

बुजादयश्चरणभ्यो वक्ष्यन्ते । चरणाद्धर्माययोरिति
तु तत्र वार्तिकम् । तदप्यनेनातिदेशसूत्रेण ज्ञापितम् । यतः प्रकृते
धर्मे यः प्रत्ययो वक्ष्यते ततः समूहेऽपि स्यादित्यतिदेशार्थमिदं
सूत्रम् । कठानां सङ्घः काठकम् । कालापकम् । गोत्रचरणाद्बुज्
छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । छन्दोगौक्थिकेति ज्यः । आथर्व-
णम् । आथर्वणिकस्येकलोपश्चेत्यण् ।

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४६ ॥

साकतुकम् । आपूपिकादावपि परत्वादञं बाधित्वाऽयं ठगेव
हास्तिकम् । धैनुकम् । तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादौधैनुकम् । जङ्ग-
लधेनुवलजान्तस्येत्युभयपदवृद्धिविकल्पः । अनन्तित्युक्तं तेन
आधेनवमित्यत्र उत्साद्यजेव ।

केशाश्चाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

आभ्यामेतौ क्रमाद्वा स्तः पक्षे ठगणौ । कैश्यम् । कैशिकम् ।
अश्वीयम् । आश्वम् ।

पाशादिभ्यो यः ॥ ४८ ॥

पाश्या । तृण्या । इह पोतगलग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थमिति
गोबर्धनः । युक्तञ्चैतत् । ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या
पृथक् पृथगित्यमरकोशात् । पाश । तृणधूम । वेत्ति । अङ्गार ।
पोतगल पिटक शकट हल नट वन ।

खलगोरथात् ॥ ४९ ॥

एभ्यो यः स्यात् । स्वल्या । गव्या । रथ्या ।

इनित्रकट्यचश्च ॥ ५० ॥

खलादिभ्यः क्रमादमी स्युः । खलिनी । गोत्रा । स्थकट्या ।
खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः । डाकिनी । कुटुम्बिनीत्यादि । आकृ-
तिगणोऽयम् । इति सामूहिकाः ।

विषयो देशे ॥ ५१ ॥

षष्ठ्यन्ताद्यथाविहितं प्रत्ययः स्यादत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे
स चेद्देशः । शिवीनां विषयो देशः शैवः । देशे किम् । देवदत्त-
स्य विषयोऽनुवाकः ।

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५२ ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् स्यात् । राजन्यानां विषयो देशः
राजन्यकः । आकृतिगणोऽयम् ।

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ ॥ ५३ ॥

आभ्यां यथासंख्यमिमौ स्तः । भौरिकीणां विषयो देशः
भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारसाय-
नभक्तम् । अत्र वार्त्तिकानि । विषयाभिधाने जनपदे
लुप् बहुवचनविषयात् । अङ्गानां विषयः अङ्गाः ।
वङ्गाः । सुह्माः । पुण्ड्राः । गान्धार्यादिभ्यो वा । गान्धा-
रः । गान्धारयः । वासातः । वसातयः । शैवः । शिवयः ।
राजन्यादिभ्यो वा वुञ् राजन्यकः राजन्यः । दैवयातवाः ।
दैवयातवकः । वैल्ववनादिभ्यो नित्यम् । वैल्ववनकः । आम्ब-
रीषपुत्रकः । आत्मकापेयकः । न वाऽभिधेयस्य निवासवि-
षयत्वान्निवासविवक्षायां लुब्धविषयविवक्षायां प्रत्ययः । अस्या-
र्थः । यो येषां विषयस्तत्रैव तेषां निवासे जनपदे लुप् स्मर्यते न

तु निवासमात्रे अनभिधानात् । एवञ्चाङ्गा वङ्गाः सुह्याः पुण्ड्रा-
इत्यत्र निवासरूपतैव विवक्ष्यते न तु विषयरूपता । राजन्या-
देस्तुभयं तत्र विषयो राजन्यकं निवासो राजन्याः । बैल्व-
वनादिषु विषयत्वविवक्षैव । सर्वं चेदं यथाभिधानं व्यवस्थास्य-
ते तस्मान्मास्तु वार्त्तिकारम्भ इति ।

सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५४ ॥

अक्षरेयत्तानिबन्धनं पङ्क्त्यादिश्छन्दः । तद्वाचकात्प्रथमा-
न्तादादिवाचकादस्येत्यादिमति प्रत्ययः स्यात् स आदिमान्
प्रगाथश्चेत् । पङ्क्तिरादिरस्य पाङ्क्तः प्रगाथः । आनष्टुभः । जा-
गतः । प्रग्रथ्यत इति प्रगाथः । अकर्त्तरि च कारक इति क-
र्मणि घञ् । पृषोदरादित्वाद्रेफनकारयोर्लोपः । प्रगीयते इति वा
प्रगाथः । गै शब्दे उपिकुषिगर्त्तिभ्यस्थन् । रूढश्चायम् । चतुर्थ-
षष्ठौ पादौ बार्हतो प्रगाथे पुनरभ्यसित्वोत्तरयोस्वस्येदित्येवमा-
दिवचनाद्यत्र द्वयोर्ऋचोस्तिस्रः क्रियन्ते । नपुंसकात् स्वार्थे उप-
संख्यानम् । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । जागतम् । कुटी कुटीर इतिवत्
स्वार्थिके कृते लिङ्गान्यत्वम् । कथं तर्हि नपुंसकादित्युक्तम् ।
वृत्तिविषयस्य तथात्वादिति बोध्यम् ।

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ ५५ ॥

सोऽस्येत्यनुवर्त्तते । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च
समर्थेभ्योऽस्येति षष्ठ्यन्तार्थे सङ्ग्रामेऽभिधेयेऽण् स्यात् । सुभद्रा
प्रयोजनमस्य सङ्ग्रामस्य सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य भा-
रतः सङ्ग्रामः ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५६ ॥

स्पष्टम् । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ।

प्रहरणं किम् । माला भूषणमस्याम् । क्रीडायां किम् । खड्गः
प्रहरणमस्यां सेनायाम् ।

घञः साऽस्यां क्रियेति जः ॥ ५७ ॥

घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे
स्त्रीलिङ्गे वप्रत्ययः स्यात् । घञ इति कृद्ग्रहणाद्वित्कारकपूर्वस्या-
पि ग्रहणम् । श्येनपातोऽस्यां वर्त्तते श्यैनम्पाता मृगया । ति-
लपातोऽस्यां वर्त्तते तैलम्पाता स्वधा । श्येनतिलस्य पाते
वे इति मुम् । घञः किम् । श्येनपतनमस्यां वर्त्तते । क्रिया-
किम् । प्राकारोऽस्यां वर्त्तते तदस्यामिति प्रकृते पुनः सास्या-
मित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्यानुवृत्तिर्मा भूदिति । दण्डपातो-
ऽस्यां तिथौ वर्त्तते दाण्डपाता मौसलपातेत्यादि ।

तदधीते तद्वेद ॥ ५८ ॥

द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च प्रत्ययः स्यात् । व्या-
करणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणः । द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषोः
पृथग्विधानार्थम् । अन्यथोत्तरत्र क्रतुवसन्तादीनामशब्दात्मकत-
याध्ययनासम्भवाद्देदितर्येव प्रत्ययः स्यात् द्विस्तद्ग्रहणसामर्थ्या-
त् क्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थे गौणा अपि प्रत्य-
यं लभन्ते ।

क्रतूकधादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ५९ ॥

क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्थादेः सूत्रान्ताच्च ठक् स्यात् । क्र-
तुशब्दस्तु न गृह्यते स्वरूपपरत्वेद्द्वयुक्थादिष्वेव पठेत् । नापि
पर्यायग्रहणम् । उक्थादिषु यज्ञशब्दपाठात् । तस्मात्क्रतुविशे-
षवाचिनामेव ग्रहणं तेभ्यो मुख्यार्थवृत्तिभ्यो वेदितरि प्रत्य-
यः तत्प्रतिपादनपरग्रन्थवृत्तिभ्यस्त्वध्येतरीति विवेकः । आ -

शिष्टोमिकः । वाजपेयिकः । संस्थाविशेषवचनस्याप्यशिष्टोमश-
 ब्दस्य तत्संस्थाके क्रतौ निरूढः प्रयोगः । उक्थशब्दस्तु सा-
 मविशेषे रूढः यानि यज्ञायज्ञीयादुत्तरत्र पठ्यन्ते । तान्यधीयाने
 ठगणौ द्वावपि नेष्येते अनभिधानात् किन्तूक्यान्यधीत इति
 वाक्यमेव भवति । सामलक्षणन्तु प्रातिशाख्यमौक्थिक्यं नाम ।
 औक्थिकानामाम्नायः इदमर्थे छन्दोगौक्थिकेति ज्यः तत्र
 लक्षणया वर्तमान उक्थशब्दष्टकं लभते । उक्थमधीते
 वेत्ति वा औक्थिकः । औक्थिक्यशब्दात्तु ठकः प्राप्तिरेव
 नास्ति । अण् पुनरनभिधानाच्चेति स्थितं भाष्ये । लौकायतिकः ।
 उक्थ लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त यज्ञचर्चा क्रम इतर
 श्लक्षण संहिता क्रम पद सङ्ग्रह वृत्ति सङ्ग्रह गण गुण आ-
 युर्वेद इत्युक्थादयः । सूत्रान्ताद्ठगित्यवशिष्यते ॥ तत्र वा-
 र्त्तिकम् । विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिक् स्मृत इति
 इकगिति ठगित्यर्थे विद्यालक्षणकल्पान्तादिति अकल्पादेरिति च
 पूरणीयमिति फलितोऽर्थः । वायसविधिकः । गौलक्षणिकः ।
 पाराशरकल्पिकः । सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् ।
 काल्पसूत्रः । सूत्रान्तस्यैवायं निषेधो न तु विद्याद्यन्तस्य ।
 अत एव काल्पसूत्र इत्येव भाष्ये प्रत्युदाहृतमिति कैयटः ।
 काल्पविद्य इति तु केषांचिदुदाहरणं प्रामादिकमिति स एव ।
 अस्यापवादं वार्त्तिककार एवाह । विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रि-
 पूर्व्वेति । अङ्गादिचतुष्टयपूर्व्वको विद्याशब्दष्टकं न लभत
 इत्यर्थः । आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रैविद्यः ।
 इह त्रिविधा विद्या त्रिविधा तामधीत इति विग्रहः । तिस्रो
 विद्या अधीत इति विग्रहे तु लुक् स्यादित्युक्तं द्विगोर्लुगिति
 सूत्रे । अत्र त्रैविद्यशब्दात् स्वार्थे चातुर्वर्ण्यादिस्वात् ष्यञि त्रैवि-

यमित्यपि पक्षे भवति । तथा च याज्ञवल्काः । चत्वारो वे-
दधर्मज्ञाः पर्षन्नैविद्यमेव वेति । अत एव पञ्चमे कैयटेन चा-
तुर्वैद्यमित्यत्र चत्वारो वेदा इति चतस्रो विद्या अधीत इति
च द्वेधा व्याख्यातं तत्र ठको लुकि स्वार्थे ण्यञि अनुशति-
कादित्वादुत्तरपदवृद्धिरिति विशेषः । आख्यायिकेतिहासपु-
राणेभ्यश्च ठग्वक्तव्य इति शेषः । यावक्रीतमाधिकृत्य व्याख्या-
नं यावक्रीतमुपचारात् तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः । प्रैय-
ङ्गवमधिकृत्य कृतमुपचारात् प्रैयङ्गवम् । ततः प्रैयङ्गविकः ।
वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता तामधीते
वेत्ति वा वासवदत्तिकः । अधिकृते ग्रन्थे इत्यत्रार्थे वृद्धाच्छः ।
तस्य लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् ।
एवं सौमनोत्तरिकः । गद्यरूपो ग्रन्थविशेष आख्यायिकेति अ-
धिकृते ग्रन्थ इति सूत्रे हरदत्तः । ऐतिहासिकः । पौरा-
णिकः । अनुसूत्रलक्ष्यलक्षणे सर्वसादोर्द्विगोश्च लः । इ-
कन् पदोत्तरपदाच्छतषष्ठेः षिकन् पथः । अनुसूत्रशब्दः
ठकं लभते लक्ष्यलक्षणशब्दौ च । अनुसूत्रांश्च ग्रन्थः ।
अनुसूत्रमधीते ठक् । इसुसुगिति कादेशः । केऽण इति
ह्रस्वः । आनुसुक्तः । लाक्ष्यिकः । लाक्षणिकः । सर्वादेः सादे-
र्द्विगोश्छप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । अत्र द्विगोश्च ल इत्यंशेन द्विगो-
र्लुगिति सूत्रसिद्धमेवानूयते । अर्थवतः सशब्दस्य ग्रहणात्स-
र्वशब्दः पृथगुपात्तः । सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः ।
इहाणो लुक् । वार्त्तिकान्तमधीते सवार्त्तिकः । अन्तवचने
सहशब्दस्याव्ययीभावः । अव्ययीभावे चाकालइति सभावः ।
ततोऽणो लुक् । द्विगोः । द्वितन्त्रः । पूर्वपादिकः । उत्तरपादि-
कः । पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मादिकन् स्यादिति कन् ।

शतशब्दात् षष्ठिशब्दाच्च परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात् विक-
न् स्यात् । षो ङीषर्थः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्ठिपथि-
कः । षष्ठिपथिकी । अत्र वृत्तिकारो बहुलग्रहणं कृत्वा शातपथ
इत्यणमप्युदाजहार तच्च भाष्यादौ नास्ति । इकन् बहुलं प-
थोत्तरपदादित्युक्थाद्यन्तर्गणसूत्रमिति न्यासकारः ।

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

अणोऽपवादः । क्रमकः । पदकः । क्रम पद शिक्षा
मीमांसा ।

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते वेत्ति वा अनु-
ब्राह्मणी । यथार्थं यदव्ययमिति सादृश्ये ऽव्ययीभावादिनिः । म-
त्वर्थीयेन सिद्धे अध्येतृवेदित्रोरणं बाधितुं सूत्रम् ॥

वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ६३ ॥

यत्र वसन्तो वर्ण्यते यो वा वसन्ते ऽध्येयः स उपचाराद्वसन्तः
तमधीते वेत्ति वासन्तिकः । उक्थादिषु वसन्तादयः पाठ्याः ।
ते वा वसन्तादिषु । तथा तु न कृतमित्येव । अथर्वन्शब्दो
ऽत्र पठ्यते । स उपचारादथर्वणा प्रोक्ते ग्रन्थे वर्तते । शैषि-
कप्रकरणान्ते भाष्यकारास्तु इत्थमाहुः । तेन प्रोक्तमिति प्र-
कृत्य ऋषिभ्यो लुगवक्तव्यः । वसिष्ठः । विश्वामित्रः । अ-
नुवाकः । अथर्वणो वा अथर्वा आथर्वण इति ।
अथर्वणमधीते आथर्वणिकः । दाण्डिनायनसूत्रे निपा-
तनाद्विलोपो न । वसन्त वर्षा शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम अ-
नुगुण अथर्वन् आथर्वण ।

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्ते भवः प्रोक्तः । सौत्रत्वात् संज्ञापूर्वकत्वाद्वा न वृद्धिः ।
 उपचाराद्वा प्रोक्ते प्रोक्तशब्दः । प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवे-
 दितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ।
 तदधीयते पाणिनीयाः । वृद्धाच्छोऽत्र । प्रोक्तार्थकः प्रत्ययः ।
 नात्रेवश्चेत्यण् । गोत्रे य इञ् तदन्तादेव स इति सिद्धान्तात् ।
 ततोऽध्येत्रणो लुक् । स्त्रियां स्वरे च विशेषः । असति हि
 लुकि टिड्ढाणञिति ङीप् स्यात् । अण्स्वरेणान्तोदात्तत्वं च ।
 लुकि सति तु टाप् भवति छस्वरेण मध्योदात्तता च ।

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक्
 स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य
 अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । संख्यायाः मंज्ञासङ्ख्यसूत्राध्ययनेष्विति
 संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । तदधीयते अष्टकाः पाणिनी-
 याः । दशका वैयाघ्रपदीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः । संख्याप्र-
 कृतेरिति वक्तव्यम् । संख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः । क-
 लापिनो प्रोक्तमधीयते कालापाः । कलापिनोऽण् । नान्तस्य
 टिलोपे सब्रह्मचारीत्यौपसंख्यानिकष्टिलोपः । ततस्तदधीत
 इत्यण् । प्रोक्ताल्लुक् । कालापानामाम्नाय इति गोत्रचरणाद्
 बुञ् । कालापकम् । ततस्तदधीत इत्यण् । तस्यालुक् । सति
 तु लुकि वित्स्वरेणाद्युदात्तः स्यात् सिद्धान्ते त्वण एव स्वरः ।
 स्त्रियां ङीप् च । कोपधात्किम् । चत्वारोऽवयवा अस्य चतु-
 ष्यम् । तदधीते चातुष्टयः ।

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

मण्डूकप्लुत्या प्रोक्तादित्यनुवृत्तं छन्दोब्राह्मणसामानाधि-
करण्याज्जसन्तं विपरिणम्यते । छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रो-
क्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न
प्रयोज्यानि । यथा मपं विना त्र्यन्तं न प्रयुज्यते तथेत्यर्थः ।
अत एव तन्त्रेणार्थद्वयं विगृह्यते कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः ।
वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः । तस्य कठचरकाल्लुक् ततोऽध्ये-
तर्यण तस्य प्रोक्ताल्लुक् । मुदापिप्पलादशब्दाभ्यां प्रोक्तार्थे
औत्सर्गिकोऽण् । शेषं यथायोगं प्राग्वत् । मौदाः । पैप्पलादाः ।
अर्चाभो वैशम्पायनान्तेवासी तस्माणिनिः । आर्चाभिनः । वाज-
सनेयशब्दः शौनकादिः । वाजसनेयिनः । ब्राह्मणानि । ताण्ड्येन
प्रोक्तमधीयते ताण्डिनः । आपत्यस्येति यलोपः । भाल्ल-
विशब्द इवन्तः शाठ्यशब्दाद्गर्गादियवन्ताद्यजिबोश्चेति फक् ।
ऐतरेयशब्दः शुभ्रादिद्वगन्तः । तेभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति
णिनिः । भाल्लविनः । शाठ्यायनिनः । ऐतरोयिणः । छन्दोग्रह-
णादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन पुराण-
प्रोक्तानामेव तद्विषयता । नेह । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्म-
णानि याज्ञवल्कानि । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् । आपत्ये-
ति यलोपः । सुतभादौत्सर्गिकोऽण् । सौतभानि । याज्ञवल्क्या-
दिभ्यः प्रतिषेध इति प्रतिषेधं पठन्ति इह चकारोऽनुक्तसमुच्च-
यार्थः । कल्पे । काश्यपिनः* । कौशिकिनः । काश्यपकौशि-
काभ्यामृषिभ्यां णिनिः । सूत्रे पाराशरिणो भिक्षवः । शैला-
लिनो नटाः । पाराशर्यशिलालिभ्यामिति णिनिः । कर्मन्दिनः ।
कुशाश्विनः । कर्मन्दकुशाश्वादिनिः । एतच्च सर्वमिह सूत्रे न्या-

सभेदेन भाष्यसाधितमिति वृत्तिकृता चकारेण संगृहीतम् । छन्दोब्राह्मणानीति किम् । पाणिनीयं व्याकरणम् । पैङ्गी कल्पः । पिङ्गशब्दात् पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः ।

अथ चातुरर्थिकाः ।

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥

प्रथमान्तादस्त्युपाधिकादण् स्यात् अस्मिन्नित्यर्थे प्रत्ययान्तनामा देशश्चेत् । उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः । बाल्वजः । पार्वतः । सकललोकनिरुद्धे यथा स्यान्नत्वाधुनिकसंकेतितेऽपीत्येतदर्थ इतिशब्दः । भूमनिन्दाद्यर्थपरिग्रहार्थश्च । मतुपोऽयमपवादः । यद्येवमपवादविप्रतिषेधादिनिठनादयः प्राप्नुवन्ति । सत्यम् । तन्नाम्नीत्युक्तेर्न दोषः । तद्धि नामधेयताविरोधिनो बलीयसोऽपि प्रत्ययान् बाधितुं क्रियते ।

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

अन्तर्भावितण्यर्थाद्वृत्तेः कर्मणि क्तः । देशे तन्नाम्नीति सूत्रचतुष्टयेऽप्यन्वेति । सहस्रेण निर्वृत्ता साहस्री परिखा । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी ।

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

शैवो देशः ।

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

तस्येत्येव । विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्ता अपि त्रयोऽर्था इह संनिधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वम् । चतुर्णामर्थानां समाहारश्चातुरर्थी । तत्र भवा हि चातुरर्थिकाः । अध्यात्मादित्वादृष्टम् ।

तद्धितार्थे द्विगौ तु ठञो लुक् स्यात् । चकारविरहे तु सं-
निधानाददूरभवार्थ एवोत्तरत्र संबध्येत । सन्निधानात् ।

ओरञ् ॥ ७१ ॥

चातुरर्थिकः । अरड्वृक्षविशेषः आरडवम् । नद्यां तु
परत्वान्मतुप् । इक्षुमती । द्रुमती ।

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बह्वचकमङ्गं यस्य तथाभूतो यो मतुस्तदन्तादञ् स्यात् । सै-
धकावतम् । बह्वजङ्गात्किम् । आहिमतम् । स्यादेतत् । मतो-
र्वहच इत्येवास्तु व्यधिकरणे च पञ्चम्यौ व्याख्यास्येते । ब-
हचो विहितो यो मतुस्तदन्तादिति । मैवम् सामानाधिकर-
ण्यस्य न्याय्यतया मत्वन्तं यद्बहच् इत्येवास्तु न व्यधिकरण-
मिति हि युज्यते । ततश्चाहिमतोऽञ् स्यात् । व्यावर्त्यं तु
स्वानिति स्यात् ।

बह्वचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बह्वचप्रकृतिकात्सुबन्तादञ् स्याच्चातुरर्थिकः कूपेष्वभि-
धेयेषु । दीर्घवरत्रेण निवृत्तः कूपो दीर्घवरत्रः ॥

उदक् च विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे ये कूपास्तेष्वभिधेयेषु अञ् स्याच्चातुरर्थि-
कः । अबह्वजर्थ आरम्भः । दत्तेन निवृत्तः दात्तः कूपः । उद-
किम् । दक्षिणतः कूपेष्वणेव । दात्तः । गौप्तः । स्वरे विशेषः ।

संकलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

एभ्योऽञ् स्यात् । कूपेष्विति निवृत्तम् । संकलेन निवृत्तः
साङ्कलः ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

सौवीरे तावत् दत्तामित्रेण निर्दत्ता दात्तामित्री नगरी ।
साल्वे विधूमाग्निना निर्दत्ता वैधूमाग्नी । प्राचि । ककुदेन निर्-
दत्ता काकुदी ।

सुवास्त्वादिभ्योऽण् ॥ ७७ ॥

उवर्णान्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चाजोऽपवादः । सुवास्तो-
रदूरभवं सौवास्तवम् । ताण्डवम् । अणग्रहणं नद्यां मतुपो बा-
धनार्थम् । सौवास्तवी नदी ॥

रोणी ॥ ७८ ॥

अस्मादण् स्यात् । कूपलक्षणस्याजोऽपवादः । रौणः
कूपः । तदन्तविधिरत्र येन विधिरिति सूत्रे । आजकरोणः ।

कोपधाच्च ॥ ७९ ॥

प्राग्वत् । कार्णछिद्रकः कूपः ॥

वुञ्छण् कठजिलसेनिरढञ्ज्ययफक्फिजिञ्ज्यक्क-
क्ठकोऽरीहणकृशाश्चर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंका-
शबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगादिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

अरीहणादिभ्यः सप्तदशभ्यो गणेभ्यः क्रमाद् वुञ्जा-
दयः स्युश्चतुरर्थ्याम् । सूत्रे कुमुदस्य द्विः पाठेभ्येक-
शेषो न भवति । प्रथमतः कुमुदान्तानां चतुर्णां द्वन्द्वं वि-
धाय द्वितीयेन काशादिकुमुदान्तद्वन्द्वेन सह पुनर्द्वन्द्वविधानात् ॥
आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । तथाहि अरीहणादिभ्यो वु-
ञ् । अरीहणेन निर्दत्तं आरीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण् ।

काशीश्वीयः । ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्य-
ष्ठच् । कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः । काशिलः । तृणादि-
भ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी । अश्मादि-
भ्यो रः । अश्मरा । सख्यादिभ्यो ढव् । साख्यम् । सङ्का-
शादिभ्यो रायः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः । बलयम् ।
पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायणः । पथः पन्थ च । पान्थायनः ।
कर्णादिभ्यः फिञ् । काणार्यनिः । सुतङ्गमादिभ्य इञ् । सौत-
ङ्गमिः । प्रगदादिभ्यो ज्यः । प्रगदिन् प्रागद्यः । वराहादिभ्यः
कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यष्ठक् । कौमुदिकः । इह शिरी-
षशब्दो गणत्रये पठ्यते । अरीहणादौ प्रथमकुमुदादौ वराहादौ
च । कथं तर्हि लुपि युक्तवदित्यत्र भाष्यं शिरीषाणामपि पक्षे
लुबिति वास्तु उभयथापि चातूरूप्ये न विवादः । शैरीषकः ।
वुञ् । शिरीषिकः । ठच् । शैरीषकः । कक् । शिरीषा इति ।

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

ग्रामसमुदायो जनपदः तस्मिन् वाच्ये चातुरर्थिकस्य
लुप् स्याल्लुबन्तं देशस्य नाम चेत् । पञ्चालानां निवासो जन-
पदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ।
मगधाः । पुण्ड्राः । तन्नाम्नीति किम् । उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नि-
ति औदुम्बरो जनपदः । न ह्यत्र लुबन्तं नामधेयम् ।

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

एभ्यः प्राग्वत् । अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरध-
वं नगरं वरणाः । नगरं हि देशो न तु जनपदः । आकृति-
गणोऽयम् ।

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

अस्माच्चातुरार्थिकस्य वा लुप् स्यात् । ननु वाग्रहणं व्यर्थं प्रथमकुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यादेव पक्षे ठच्कोः श्रवणसम्भवात् सत्यम् । अत एव वाग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य चायं लुब्बविकल्पः । तदिह वक्ष्यमाणठक्छाभ्यां सह रूपषट्कं बोध्यम् । शर्करा । शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करकम् । शर्करिकम् । शर्करीयमिति ।

ठक्छौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दादेतौ स्तश्चतुरर्थ्याम् । उदाहृतम् ।

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

चातुरर्थिकः । उदुम्बराः सन्त्यस्यामुदुम्बरावती । इक्षुमती । कथं तर्हि भगीरथेन निर्वृत्ता भागीरथीति मतुवन्तस्यातन्नामधेयत्वात् ।

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

अनद्यर्थ आरम्भः । मधुमान् ।

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । अवर्णोपधात्परत्वेन वत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे चेति टिलोपो न स्थानिवत् । एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वादुत्वे प्राप्ते बहिरङ्गत्वाद्विलोपस्यासिद्धत्वम् । न च षाष्ठी बहिरङ्गपरिभाषा रुं न पश्येदिति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाश्रयणात् । नन्वेवम् औत्सीत्यादौ रुः घटी आमलकीत्यादौ जश्त्वं च स्यात् । यस्येतिलोपे कृते

पूर्वस्य स्वादिष्विति पदत्वात् । न च भत्वं यस्येति लोपस्य स्या-
निवद्भावात् । न च पदत्वेऽप्येवं तस्य रुविधिना सह कार्य-
कालतया पूर्वत्रासिद्धे चेति निषेधादिति चेन्न । पदसंज्ञायां
यथोद्देशाश्रयणात् । अत एव राम औ इत्यवस्थायां पदत्वे
वस्त्रसादाविव स्थानिवद्भावेन रामावित्यादेः पदत्वम् ।
अन्यथा उभयत आश्रयेऽन्तादिवद्भावप्रतिषेधात्पदत्वं दुर्लभं
स्यादिति दिक् । महिषाच्चेति वक्तव्यम् । महिष्मानाम देशः ।
प्रकृतस्यैव मतुपः डित्वातिदेशेन सिद्धे प्राक्रियालाघवाय इव तुपि
वा कर्तव्ये इमतुब्रचनमन्यतो विधानार्थम् । तेन महिषाच्चे-
त्यपि सूत्रेण सूचितमेव ॥

नडशादाड् डवलच् ॥ ८८ ॥

नड्वलः । शाद्वलः । शादशब्दो दोषधः । शादो जम्बाल-
घासयोरित्यमरः । शाद्वलः शादहरिते इति च ।

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखावलम् । दन्तशिखात्संज्ञायामिति पञ्चमे वक्ष्यति त-
ददेशेऽपि शिखावल इति रूपस्य सिद्धये इदन्तु निर्वृत्ताद्यर्थं देशे
तत्राप्यणो बाधनार्थं च ।

उत्करादिभ्यश्छः ॥ ९० ॥

उत्करीयः ।

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

नडकीयम् । अत्रान्तर्गणसूत्रद्वयम् । कुश्चा ह्रस्वत्वं च ।
तक्षन्नलोपश्चेति । कुश्चकीयः । तक्षकीयः । कुटि तु नलोपसिद्धा-

वपि छस्य ईयो न स्यात् । अपत्ययादित्वात् ।

इति श्रीशब्दकौस्तुभे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये
पादे प्रथममाह्निकम् ।

शेषे ॥ ९२ ॥

अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः ।
चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । दृषदि पिष्टा
दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः ।
अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्द-
श्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । स्यादेतत् । तस्येदमिति सूत्रेण
चाक्षुषादयः सिद्धाः । दार्षदादयस्तु संस्कृतं भक्षा इत्यनेन तत्
किं शेष इति सूत्रेण । न चाधिकारार्थं तदिति वाच्यम् । अधि-
कारं विनापि घादीनां द्युदयुलन्तानां अपत्यादिचतुरर्थीपर्यन्ते-
ष्वर्थेष्वप्रवृत्तेर्ज्ञापकेनैव सुसाधत्वात् । तथाहि आर्द्रकशाले-
त्यादयो वृद्धाः तेषां वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धे उत्करादिषु पाठो
ज्ञापयति नेतः प्राक् घादयः स्युरिति । गोत्रोक्षेति वुञ्विधिर-
पीह लिङ्गम् । अन्यथा हि समूहस्यापीदमर्थान्तर्भूततया गोत्रच-
रणादित्येव वुञः सिद्धे किं तेन । तथा राजन्यादिषु दैवया-
नशब्दस्यारीहणादिषु भान्नायणशब्दस्य च पाठोऽपीह ज्ञापकः
तयोरपि गोत्रप्रत्ययान्ततया गोत्रचरणादित्येव वुञः सिद्धे ।
तथा फेच्छचेत्यत्र चेत्येव ठग्विकल्पतां छवचनं तु ज्ञापकमेवाप-
त्यादिषु घादयो नेति । किञ्च । अपत्याद्यर्थानामनुवृत्त्या तस्ये-
दंविशेषतया वा यदि तत्र घादय इष्येरन् तर्हि प्राग्दीव्यतो-
णित्यत्रैवाणादिभिः सह पठ्येरन् । ननु मा भूदपत्यादि-

व्यावृत्तये शेषाधिकारः । तथापि साकल्यार्थः सः
 अन्यथा संनिहिते जातार्थ एव घादयः स्युः भवादौ
 तु प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेषु अर्थेषु
 विधीयमाना अणादय एव स्युर्न तु घादयः शेषशब्दाच्च
 सर्वेषु घादयः सिध्यतीति । मैवम् । जाताधिकारानन्तरप्रा-
 वृष्टवित्यादिभिः सह घादिषु वक्तव्येषु ततः प्राक् पाठसा-
 मर्थ्यादेिवार्थसाकल्यलाभात् । तस्मात् शेष इति लक्षणं चाधिका-
 रश्चेति वृत्तिरप्यसङ्गता । उभयत्रापि प्रयोजनस्य दुर्लभत्वा-
 त् । अत्रोच्यते । शैषिकत्वप्रयुक्तं कार्यविशेषं ध्वनयितुं क्रियमा-
 णः शेषाधिकारो ज्ञापयति ।

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः ॥

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यत ॥ इति ।

एतच्च सन्विधौ मतुब्विधौ च भाष्ये पाठितम् । अस्यार्थः ।
 शेषाधिकारे भवः शैषिकः । अध्यात्मादित्वादृढञ् । मतुबर्थे
 भवो मतुबर्थीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छ इति सन्विधौ
 हरदत्तः । रोगाख्यायामिति सूत्रे तु मत्वर्थाच्छ इति वार्तिकं
 व्याचक्षाणो हरदत्त आह । मतुना समानार्थो मत्वर्थः तस्मा-
 त्त्वर्थे छः कृदधिकारे विधानसामर्थ्यात्कृतसंज्ञा कृदन्तत्वात्
 प्रातिपदिकत्वं बहुलवचनादभत्वेऽपि यस्येति लोपः । बाहुला-
 कादेव कचिन्न । तसौ मत्वर्थ इति यथा । बाहुलकादेव मतुब-
 र्थशब्दादपि भवति । शैषिकान्मतुबर्थीयादिति यथा । मतु-
 षोऽर्थो मतुबर्थः सोऽस्यास्तीति मतुबर्थिकः अत इति ठनाविति
 ठन् । शैषिकप्रत्ययान्ताच्छैषिकः सरूपप्रत्ययो नेष्टः तद्यथा
 शालायां भवो घटः शालीयः । तत्र भवमुदकम् । पुनश्छो न

भवति । विरूपस्तु स्यादेव तद्यथा आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः । तत्र भव आहिच्छत्रीयः । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिकः । सोऽस्यास्तीति पुनष्टब् नेति तृतीये कैयटहरदत्तौ । इदं च मतुप्सूत्रस्थ-
भाष्यापर्यालोचनमूलकम् । तत्र हि षष्ठ्यर्थे वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे इत्युक्तं तच्चावश्यं वक्तव्यम् । ठञन्तादिनिरपि मा भूदित्येवमर्थम् । न हीनिठनोरर्थभेदः सुलभः सप्तम्यां च न तौ स्मृतावित्युक्तेरुभयोरपि षष्ठ्यर्थत्वात् । स्पष्टं चेदं पाश्चात्तिककैयटेऽपि । तस्मादिह दण्डिशब्दात् सप्तम्यर्थे यथा मतुब्भवति दण्डिमतीति एवं मत्वन्तादपि प्राप्तोऽनेन निषिध्यत इति तत्त्वम् । वद्धिमद्वानित्यादिनैयायिकप्रयोगस्तु दोषद्वयग्रस्तः । मतुबन्तान् मतुपो निषेधात् । तसावितिभत्वेन जश्त्वासम्भवाच्च । केचित्तु शाब्दिकम्मन्या घटत्वत्वमित्यादि नैयायिकप्रयोगमपि दूषयन्ति । तन्मन्दम् । त्वत्तलोरशौषिकत्वात् । विकारावयवप्रत्ययेभ्यः प्रागेव हि शेषाधिकारः । सनन्तादिति । अत्रापि सरूप इत्यपेक्षयते सारूप्येण चात्रार्थसादृश्यं लभ्यते सामर्थ्यात् । तेन स्वार्थसनन्तात्सन् स्यादेव जुगुप्सिषते मीमांसिषत इति दिक् ।

राष्ट्रावारपाराद् घखौ ॥ ९३ ॥

आभ्यां क्रमात् घखौ स्तः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् । वाचनिकमेवेदम् । सूत्रे तु सङ्घातस्यैव ग्रहणम् । अन्यथा वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न स्यात् । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । प्रकृतिविशेषात्प्रत्ययविशेष इत्येतावन्मात्रमिह प्रकरणे उच्यते । जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

ग्रामाद्यस्वजौ ॥ ९४ ॥

ग्राम्यः । ग्रामीणः । उत्तरसूत्रे ग्रामादित्यनुवृत्तेर्ढकञ्-
पि । ग्रामेयकः ।

कतञ्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ९५ ॥

कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । बहुव्रीहिर्वा । अत एव निपात-
नात्कोः कद्भावः । तेन कद्भावे त्रावुपसंख्यानमिति न
कर्तव्यम् । कात्रेयकः । उम्भि पुष्कर मोदन कुण्डिन नगर
माहिष्मती चर्मरावती । कुल्याया यलोपश्चेत्यन्तर्गणसूत्रम् ।
अत्र तृतीयो वर्णो लकार इत्येके । ढकार इत्यन्ये ।

कुलकुक्षिग्रीवाम्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥

कौलेयकः श्वा । कौक्षेयकोऽसिः । कौलोऽन्यः । कौक्षोऽन्यः ।
ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः । अयं योगः प्रत्याख्यातो भाष्ये ।
तथाहि । यदा कुशब्दश्च कुले वर्तते तदा तस्यापत्यमपि श्वैव ।
तत्रापूर्वपदादन्यतरस्यमिति ढकञ्जा सिद्धम् । कुक्षिग्रीवाश-
ब्दाभ्यां तु दृतिकुक्षिकलशिवत्सस्त्यहेर्ढञ् । ग्रीवाभ्योऽण् चे-
त्याभ्यां तत्र भव इत्याधिकृत्य पठिताभ्यां सूत्राभ्यां ढञि
कृते अस्यलङ्कारयोः स्वार्थिकः कन् भवति ।

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ९७ ॥

नादेयम् । माहेयम् । पूर्वनगरीति पठ्यते । पौर्वनगरेयम् ।
पूर्वनगिरीति पाठान्तरम् । प्रकृत्तित्रयञ्चेदम् । पुरि वने गिरौ
च भवं पौरेयं वानेयं गैरेयम् । नदी मही वाराणसी शरावती
कौशाम्बीत्यादि ।

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ९८ ॥

दक्षिणादाजित्याजन्तमव्ययमिह गृह्यते पश्चात्पुरोभ्यां साह-
चर्यात् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः । कथं तर्हि नृपः
पुरस्थैः प्रतिरुद्धवर्त्मा पश्चात्तर्नैर्कश्चन नुद्यमानः । यन्त्रस्थसिद्धा-
र्थपदाभिषेकं लब्ध्वाप्यसिद्धार्थममन्यत स्वमिति । अत्र केचित् ।
पश्चात्तन्वन्तीति कुसृष्ट्या व्याचक्षते । अन्ये तु दिग्देशवाचिनि
पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यक्तं परत्वाद्वाधित्वा कालवाचकात्
द्व्युद्युलौ एव स्तः । अत एव शुप्रागितिसूत्रे प्राक्तनमित्युदाहृतं
वृत्तौ परत्वाद्यतं बाधित्वा कालवाचिनष्ट्युरिति न्यासकारा-
दयश्च । नन्वेवं प्रकृते पश्चिमदेशस्थत्वस्यालाभादर्थासङ्गतिः
पश्चिमकालभवत्वस्य शब्देन लाभे सत्यर्थाद्देशस्यापि लाभादि-
ति वदन्ति । तन्न अग्रादिपश्चाद्धिमजिति डिमचा द्व्युद्युलोर्बाध-
स्य दुर्वारत्वात् । तस्मात् बाधकविषयेष्युत्सर्ग इति कथञ्चित्सम-
र्थनीयम् ।

कापिश्याः फक् ॥ ९९ ॥

कापिशीशब्दात् फक् शेषे । षो ङीषर्थः । कापिशायनं
मधु । कापिशायनी द्राक्षा । वाह्ल्युर्दिपदिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ।
अवृद्धादपीति बुञोऽपवादः । बाह्यायनः । और्दायनः ।
पार्दायनः ॥

रङ्कोरमनुष्येऽण् च ॥ १०० ॥

रङ्कुशब्दादण् स्यात् चात् फक् अमनुष्येऽभिधेये ।
राङ्कुवो राङ्कुवायणो वा गौः । रङ्कुवो नाम जनपदः ततः प्राग्दी-
व्यतोऽण् प्राप्तः । तस्यावृद्धादपीति बुञ् बाधकः ।
तस्य ओर्देशे ठञ् । तस्य कोपधादण् । ततः कच्छा-

दिभ्यश्चेत्यण् प्राप्तः ततः ष्फगणौ विधीयते । कोपधत्वादे-
वाणि सिद्धे रङ्गशब्दस्य कच्छादिपाठो मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ्विधा-
नार्थः । अमनुष्ये किम् । राङ्गवको मनुष्यः । स्यादेतत् ।
रङ्गोरित्येवं सूत्रमस्तु । कच्छादिषु पाठादणः सिद्धेः । मनुष्ये
तु ष्फगणौ बाधित्वा मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् भविष्यति । ये-
ननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वात् । न च तत्स्थे ष्फगणावेव स्त इति
ज्ञापनार्थमिदमिति वाच्यम् । राङ्गवकः कम्बल इत्यत्र बुञ् एवे-
ष्यमाणत्वात् । अत्र वृत्तिकाराः । मनुष्य इति पर्युदासात्
प्राणिन्येव ष्फग्विधीयते तेन राङ्गवकः कम्बल इत्यत्र ष्फङ्
न । विशेषविहितेन ष्फकाऽणो बाधो मा भूदित्यण्ग्रहणमपि
कर्त्तव्यम् । एतच्च भाष्यवार्त्तिकाभ्यां विरुध्यते । तथाहि ।
अप्राणिन्यपि ष्फकं स्वीकृत्य शेषस्तत्र प्रत्याख्यातः । आह
च रङ्गोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ्विधानात् ।
तत्स्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वात् । अण्ग्रहणानर्थक्यं
च कच्छादिभ्योऽण्विधानात् ।

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥

एभ्यो यत् । दिवि भवं दिव्यम् । प्राच्यम् । उदीच्यम् ।
इह सूत्रे दिवशब्दो दिवउदित्युत्वेन निर्दिष्टः न तु द्युशब्दः
व्याख्यानात् । अपाची दक्षिणा दिक् । द्वितीयो वर्णः प-
कारो न तु दन्त्योष्ठ्यः । यदिन्द्रप्रागपागुदक् । राजा वृत्रञ्जङ्घ-
न्प्रागपागुदगित्यादौ दर्शनात् । प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्व-
दक्षिणपश्चिमा इत्यमरः । प्रागादयः शब्दा द्विविधा अव्यया
अनव्ययाश्च । अस्तात्यन्ता अव्यया अन्ये तु न । विशेषानु-

पादानादुभयेऽपीह गृह्यन्ते । कालवाचिनोऽव्ययात् परत्वात्
द्रुद्रुलौ । प्राक्तनम् ।

कन्थायाष्ठक् ॥ १०२ ॥

कान्थिकः ।

वर्णौ वुक् ॥ १०३ ॥

वर्णौ या कन्था ततो वुक् स्यात् । ठकोऽपवादः । य-
था हि जातं हिमवत्सु कान्थकम् । वर्णुर्नाम नदः तत्समीप-
देशो वर्णुः अदूरभवश्चेत्यर्थे सुवास्त्वादिभ्योऽण् । तस्य ज-
नपदे लुप् । न च प्रतिपदाविधानाल्लुप्तेति वाच्यम् । सुवा-
स्त्वादिपाठस्य जनपदादन्यत्र कृतार्थत्वात् । वार्णवो ग्रामो
वार्णवं नगरमिति यथा । सूत्रे सप्तमीनिर्देशस्तु गम्यमानस-
त्तापेक्षः कारकाणां क्रिययैवान्वयस्थितत्वात् । तथा च व-
र्णौ विद्यमाना या कन्थेति विवरीतव्यम् ।

अव्ययात्त्यप् ॥ १०४ ॥

अत्र वार्त्तिकम् । अमेहकृतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात्
स्मृतः । अमात्यः । अमान्तिकसहार्थयोरिति मेदिनी । इहत्यः ।
कृत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् । उपरिष्ठाद्भव
औपरिष्ठः । पारतः । विभाषापरावराभ्यामित्यसुजन्तः परतः
शब्दः ततोऽण् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । बहिषष्टिलोप-
विधानात् ज्ञापकादनित्योऽयम् । तेनेह न । आरातीयः । वृ-
द्धाच्छ इति छः । त्वन्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् । नित्यः । निसो
गते इति वक्तव्यम् । निष्ठयः । निर्गत इत्यर्थः । निर्गतो व-
र्णाश्रमेभ्यो निष्ठयश्चण्डालादिरिति तु वृत्तिकाराः । इस्वात्तादौ

तद्धित इति षत्वम् । तकारस्य षुत्वम् । अरण्याणः । आ-
रण्याः सुमनसः । दूरादेत्यः । दूरेत्यः । उत्तरादाहव् । औत्तरा-
हः । यदा तु उत्तरादाहिप्रत्यये ततोऽण् क्रियते तदौत्तराश-
ब्दोऽन्तोदात्तोऽपि भवति । अव्ययात्त्यप्याविष्ट्यस्योपसंख्यानं
छन्दसि । आविष्ट्यो वर्द्धते चारूरासु । आविर्भूत इत्यर्थः ॥

ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

एभ्यस्त्यव् वा । पक्षे द्युद्युलौ । ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्त्य-
नम् । हस्त्यम् । हस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे ठकि
श्वसस्तुट् चेति तुट् । शौवस्तिकम् ।

तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ ॥ १०६ ॥

यथासंख्येन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् ।
तीररूप्यान्तादिति तु नोक्तम् बहुच्पूर्वात्मा भूत् । बाहुरूप्यम् ।

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ॥ १०७ ॥

अणोऽपवादः । पौर्वशालः । दाक्षिणशालः । असंज्ञा-
यां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्मा भूत् । पूर्वेषुकामशमी । दिक्-
संख्ये संज्ञायामिति समासः । ततोऽणेव । प्राचां ग्रामनगरा-
णामित्युत्तरपदवृद्धिः । पूर्वेषुकामशमः । पदग्रहणं किम् ।
स्वरूपग्रहणं मा भूत् । एवं हि दिग्गज इत्यादावेव स्यात् । प-
दग्रहणसामर्थ्यात्तु व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । दिशो वाचकं
पूर्वपदमस्मिन्निति ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । मद्रैकदेशे
मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात्तादित्यर्थः

इति समासः । दिशोऽपद्राणामिति पर्युदासादादिवृद्धिः ।
मद्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशात् जनपदवाची शृङ्गते न तु
भद्रपर्यायः ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

अस्मादब् । अणोऽपवादः । दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । शिवपु-
र । शैवपुरम् । प्रस्थपुरवहान्तादिति वुञ् न भवति । वृद्धादि-
ति हि तत्रानुवर्त्तते । उदीच्यग्रामात्किम् । माथुरः । मध्यदे-
शग्रामोऽयम् । बह्वचः किम् । ध्वजी । पिप्यल्यादिङीषन्तो-
ऽयम् । तत्राणेष्व । अन्तोदात्तात् किम् । शार्कराधानम् ।
धानशब्द उदात्तः लिट्स्वरे कृते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरात् ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

एभ्योऽण् स्यात् । पूर्वसूत्रस्यापवादः । माहकि-
प्रस्थः । प्रस्थान्तेति तु नोक्तम् । उत्तमकीर्णीप्रस्थ इ-
त्यस्मान्मा भूदिति । पालदः । पारिषदः । बाहीक-
शब्दोऽत्र पठ्यते । वृद्धाच्छं बाधितुम् । कोपधादण् तु अ-
वृद्धे सावकाशः । निलीनकान्नीलीनकमिति यथा । यकृल्लोम-
शब्दोऽत्र पठ्यते । यकृल्लोमनि भवो याकृल्लोमः । अन्निति
प्रकृतिभावो न । गणे नलोपनिपातनात् ॥

करावादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

कएवादिभ्यो गोत्रे यो विहितः प्रत्ययः यजिति यावत्
तदन्तेभ्यस्तेभ्योऽण् स्याच्छेषे । छस्यापवादः । काएवाश्छात्राः ॥

इजश्च ॥ ११२ ॥

गोत्रे य इज् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्र इति
किम् । सौतगङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रं चेह शास्त्रीयं न

तु लौकिकमित्युक्तं वृद्धिर्यस्येति सूत्रे तेनेह न पाणिनीयम् ।

न ह्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

इजश्चेति प्राप्तोऽण् प्रतिषिध्यते । पैङ्गीयाः । प्राष्टीयाः । काशीयाः । वाशीयाः । काशिवाशि एतौ भरतौ प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपात्तौ प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य द्वितीये ज्ञापितत्वात् । न च काशिशब्दात्काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ कथं नेति शङ्क्यम् । चेदिशब्दसाहचर्याद्देशवाचिन एव काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणम् । अतो गोत्रान्ताच्छ एवेति सिद्धान्तात् ।

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

शालीयः । मालीयः । अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधीनयं परत्वाद्धाधते । तथाहि । छस्य तेषां चावकाश उदाहरणेषु स्पष्ट एव । आरातीय इत्यत्र त्यपं बाधित्वा छः । अमेहेत्यादिपरिगणनमनाश्रित्येदमुक्तम् । वायसतीर । वायसतीरीयः । रूप्योत्तरपदेन सह छस्य विप्रतिषेधः प्राप्तमात्राश्रयेणोच्यते । माणिरूप्यक इत्यत्र हि योपधलक्षणो बुञ् छं बाधते । वाडवकर्षीयः । उदीच्यग्रामोऽयम् । उलूका अस्मिन् सन्ति औलूको नाम ग्रामः । तदस्मिन्नस्तीत्यण् । तत्र भव औलूकीयः । प्रस्थोत्तरेत्यादिना प्राप्तमणं छो बाधते । यस्तु कोपधादण् इत्यण् स जनपदबुञोऽपवादः । तस्यापि वृद्धादकेकान्तेत्यत्र कोपधग्रहणं सौप्तुकाद्यर्थमिति । विहितश्छो बाधक इति स्थितिः ।

भवतष्ठक्छसौ ॥ ११५ ॥

वृद्धाद् भवत एतौ स्तः । भावत्कः । भवदीयः । प्रक्रि-

यालाघवाय कगेव क्रियतामिति चेत् न । भावत्कीति ङीबर्थ
ठकरणात् । छसः सकारः सितिचेति पदसंज्ञार्थः । अत
एव नायं शकारादिः । तथाहि सति सित्वं व्यर्थं स्यात् ।
वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव । भावतः ।

काश्यादिभ्यष्ठञ्जिठौ ॥ ११६ ॥

इकार उच्चारणार्थः । जकार एवोभयत्राप्यनुबन्धः । तस्य
विपर्यासस्तु स्त्रीप्रत्यये विशेषार्थः । काशिकी । काशिका । चै-
दिकी । चैदिका । वृद्धादित्यनुवृत्ते । तेन वाहीकग्रामवाचिनो
देवदत्तशब्दस्यावृद्धत्वाद्वाञ्छितौ न किं त्वणेव । दैवदत्तः ।
एङ् प्राचामित्यत्र हि प्राग्रहणं विकल्पार्थमिति कुणिमते भा-
ष्यमते च व्यवस्थितविभाषाश्रयणादप्रादेशवाचिनो न वृद्ध-
संज्ञेत्युक्तम् । प्राचामिति देशविशेषणतया व्याचक्षणस्य जया-
दित्यस्य तु मते क्षमेचावृद्धत्वं प्रादेशवाचिनस्तु मतद्वयेपि वृ-
द्धत्वात् ठञ्जिठौ स्त एव । दैवदत्तिकी । दैवदत्तिका । कथं तर्हि
वा नामधेयस्येति वार्तिके देवदत्तीया इति छो भाष्यादावुदा-
हृत इति चेत् । अत्र वृत्तिकारः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणा-
च्छे कर्त्तव्ये एव वृद्धसंज्ञा न तु ठञ्जिठोरिति । इह कुमार-
युवराजादयः पठ्यन्ते तेषामवृद्धत्वेऽपि पाठसामर्थ्याद्वाञ्छितौ ।
आपदादिपूर्वपदात्कालान्तादित्यन्तर्गणसूत्रम् । आपदादिरा-
कृतिगणः । आपत्कालिकी । आपत्कालिका । आर्थकालिकी ।
आर्द्धकालिका ।

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्जिठौ स्तः । छस्याप-
वादः । ये तु अव्ययतीरेत्यादिना छस्य बाध्या उक्तास्ते कै-

प्लुतिकन्यायेन बाध्यन्ते । तथाहि । आरान्नाम वाहीकग्रामः ।
 आरात्की । आरात्की । आरात्का । इसुसुक्तान्तात्कः । तथा
 कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिकी । कास्तीरिका ।
 दशरूप्यन्नाम वाहीकग्रामः । धन्वयोपधादिति वुञ् ठञ्जिठौ
 बाधते । दाशरूप्यकः । तथा शकलानि सन्त्यस्मिन् शाकलं नाम
 उदीच्यग्रामान्तर्भूतो वाहीकग्रामः ततष्टुञ्जिठावेव । शाक-
 लिका । अत्रत्यभाष्यबलादेव प्राच्योदीच्यभिन्नत्वं वाही-
 कत्वमिति विवरणमुपेक्ष्यम् । किन्तु सिन्धुनदषष्ठानां शत-
 द्वादिपञ्चनदीनां मध्यदेशविशेष एव वाहीक इत्युपपादितमेड्
 प्राचामिति सूत्रे । प्रकृतमनुसरामः । सौसुकं नाम वाहीकग्रामः ।
 प्रस्थोत्तरपदेत्यादिना प्राप्तं कोपधलक्षणमणञ्छो बाधते ।
 परत्वात् । तमप्यपवादत्वात् ठञ्जिठौ । वृद्धादकेकान्तेति
 सूत्रे कोपधग्रहणं कर्त्तव्यं सौसुकाद्यर्थमिति वक्ष्यमाणश्छस्तु
 अपवादत्वात्तावपि बाधत इति । सौसुकीयः ।

विभाषोशीनरेषु ॥ ११८ ॥

उशीनरेषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टुञ्जिठौ वा स्तः ।
 सौदर्शनीयः ।

ओर्देशे ठञ् ॥ ११९ ॥

वृद्धादिति निवृत्तम् । उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धग्रहणात् ।
 उवर्णान्तादेशवाचिनः ठञ् । निषादकर्षू । नैषादकर्षुकः । केण
 इति ह्रस्वः । देशे किम् । पटोश्छात्राः पाटवाः । जिठं व्याव-
 र्त्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वाद् बाधते । दाक्षिकर्षुकः ।

वृद्धात् प्राचाम् ॥ १२० ॥

प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढक-
जम्बुकः । शाकजम्बुकः । नेह मल्लवास्तु माल्लवास्तवः ।

धन्वयोपधाद् वुञ् ॥ १२१ ॥

धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद् वुञ्
स्यात् । धन्वेति विशेषग्रहणं नतु स्वरूपपर्यायग्रहणम् ।
वृद्धत्वासम्भवात् । पारेधन्वकः । धन्वनः पारमिति विग्रहे
पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः । अनश्चेति टच् समासान्तः
वुञि यस्येति लोपः । समानौ मरुधन्वानौ इत्यमरः । नपुंसको
ऽपि धन्वशब्दोऽस्ति । आष्टकं नाम धान्वेति ह्रस्वपाठात् । तेन
विग्रहे नपुंसकादन्यतरस्यामिति टजभावपक्षे वुञि नस्तद्धित
इति टिलोपः । ऐरावतं धन्व । ऐरावतकः । योपध । सांका-
श्यकः । काम्पिल्यकः । साङ्काश्यकाम्पिल्यौ वुञ्छणादिसूत्रे-
ण प्यान्तौ ।

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

एतदन्ताद् वृद्धादेशवाचिनो वुञ् । छापवादः । वृद्धा-
दित्यनुवृत्त्यैव स्वरूपग्रहणे निरस्ते पूर्वसूत्र इव विशेषग्रहणं
मा भूत् इत्यन्तग्रहणम् । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरं नाम
वाहीकेषु ग्रामः तत्र वाहीकग्रामलक्षणौ ठज्जिठौ छस्यापवादौ
वुञ्प्येवम् । तत्रापवादविप्रतिषेधाद् वुञेव । नान्दीपुरकः । एवं
पातनप्रस्थकः । कौजीवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थं प्राग्देशे
तत्रेणैव सिद्धम् । रोपधत्वात् ।

रोपधतोः प्राचाम ॥ १२३ ॥

रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद् वुञ् स्यात्

छस्यापवादः । पाटलिपुत्रकः । एकचक्रः । एकचक्रा नाम प्राग्देशनगरी । तत्र एङ् प्राचां देश इति वृद्धसंज्ञा । ईत इति दीर्घग्रहणं व्याख्यानात् । ह्रस्वान्तस्य प्राग्देशवाचिनो ऽसम्भवाच्च । ककन्देन निर्वृत्ता नगरी काकन्दी स्त्रीषु सौवीरसालव-प्राक्षित्यञ् । तत्र भवः काकन्दकः । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ।

जनपदतदवध्योश्च ॥ १२४ ॥

जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धात् प्रातिपादिकाद् बुञ् स्यात् । आदर्शकः । तदवधिरिति कर्मधारयः । नतु षष्ठीतत्पुरुषः । तथाहि सति मौञ्जी नाम बाहीकानामवधिभूतो ग्रामः तत्र भवो मौञ्जीय इत्यत्रापि स्यात् । अवधित्वं च सन्निधानाज्जनपदं प्रत्येव । किमर्थं तर्हि तदवधिग्रहणमिति चेत् । उत्तरसूत्रे बाधकबाधनार्थमिति गृहाण । तथाहि । गर्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः । वृकगर्तीयः । जनपदबुञ्चो ऽवकाशः । आङ्गकः । त्रिगर्तशब्दादुभयप्रसङ्गे परत्वाच्छः स्यात् । बुवेव त्विष्यते । त्रैगर्तक इति । तथा च । गर्तोत्तरपदाच्छवि-धेर्जनपदाद् बुञ् विप्रतिषेधेनेति न कर्तव्यं भवति ।

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदावधिवाचिनो बहुवचनविषयात् प्राति-पदिकाद् बुञ् स्यात् । अण्छयोरपवादः । अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्य प्राप्तेः । अवृद्धाज्जनपदात् । अङ्गाः । वङ्गाः । कालिङ्गाः । आङ्ग-कः । वाङ्गकः । कालिङ्गकः । सुसर्वादिक्शब्देभ्यो जनपदस्ये-त्युक्तं येनविधिरिति सूत्रे । सुपाञ्चालकः । अवृद्धाज्जनपदावधेः अजर्माढाः । अजक्रन्दाः । आजर्माढिकः । आजक्रन्दकः । वृद्धाज्जन-

पदात् । दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः । कालञ्जराः । वैकुलिशाः ।
 कालिञ्जरकः । वैकुलिशकः । विषयग्रहणं किम् । एकशेषेण
 बहुत्वे मा भूत् । वर्त्तनी चश्चर्तन्यः तासु भवो वार्त्तनः । ननु
 वृद्धात्पूर्वेण सिद्धे तत्किमपिग्रहणेन । अत्राहुः । तक्रकौण्डिन्य-
 न्यायेन बाधा मा भूत् । तथाहि । पूर्वसूत्रेण जनपदसामान्ये
 वृद्धात् वुञ्जुक्तः । यथा ब्राह्मणसामान्ये दधि । इह तु बहुवचन-
 विषये विशेषेऽवृद्धाद् वुञ् । यथा कौण्डिन्ये तक्रम् । ततश्च
 बहुवचनान्तादपि वृद्धाद् वुञि प्राप्ते आरभ्यमाणेनावृद्धाद् वुञा
 वृद्धाद् वुञो बाधो मा भूदिति तस्य समुच्चयार्थोऽपिशब्दः । न-
 न्वेवं बहुवचनविषयादित्येवास्तु । अवृद्धार्थोऽयं योगो भविष्य-
 ति । सत्यम् । वृद्धाधिकारविच्छेदार्थमवृद्धादपीत्युक्तमित्याहुः ।

कच्छाभिन्नक्रवर्त्तौत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

कच्छाद्युत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ् । छाणोरपवा-
 दः । दारुकच्छकः । पैप्पलीकच्छकः । काण्डाग्रकः । वैभुजा-
 ग्रकः । तैदुवक्रकः । सैन्धुवत्क्रकः । बाहुवर्त्तकः । वा-
 क्रवर्त्तकः ।

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

एभ्यो देशवाचिभ्यो वुञ् स्यात् । धौमकः । पाथेयशब्दोऽ
 न्न पठ्यते तस्य योपधत्वादेव वुञि सिद्धे सामर्थ्याददेशार्थं व-
 चनम् । तथा विदेहानर्त्तशब्दयोर्जनपदलक्षणे वुञि सिद्धेऽदेशार्थः
 पाठः । विदेहानां क्षत्रियाणां स्वं वैदेहकम् । आनर्त्तकम् । कुलात्
 सौवीरेष्विति पठ्यते । कौलकः । सौवीरश्चेत् । कौलमन्यत्र ।
 समुद्रान्नावि मनुष्ये च । सामुद्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः ।
 नेह । सामुद्रस्तरङ्गः । तीर्थ । तैर्थकः ।

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगराद् बुञ् कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने । प्रत्ययार्थवि-
शेषणं चेदम् । कुत्सिते प्रवीणे च जातादौ प्रत्ययार्थे इति याव-
त् । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । एतयोः किम् । नागरा ब्राह्म-
णाः । अञ् । न च कर्त्र्यादिषु नगरशब्दस्य पाठात् ढकञ् श-
ङ्घः । तत्र माहिष्मतीसाहचर्यात् संज्ञाभूतस्यैव नगरशब्दस्य
ग्रहणात् । तत्र तु नागरेयकमिति भवत्येव ।

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

बुञ् । अरण्याणो वक्तव्य इत्यौपसंख्यानिक-
स्य णस्यापवादः । अत्र भाष्यम् । पथ्यध्यायन्यायविह-
रमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् । आरण्यकः पन्था अध्यायो
न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । वा गोमयेष्विति वक्तव्यम् ।
आरण्यका आरण्या वा गोमयाः ।

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

आभ्यां वा बुञ् । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौग-
न्धरः । युगन्धरार्थं विभाषाग्रहणम् । कुरुशब्दस्य कच्छादिपाठा-
देवाणः पक्षे सिद्धत्वात् । अट्टादपीति प्राप्तेऽपि जनपदलक्षणो
बुञ् अणा मा बाधीति स एव परं विधेयः । मनुष्यतत्स्थयो-
स्तु कुरुशब्दान्नित्य एव बुञ् । कौरवको मनुष्यः । कौरव-
कमस्य हसितमिति । यथा एतदर्थमेव हि कच्छादिषु कुरुशब्दः
पठ्यते । अन्यथाऽन्यैव विभाषया बुज्जणोः सिद्धौ किं तेने-
ति हरदत्तः । यत्तु वृत्तावुक्तं जनपदशब्दावेतौ ताभ्यामट्टा-
दपीति नित्ये बुज्जि प्राप्ते विकल्पोऽयमिति तत्प्रथमप्राप्त्य-
भिप्रायकम् ।

मद्रवृज्याः कन् ॥ १३१ ॥

आभ्यां कन् । जनपदबुजोऽपवादः । मद्रेषु जातः ।
मद्रकः । वृजिकः ।

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

जनपदबुजोऽपवादः । ऋषिकेषु जात आर्षिकः । माहिषि-
कः । इह देश इत्यनुवर्त्तते वृत्तौ तच्चोत्तरार्थं न त्वदेशानिवृत्त्य-
र्थम् । तत्र हि प्राग्दीव्यत इत्यण् भवत्येव । प्रस्थोत्तरपदा-
दिसूत्रं तु उदीच्यग्रामलक्षणस्याजो बाधनार्थम् । स्यादेतत् ।
इहाण्ग्रहणं मास्तु । कोपधादित्युक्ते आरम्भसामर्थ्याद् यो
विहितो न च प्राप्नोति स एव प्रतिप्रसोष्यते । मैवम् ।
इक्ष्वाकुशब्दादोदेशे ठञ् प्राप्तः तस्मिन् जनपदबुजा बाधिते य-
द्यण्ग्रहणं न क्रियते ततष्ट्वेव स्यात् । सिद्धान्ते त्वणेव सि-
ध्यति । ऐक्ष्वाकः । दाण्डिनायणादिसूत्रेण टिलोपः ।

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

एभ्यो देशवाचिभ्योऽण् स्यात् । बुजादेरपवादः । काच्छः ।
सैन्धवः । कच्छशब्दो न बहुवचनविषयः तस्य मनुष्यतत्स्थ-
यार्थुजर्थः पाठः । विजापकशब्दः पठ्यते तस्य कोपधत्वादे-
वाणि सिद्धे ग्रहणमुत्तरार्थम् । कच्छ सिन्धु बहुडव वर्णु ग-
न्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अणु खण्ड द्वीप अ-
नूप अजवाह विजापक कुलूत कच्छादिः ।

मनुष्यतत्स्थयोर्वृज् ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । अणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छ-
को मनुष्यः । काच्छकं हसितं जल्पितम् । काच्छिका चूडा । मनु-

ष्यतत्स्थयोरिति किम् । काच्छो गौः । सैन्यवः । वार्णवः ॥

अपदातौ सात्त्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दस्य कच्छादिपाठात् पूर्वेण बुवि सिद्धे नियमार्थं सूत्रम् । अपदातावेवेति । नेह । सात्वः पदातिर्व्रजति ।

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

साल्वाद् बुञ् स्यात् । कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ।

गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देश इत्येव । अणोऽपवादः । बाहीकग्रामलक्षणौ तु ठञ् जिठौ परत्वादयं बाधते । वृकगर्तीयम् । शृगालगर्तीयम् । श्वाविद्वर्तीयम् । उपरपदग्रहणं बहुचूर्पूर्वनिरासार्थम् । त्रैगर्त्तक इत्यत्र तु बुवेव भवति । तदवधिग्रहणादित्युक्तम् ।

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

एभ्यश्छः स्यात् । माहिकप्रस्थशब्दात्प्रस्थपुरवहान्ताच्चेति बुवि प्राप्ते वाल्मीकिप्रभृतिभ्य इवश्चेत्यणि प्राप्ते शेषेभ्य औत्सर्गकेऽणि प्राप्तेऽयमारम्भः । देशाधिकारेऽपि संनियोगेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयः । चरणे तु प्रत्ययार्थेऽण् । माध्यमाः । तदेतद्विशेषे एव स्मर्यते । पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावश्चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणिति । पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यशब्दस्यादेशो न तु मध्यान्तरवाचिनः । चरणसम्बन्धेन योऽण् स निवासलक्षणो बोध्यः । सोऽस्य निवास इत्यत्रैवार्थे भवति नान्यस्मिन्नित्यर्थः । तथा च पृथिवीमध्ये जात एव मध्यमीयः न त्वन्यः । माध्यमास्तु पृथि-

वीमध्यनिवासिन एव चरणा न त्वन्येऽपि तेन पृथिवीम-
ध्यादागताश्चरणा इत्यर्थे मध्यमीया इत्येव भवति । मुखपा-
र्श्वतसोलोपश्च । मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । आद्यादित्वात्तसिः ।
अलोन्यस्येति सकारलोपे कृते यस्येतिचेति अकारलोपः ।
अव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुं चेदम् ।
तेनारातीयः सिद्धः । कुग् जनस्य परस्य च । जनकीयम् । परकी-
यम् । देवस्य च । देवकीयम् । वेणुकादिभ्यश्छण् वक्तव्यः ।
वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् । प्रास्थकीयम् ।
आकृतिगणोऽयम् । तेन स्वशब्दात् स्वार्थकनन्ताच्छे स्व-
कीयम् । तथा च लुब्धोगाप्रख्यानादित्यत्र नहि स्वकीय-
स्यैव प्रत्याख्यानमिति न्यासः । केवलस्वशब्दात् सौवम् ।
द्वारादीनाश्चेति सूत्रे सौवं मुहूर्तम् । स्वीयमिति तु प्राक्क्री-
ताच्छः । चान्द्रास्तु स्वजनपरदेवराज्ञां कुक् चेति सूत्रयन्ति ।
तत्र राज्ञो नलोपे यन्नान्तरमन्वेपणीयम् । अन्तरशब्दाद्ब्रह्मादित्वा-
च्छे नशब्देन समासे नान्तरीयकमिति । अविनाभूतमित्यर्थः ।

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः । अणोऽपवादः । कटनगरी-
यम् । कटघोषीयम् । कटपल्वलीयम् । राज्ञः क च । अस-
म्भवादिह देशो न सम्बध्यते । वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सनि-
योगेन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् ।

वृद्धादकेकान्तरत्रोपधात् ॥ १४० ॥

अक इक एतदन्तात् खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनश्छः ।
कोपधलक्षणस्याणो वाहीकग्रामलक्षणयोष्टञ्जिठोः रोपधेतोरिति
बुजश्चापवादः । ब्राह्मणको नाम जनपदः यत्र ब्राह्मणा आ-

युधजीविनः । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायामिति निपातनात्साधुः ।
तत्र जातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलिकीयः । आयोमुखीय-
म् । अत्र वार्त्तिकम् । अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्त्तव्यं
सौसुकाद्यर्थमिति । सूत्रे अकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधादि-
तिकर्त्तव्यं व्यापकत्वाल्लघुत्वाच्चेत्यर्थः । सौसुकीयम् । ऐन्द्रवेणु-
कीयम् ॥

कन्थापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् ॥ १४१ ॥

कथादिपञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्-
जिठादेरपवादः । दाक्षिकन्धीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दा-
क्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिहृदीयम् ।

पर्वताच्च ॥ १४२ ॥

पर्वतीयः । कथं तर्हि तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणै-
रभूदिति कालिदासः । उच्यते पर्वतीयस्य राज्ञ इमे पार्वती-
या इत्यर्थे तस्येदमित्यण् असरूपत्वाच्छैषिकादित्यादिना
निषेधो न ।

विभाषा ऽमनुष्ये ॥ १४३ ॥

मनुष्याभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात् । पक्षेऽण् । पर्वतीया-
नि पार्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् । पर्वतीयो मनु-
ष्यः । इह नित्यश्छः । अमनुष्यशब्द इह यौगिको गृह्यते न
तु रक्षःपिशाचादौ रूढः । व्याख्यानात् ।

कृकणपर्णाङ्गारद्वाजे ॥ १४४ ॥

भारद्वाजदेशवाचिभ्यां कृकणपर्णशब्दाभ्यां छः स्यात् ।
कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजे किम् । कार्कणम् । पार्णम् ।

इति श्रीशब्दकौस्तुभे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयेपादे द्वितीय-
माह्निकम् । पादश्च द्वितीयः समाप्तः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ॥ १४५ ॥

इह योगविभागो बोध्यः । तेन यथासंख्यं न । युष्मद-
स्मदोरन्यतरस्याम् । आभ्यां छो वा । त्यदादीनि चेति वृद्ध-
त्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । पक्षे अण् । युष्माकमयं युष्म-
दीयः । यौष्माकः । अस्मदीयः । आस्माकः । ततः खञ्च ।
यौष्माकीणः । आस्माकीनः ॥

तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ ॥ १४६ ॥

एतयोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च । यौष्माकीणः ।
आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । खञ्जणोः किम् ।
युष्मदीयः । अस्मदीयः । इहापि योगविभागो बोध्यः । ते-
नादेशयोः खञ्जणभ्यां यथासंख्यं न । तस्मिन् युष्माका-
स्माकौ । तस्मिन् खञ्जीत्यर्थः । ततः अणि च । स्पष्टम् ।
यद्वा लाघवार्थं खञ्जणोरिति वक्तव्ये तस्मिन्नाणि चेति गुरु-
करणं वाक्यभेदं सूचयति । तेनेष्टसिद्धिः ।

तवकममकावेकवचने ॥ १४७ ॥

एकार्थवाचिनी ये युष्मदस्मदी तयोस्तवकममकौ स्तः
खञि अणि च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः । मामकः ।
खञ्जणोः किम् । त्वदीयः । मदीयः ।

अर्द्धाद्यत् ॥ १४८ ॥

अर्धयः । सपूर्वपदात् ठञ् वक्तव्यः । वल्यर्थं वस्तु बाले-
यं तस्यार्द्धमेकदेशः तत्र भवो बालेयार्थिकः ।

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ १४९ ॥

एतत्पूर्वादधीयत् । परार्ध्यम् । अवरार्ध्यम् । अध-
मार्ध्यम् । सपूर्वादित्यौपसंख्यानिकस्य ठवोऽपवादोऽयं
यत् । ननु सूत्रे परादिभ्य इति पञ्चम्येवास्तु किं पूर्व-
ग्रहणेन । सत्यम् । शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमिति न्यायेन
पूर्वविप्रतिषेधसूचनार्थं ग्रहणम् । तेन दिक्शब्दाभ्यां पूर्वावरा-
भ्यामर्द्धशब्देन सह समासे परावपि ठव्यतौ बाधित्वा यदेव
भवति । परार्ध्यम् । अवरार्ध्यम् ।

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ १५० ॥

दिक्पूर्वपदादर्धान्तात् ठञ् स्याच्चाद्यत् । पौर्वार्धिकम् ।
पूर्वार्ध्यम् । दाक्षिणार्धिकम् । दक्षिणार्ध्यम् ।

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ १५१ ॥

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदाद-
र्धान्तादञ्ठञौ स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौ-
र्वार्धाः । पौर्वार्धिकाः । दाक्षिणार्द्धाः । दाक्षिणार्धिकाः । ग्रा-
मस्य पूर्वस्मिन् अर्द्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः । ततः प्र-
त्ययः । अर्द्धशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासतद्धितवृत्तिनि-
र्वाहः । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ् चेत्युक्ते हि यतोऽप्यनुक-
र्षः सम्भाव्येत ।

मध्यान्मः ॥ १५२ ॥

मध्यमम् । अत्र वृत्तिकारः । आदेशश्च । अवोधसोलोपश्चे-
ति पठित्वा । आदिपः । अवमः । अधम इत्युदाजहार । तत्रा-
दिम इति रूपम् अग्रादिपश्चाद्धिमजातिवार्त्तिकेन सिद्धम् ।

अ सांप्रतिके ॥ १५३ ॥

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यान्मस्यावादः साम्प्रतिकेऽर्थे ।
उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यं दारु । नाति-
ह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः । सम्प्रतीत्यव्ययं प्रज्ञादौ पठ्यते । त-
च्च न्याय्ये वर्त्तते । तथाच प्रयुज्यते । अनाप्तश्चतूरात्रोति-
रिक्तः षड्रात्रः स वा एष सम्प्रति यज्ञो यत् पञ्चरात्र इति ।
न न्यूनो नातिरिक्तः सम इत्यर्थः । इदानीमित्यर्थे तु प्रसि-
द्धमेव । ततोऽण् । सांप्रतं सम्प्रतीति पर्यायौ ततो विनयादेरा-
कृतिगणत्वात् स्वार्थे ठगिति न्यासकारः ।

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १५४ ॥

समुद्रं समया अनुसमुद्रम् । अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः ।
सप्तम्यन्तश्चेदं द्वीपविशेषणं विद्यमान इति क्रियाद्वारकम् ।
समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तद्विषयात् द्वीपशब्दाद्यत् स्यात् । क-
च्छाद्यणो ऽपवादो मनुष्यबुजश्च । द्वैष्यम् । अनुसमुद्रं किम् ।
द्वैषमन्यत् ।

कालाट्ठञ् ॥ १५५ ॥

कालविशेषार्थकेभ्यष्टञ् स्यात् । वृद्धाच्छं परत्वाद्वाधते ।
मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । स्वरूपस्य पर्या-
याणां चेह न ग्रहणम् । ज्ञापकात् । तथाहि । सन्धिवेला-
त्रयोदशीप्रभृतिभ्योऽवृद्धेभ्योऽण् विधीयते तच्च ठञो बाधनार्थ-
म् । अर्थग्रहणे च तेभ्यष्टञः प्रसङ्गो न त्वन्यथा । गौणमुख्य-
न्यायो नेहाश्रीयते । सन्धिवेलादिमुन्नेनेन कालग्रहणेन न-
क्षत्राणां विशेषणात् । ननु पुण्यादिशब्दानां कालो मुख्योऽर्थः ।
लुबविशेष इति व्युत्पादनादिति चेत् । मैवम् । पुण्यादिसमीप-

स्थेन चन्द्रमसा योगालक्षितलक्षणया हि काले वृत्तिः सैव लुप्-
 द्वारान्वाख्यायते पौषादिनिवृत्त्यर्थम् । न त्वेतावता कालो
 मुख्योऽर्थः अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । तेन कदम्बपुष्पसाह-
 चर्यात् कदम्बः पुष्पकालः । ब्रीहिपलालसाहचर्याद्रीहिपलालः ।
 तत्र भवं कादम्बपुष्पिकम् । ब्रीहिपलालिकमिति सिद्धम् ।
 कथं तर्हि शर्वरस्य तमसो निषिद्धय इति कुमारः । अनुदितौ-
 पसरागतेति भारविश्च । प्रमाद एवायमिति प्रामाणिकाः ।
 कश्चित्तु येषां च विरोधः शाश्वतिक इति निर्देशेन कचिदप-
 वादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्त्तत इति सामान्यतो ज्ञाप्यत इ-
 त्याश्रित्य समादधौ । अथ कथं कालिकी व्याप्तिः कालिकः
 सम्बन्ध इति । कालविशेषवाचिनां हि ग्रहणमिति वृत्तिन्यास-
 पदमञ्जरीदिषु स्थितम् । उच्यते । कालवाचित्वाविशेषादिहापि
 ठञ् । विशेष एव गृह्यत इत्यस्य मुनित्रयानुक्ततया निर्मूल-
 त्वात् । सन्धिबेलादिभ्योऽण्विधानं हि विशेषग्रहणं ज्ञापकं न
 तु तन्मात्रग्रहणे । तथा च नस्तद्धित इति सूत्रे सायंमातिकः
 पौनःपुनिक इति भाष्यं व्याचक्षाणः कैयट आह । यथा
 कथंचित् कालशब्दात् ठञिति । एतेनाकालिकेप्सेतिसूत्रेऽकालि-
 केति ह्रस्वपाठपक्षे कालाट्ठञिति कालिकमिति भट्टवार्तिकमपि
 व्याख्यातम् । वृत्तिमते तु कालात् कालशब्दाट्ठञिति । कालाद्यत्
 प्रकृष्टे ठञिति पाश्चातिकसूत्रेणेति भाव इति भङ्क्त्वा व्याख्येयं
 स्यात् । समानकालीनं प्राकालीनमित्यादयस्तु प्रयोगा अमुकः
 पुरतः परेद्युरित्यादिवन्निरूढा एवापभ्रंशाः । तत्र जात इत्यतः
 प्राक् कालाधिकारः ।

श्राद्धे शरदः ॥ १५६ ॥

ठञ् स्याद्वत्त्वणोऽपवादः । श्राद्धमिति कर्मनामधेयम् ।

श्रद्धावान् पुरुषस्तु नेह गृह्यते । व्याख्यानात् रुढिर्योगमपहर-
तीति न्यायाच्च । शारदिकं श्राद्धं शारदमन्यत् ।

विभाषा रोगातपयोः ॥ १५७ ॥

शारादिकः शारदो वा रोग आतपो वा । एतयोः किम् ।
शारदं दधि ।

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १५८ ॥

चात् ठञ् । कालावृजिति नित्ये प्राप्ते । नैशिकम् । नैशम् ।
प्रादोषिकम् । प्रादोषम् ।

श्वसस्तुट् च ॥ १५९ ॥

श्वःशब्दावृज् वा स्यात् तस्य तुडागमश्च । ऐषमोह्यःश्व-
स इत्यादिना त्यबपि विकल्पितः । ट्युट्युलौ । शौवस्तिकः ।
द्वारादित्वान्न वृद्धिः ऐजागमश्च । श्वस्त्यः । श्वस्तनम् । स्या-
देतत् । तुटः प्रत्ययभक्ततया ठस्यादित्वाभावादादेशो दुर्लभः
कर्मठ इत्यठचो यथा । न च परत्वादिकः आङ्गतया तस्य
वहिरङ्गत्वात् । तुटः प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयान्तरङ्गत्वात् । न च
सूत्रभङ्गेन तुक् सुकरः इसुसुक्तान्तादिति कादेशप्रसङ्गात् । मैवम्
बुञ्छणादिसूत्रे बह्वचो मनुष्यनाम्नप्रज्वेत्यत्र च ठचश्चित्वेन इका-
देशोऽन्तरङ्गेभ्योऽपि बलवानिति ज्ञापितत्वात् । अन्यथा प्रत्यया-
द्युदात्ते कृते इकादेशः स्यादिति किं ठचश्चित्वेन । कृते त्विका-
देशे प्रत्ययस्वरं बाधितुं चित्वं युज्यते ।

सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १६० ॥

सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण्

स्यात् । ठञोऽपवादः । सन्धिबेला । सन्ध्या । तिष्याद् भवादौ
प्रत्ययः जातार्थे तु श्रविष्ठाफल्गुनीति लुक् स्यात् । सूर्यतिष्ये-
त्यत्र तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीत्युक्तेर्यलोपः । सन्धिबेला सन्ध्या
अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् ।
संवत्सरात् फलपर्वणोः । सांवत्सरं फलं पर्व वा । सांवत्सरिक-
मन्यत् । अणग्रहणं छवाधनार्थम् । सन्धिबेलादिभ्यो यथावि-
हितमिति ह्युच्यमाने सन्धिबेलादिषु पठितात्पौर्णमासीशब्दात्
वृद्धाच्छः स्यात् । वचनं तु ठञो वाधनार्थं स्यात् ।

प्रावृष एरायः ॥ १६१ ॥

ऋत्वणोऽपवादः । प्रवर्षतीति प्रावृट् किशब्दे नहि वृती-
त्यादिना दीर्घः । तत्र भवः प्रावृषेण्यः । जाते तु ठञ् वक्ष्यति ।
रषाभ्यामिति सिद्धे प्रक्रियालाघवार्थं णकारोच्चारणम् । किञ्च ।
प्रावृषेण्यमाचक्ष्णः प्रावृषेण इत्यत्र णकारश्रवणार्थं तत् ।
ण्यन्तात् किप् । णिलोपाल्लोपयलोपाः ।

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १६२ ॥

ऋत्वणोऽपवादः । वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । काला-
त्साधुपुष्यत्पच्यमानेषु इति साध्वर्थे ठक् ।

छन्दसि ठञ् ॥ १६३ ॥

पूर्वसूत्रापवादः स्वरे भेदः । नभश्च नभस्यश्च वार्षिका-
वृत् । तस्येदमर्थे ठञ् । ऋतुशब्दस्य मासे लक्षणा । वर्षावियव-
भूताविमौ मासावित्यर्थः । नभ इति लिङ्गव्यत्ययात् लकीवता ।
लोके तु पुंस्त्वमेव । नभः खं श्रावणो नभा इत्यमरः ।

वसन्ताच्च ॥ १६४ ॥

ठञ् स्याच्छन्दसि । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत् ।

हेमन्ताच्च ॥ १६५ ॥

छन्दसि ठञ् स्यात् । हैमन्तिकः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ १६६ ॥

हेमन्तादण् स्यात् तकारलोपश्च वेदलोकयोः । हैमनं वासः । नस्तद्धित इति टिलोपस्तु न भवति । तलोपस्य समुदायलोपत्वपक्षे अन्नितिप्रकृतिभावात् । अवयवत्वपक्षे तु यस्येति-लोपे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा । अण् चेति चकारादृत्वणपि । तत्र तकारलोपाभावाद्वैमन्तम् । वृत्तिकारास्तु सर्वत्र ग्रहणस्य पूर्वसूत्रेऽप्यनुकर्षाद्भाषायामपि हैमन्तिकमिति तृतीयं रूपमाहुः । तत्तु भाष्यविरुद्धम् । भाष्ये हीदं सूत्रं प्रत्याख्यातम् । तच्चेत्थम् । हेमन्तपर्यायो हेमन्शब्दोऽप्यस्ति । हेमन् हेमन्नागतीगातिकर्णौ । तस्मादेतौ हेमन्शुष्यतः इत्यादिप्रयोगात् । तत्र भाषायां हेमन्हेमन्तशब्दाभ्यां त्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयम् । छन्दसि तु ठञ्वा तृतीयं रूपम् । न च ठञ्वाऽणो बाधः । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वादि-ति तस्य नियतविषयतां ज्ञापयितुं सूत्रमारेभे । अनभिधानादेवातिप्रसङ्गपरिहारं मत्वा प्रत्याख्यानम् ।

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टुद्युलौ तुट् च ॥ १६७ ॥

स्त्रायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्टुद्युलौ

स्तस्तयोस्तुद् च स च कृतादेशयोः घकालतनेषु अनद्यतन
 इत्यादिनिर्देशात् अन्तरङ्गत्वाद्धि प्रथमं तुटि भुज्युमृत्युरित्या-
 दाविव त्युशब्दस्य प्रत्ययतयाङ्गसंज्ञानिमित्तं यो युस्तस्य विधी-
 यमानो ऽनादेशो न स्यात् । तुगेव तु न कृतस्तस्य पूर्वान्ततया
 प्रातस्तनमित्यादौ विसर्जनीयासिद्धिप्रसङ्गात् । सायन्तनम् ।
 प्राह्नेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् । सायमि-
 ति मान्तमव्ययम् । स्वरादिषु पाठात् । ततोऽव्ययत्वादेव
 सिद्धः प्रत्ययः । यस्तु स्यतेर्घविसायशब्दो दिवसावसाने
 रूढः । तस्य प्रत्ययसन्नियोगेन मान्तत्वं निपात्यते । अन्यत्र
 त्वकारान्त एव सायाह्नः । आह च संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्ये-
 ति । भारविश्च सायमण्डनमभित्वरयन्त्य इति । इदं च वार्त्तिक-
 मतम् । आह हि । सायचिरयोर्मान्तत्वं प्रत्ययसन्नियुक्तमि-
 ति । भाष्ये तु । सायंशब्दस्य पाठ इह सूत्रे प्रत्याख्यातः ।
 घञन्तस्य सायशब्दस्य पाकादिशब्दवदकालवाचित्वात् । कथं
 तर्हि सायाह्नः सायमोऽह्ने मलोप इति वचनात् । तरे वा । साय-
 तरे । सायन्तरे । वा सप्तम्याम् । साये सायम् । एवं च भाष्य-
 मते सायमण्डनमित्यादयोऽपप्रयोगा एवेति बोध्यम् । प्राहेप्र-
 गे इत्यनयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्नः सोढोऽस्य प्राह्नेतन इ-
 त्याद्यर्थम् । तत्र हि सप्तमी नास्ति । जाताद्यर्थे तु घकालतने-
 ष्वित्यलुकापि सिद्धम् । अत्र वार्त्तिकानि । चिरपरुत्परारिभ्य-
 स्त्रो वक्तव्यः । चिरन्नम् । परुन्नम् । परारिन्नम् । चिर-
 शब्दस्य सूत्रे उपादानात् द्र्युद्र्युलावपि भवतः न तु किंय-
 त्त्तद्गुषु कृजो ऽज्विधानमित्यत्रेव सूत्रस्य बाधः । सायश्चिरमो
 मकारान्तत्वमिति वार्त्तिके चिरन्तनमिति भाष्योदाहरणात् । परु-
 त् । पूर्वस्मिन्वर्षे । परारि पूर्वतरे वर्षे । प्रगस्य छन्दासि गलोप-

श्च । प्रत्नमात्मानम् । प्रत्नशब्दः पुराणवचन इति हरदत्तः ।
भाषायामप्यसौ पञ्चमे साधयिष्यते । एवं चास्य वचनस्य य-
था न वैयर्थ्यं तथा तत्रैव वक्ष्यामः । अग्रादिपञ्चाङ्गिडमञ्च ।
अग्रिमम् । पश्चिमम् । द्वित्वं शक्यमकर्तुम् । अन्ताच्च ।
अन्तिमम् ।

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ १६८ ॥

आभ्यां द्युद्युलौ वा स्तस्तयोस्तुद् च । पक्षे कालाट्टजू ।
पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । घकालतनेष्वित्यलुक् । पूर्वाह्णः
सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णेतनं अपराह्णेतनमित्येव । ठ्वा पौ-
र्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् ॥

तत्र जातः ॥ १६९ ॥

अणादयो घादयश्च प्रकृताः तेषामर्थाः समर्थविभक्तयश्चे-
तः परं निर्दिश्यन्ते । सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घा-
दयश्च स्युः । स्त्रुप्ते जातः स्रौघः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवा-
रपारीण इत्यादि । ननु शेष इत्यस्य लक्षणतया चाक्षुषं रूप-
मित्यादाविव जातादिष्वप्यणादयः सिद्धाः । अधिकारतया च
घादयः । तस्मादर्थस्तावन्न निर्देष्टव्याः समर्थविभक्तयोऽप्याक्षे-
पादेव लप्स्यन्ते । चाक्षुषं रूपमित्यत्र तृतीया यथा । अत एव
नियमार्थत्वमपि न शङ्क्यम् । जातादिष्वेवेत्यादिनियमे चाक्षुषमि-
त्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । तत्रास्ते शेतेऽस्त्यादौ त्वनभिधानाच्च भ-
विष्यति अङ्गुल्या खनति वृक्षमूलादागत इत्यादौ यथा ।
अत्राहुः प्राट्पष्ठवित्यादीनपवादांस्तत्र तत्र विशेषे वक्तुं जा-
ताद्यर्था अवश्यं वक्तव्यास्ते योगविभागेन विभक्तिविशेषसमभि-
व्याहारेण वोक्ताः स्पष्टत्वार्थम् । यानि तु निरपवादान्यथादेश-

नानि कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यादीनि स्पष्टत्वार्यान्येवेति ।

प्रावृषष्ठप् ॥ १७० ॥

एण्यस्यापवादः । पित्वादनुदात्तः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ।

संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ १७१ ॥

ऋत्वणोऽपवादः । शारदकाः । दर्भविशेषाणां मुद्गविशेषा-
णां च । संज्ञायां किम् । शारदं सस्यम् । केचित्संज्ञायामित्ये-
तत्कृतलब्धेत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तयतीति वृत्तिकारः ।

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद् वुन् ॥ १७२ ॥

पूर्वाह्नकः । अपरान्हकः । विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामि-
त्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलकः । नक्षत्राणोऽपवादः । प्रदो-
षकः । निशाप्रदोषाभ्याञ्चेत्यस्यापवादः । अवस्करकः । औत्स-
र्गिकस्याणोऽपवादः । असंज्ञायां तु यथाप्राप्तं ठञादय एवेत्येके ।

पथः पन्थ च ॥ १७३ ॥

पथि जातः पन्थकः ।

अमावास्याया वा ॥ १७४ ॥

सन्धिवेलाद्यणोऽपवादः । अमावास्यकः । आमावा-
स्यः । अमावस्यदन्यतरस्यामिति सूत्रेणामापूर्वाद्विसेर्ण्यति
वृद्धौ पक्षे ह्रस्वो निपात्यते । तेन ह्रस्वपक्षे एकदेशविकृतस्या-
नन्यत्वादण्वुनौ स्त एव । आमावास्यः । अमावस्यकः ।
ये तु सन्धिवेलादिष्विह सूत्रे च ह्रस्वोपधमधीयते तेषां दो-
र्वोपधान्न स्यात् । विकृत्या प्रकृतेरग्रहणादिति न्यासकारः
हरदत्तोऽप्येवम् । अकृतवृद्धेर्द्विप्रकृतिभूतस्येदं ग्रहणमित्या-
श्रित्य ह्रस्वपाठोऽपि समर्थयितुं शक्यते ।

अ च ॥ १७५ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययः स्यात् । अमावास्यः ।
अमावस्यः । पक्षेऽण्वुनाबुक्तौ । तथा चामावास्यायां जाते षड्
रूपाणि । सकारद्वित्वविकल्पात् द्वादशेत्यवधेयम् ।

सिन्धवपकराभ्या कन् ॥ १७६ ॥

सिन्धुशब्दात् कच्छाद्यणि मनुष्यबुञि च प्राप्तेऽपकरश-
ब्दात् औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते । सिन्धुकः । अपकरकः ।

अणजौ च ॥ १७७ ॥

क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः ।

श्रविष्ठाफलगुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तवि-

शाखाषाढाबहुलाल्लुक् ॥ १७८ ॥

एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्या-
त् । लुक्त्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । श्रविष्ठासु जातः श्र-
विष्टः । फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः ।
हस्तः । विशाखः । अषाढः । कृत्तिकापर्यायस्य बहुलाशब्दस्य
समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वेन सूत्रे निर्देशः न तु बहुव्रीह्यादान-
निमित्तकस्य बहुलशब्दस्य श्रविष्ठादिभिः साहचर्यात् । कथं
तर्हि अव्ययाच्चयमिति सूत्रे शैषिकाणां विप्रतिषेधानिरूपणप्रस्ता-
वे भाष्यं सौवात इति । न च कृदिकारादिति ङीष्न्तात् स्वा-
तीशब्दाज्जातार्थे इदं रूपमस्तिवति वाच्यम् । प्रातिपदिकग्रह-
णे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । अत्र कैयटः । भवार्थेऽण् जा-
ते तु श्रविष्टेत्यादिना लुक् स्यादिति । संधिवेलादिसूत्रे ह-
रदत्तोऽप्येवम् । माधवस्तु सूत्रे स्वातीतिष्येतिङीष्न्तं पठन्
जातार्थेऽप्यङीष्न्तस्य सौवात इति रूपमिच्छति । एतच्चात सा-

तत्तयगमने इत्यत्र धातुवृत्तौ स्पष्टम् । लुक्प्रकरणे चित्रारेव-
तीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् । चित्रायां जाता चित्रा ।
रेवती । रोहिणी । यद्यपि गौरादिषु रेवती नक्षत्रे रोहिणी न-
क्षत्र इति पठ्यते । तत्रेमौ नक्षत्रवाचिनौ । जातार्थवृत्तित्वा-
त् । तथा पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादाभ्यां ङीप् । प्रथमो-
त्पन्नस्तु लुक् तद्धितलुकीति लुप्यते । फल्गुन्यपाढाभ्यां टानौ
वक्तव्यौ । स्त्रियामित्येव । टो ङीवर्थः । नकारः स्वरार्थः ।
विधानसामर्थ्यादनयोर्न लुक् । फल्गुनी । अपाढा । श्रविष्ठा-
पाढाभ्यां छण् वक्तव्यः । स्त्रियामितीह नापेक्ष्यते । श्रविष्ठी-
यः । आषाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालस्वरशालाच्च ॥ १७९ ॥

एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातो गोस्था-
नः । अपूर्वस्थानः । गोशालः । स्वरशालः । गोशालशब्द-
स्य विभापासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । तत्साहचर्यात् स्वर-
शालेऽप्येवमेव न तु द्वन्द्वैकत्वप्रयुक्तम् । एकादेशस्य पूर्वं प्र-
त्यन्तवद्भावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा स्त्रियामपि लुग्भवत्ये-
व । यद्यपि टावन्तयोः पाठे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्नपुंस-
काभ्यां लुक् सिद्धत्येव तथापि लाघवार्थह्रस्वपाठ इति हरदत्तः ।

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ॥ १८० ॥

एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात् । वत्सशाले जातः
वत्सशालः । वात्सशालः । अभिजित् । आभिजितः ।
अश्वयुक् । आश्वयुजः । शतभिषक् । शतभिषजः ।
पक्षे शतभिषः । अण् ङिद्वा विधीयत इति ङित्वम् । एत-
च्च दृष्टं सामेत्यधिकारे उक्तम् । अभिजिन्नामकं हि मुहूर्तम-

प्यस्ति । अश्वयुक्शतभिषजोस्तु प्रपञ्चार्य ग्रहणम् । इह व-
त्सशालेति ह्रस्वान्तस्य दीर्घान्तस्य वा ग्रहणम् ।

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ १८१ ॥

नक्षत्रेभ्यः परस्य जाते प्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् ।
रोहिणः । रौहिणः । चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्या-
नमित्येतत्तु स्त्रियां लुगेव यथा स्यादित्येतदर्थं न तु स्त्रियामेव
लुगर्थम् । वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादेव लुग्य-
वस्थायां सिद्धायां बहुलग्रहणं कचिदन्यदेवेत्यर्थम् । तेन टानौ
वक्तव्यावित्यादि सिद्धम् ।

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ १८२ ॥

तत्रेत्येव । स्रुष्टे कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौष्ठः ।
राष्ट्रियः । यद्यपि कृतक्रीतत्वे जातलब्धत्वयोर्व्याप्ये तथापि
पृथगुपादानं कृतत्वप्रकारकेऽपि बोधे शैषिकाः साधका इति बो-
धयितुम् । अत एव जाते लुभाजामपि कृते लुङ् नेत्यवधेयम् ।

प्रायभवः ॥ १८३ ॥

तत्रेत्येव । स्रुष्टे प्रायेण बाहुल्येन भवतीति स्रौष्ठः । न
च तत्र भव इत्यनेन गतार्थता भवप्रायभवयोर्लब्धक्रीतयोरि-
वाविशिष्टत्वविशिष्टत्वाभ्यां भेदात् ।

उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् ॥ १८४ ॥

औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः । उपजान्वा-
दयः सामीप्येऽव्ययीभावः । समाहारद्वन्द्वात्सौत्रपुलिङ्गनिर्देशः ।

सम्भूते ॥ १८५ ॥

तत्रेत्येव । स्रुष्टे सम्भवति स्रौष्ठः । इदानीं स्रुष्टे स-

म्भाव्यते तत्प्रमाणान्नातिरिच्यते वा यः सेनादिरर्थं स
एवमुच्यते । सूत्रे तन्त्राद्याश्रयणादनवकृत्स्निराधेयस्याधारात्
परिमाणानतिरेकश्चेत्यर्थद्वयमपि विवक्षितम् ।

कोशाडूढञ् ॥ १८६ ॥

कौशेयं वस्त्रम् । रुढीयम् । कोशे सम्भवस्तु सत्कार्य-
वादाश्रयणात् । मतान्तरे तु विकारप्रकरणे एण्या ढवित्यस्या-
नन्तरं कोशाच्चेति पाठ्यम् । तथा च वार्त्तिकम् । विकारे
कोशाडूढञ् सम्भूते ह्यर्थानुपपत्तिरिति ।

कालात्साधुपुण्यत्पच्यमानेषु ॥ १८७ ॥

हेमन्ते साधुर्हेमन्तः प्रकारः । शैशिरमनुलेपनम् । वसन्ते
पुण्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । ग्रैष्म्यः पाटलाः । शरदि
पच्यन्ते शारदाः शालयः । ग्रैष्मा यवाः ।

उत्ते च ॥ १८८ ॥

कालविशेषार्थात् सप्तम्यन्तादुत्तेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः
स्युः । हेमन्ते उप्यन्ते हेमन्ता यवाः । ग्रैष्मा ब्रीहयः ।
सूत्रे भूतकालोऽतन्त्रः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

आश्वयुज्या वुञ् ॥ १८९ ॥

उत्तेऽर्थे । ठञोऽपवादः । वकारः स्वरार्थ उत्तरत्र वृद्ध्यर्थ-
श्च । आश्वयुज्यामुक्ता आश्वयुजका माषाः ।

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ १९० ॥

आभ्यां वुञ् वा स्यादुत्ते । पक्षे ऋत्वण् । ग्रैष्मकं ग्रैष्मं वा
शस्यम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ।

देयमृणे ॥ १९१ ॥

कालादित्येव । मासे देयमृणं मासिकम् । ऋणे किम् ।
मासे देया भिक्षा ।

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् बुन् ॥ १९२ ॥

यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्
कलापी । तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलं अश्व-
त्थः फले लुक् । तद्युक्तः कालोऽश्वत्थः । यस्मिन्
कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् । यस्मिन्यव-
बुसमुत्पद्यते तत्र देयं यवबुसकम् ।

ग्रीष्मावरसमाद् बुञ् ॥ १९३ ॥

ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मिकम् । आवरसमकम् । समाशब्दो
वर्षपर्यायः अवरा चासौ समा चेति कर्मधारयः । न च
दिक्संख्ये संज्ञायामेवेति नियमः अवरशब्दस्यादिकशब्दत्वात् ।
आगामिनां वत्सराणामाद्ये संवत्सरे देयमावरसमकम् ।
अतीते वत्सरे देयं यदद्यापि न दत्तं तदित्यन्ये ।

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च ॥ १९४ ॥

चाद् बुञ् । संवत्सरे देयमृणं सावत्सारिकं सांवत्सरकम् ।
आग्रहायणिकं आग्रहायणकम् । सन्धिबेलादिषु संवत्सरा-
त् फलपर्वणोरिति पठितम् । तत्र फले ऋणत्वेन विव-
क्षितेऽण् प्राप्तः । सोऽनेन ठञ् बाध्यते । एतदर्थमेव हि
ठञ्ग्रहणम् । अन्यथा वेत्येव ब्रूयात् ॥

व्याहरति मृगः ॥ १९५ ॥

कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायत इत्यर्थे यथाविहितं

स्युः प्रत्ययाः यो व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति
नैशो मृगः । नैशिकः । प्रादोपः । प्रादोपिकः । मृगः कि-
म् । निशायां व्याहरत्युल्लङ्घकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ १९६ ॥

प्रथमान्तात् कालार्थात् सोढोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः
स्यात् । अस्येति नेयं कर्त्तरि षष्ठी । न लोकोति निषेधात् ।
किन्तु कर्त्तुरेव शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । सोढमभ्यस्तम् । का-
लस्य स्वरूपेणाभ्यासायोगात् तत्सहचरितक्रियावृत्तेरयं प्रत्य-
यः । निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशः ।
नैशिकः ।

तत्र भवः ॥ १९७ ॥

कालादिति निवृत्तम् । कालसम्बद्धस्य तत्रेत्यस्य निवृत्तये
पुनस्तत्रग्रहणात् । न च पूर्वसूत्रस्थस्य तदित्यस्य व्यावृत्तये
तत्र ग्रहणमिति वाच्यम् । तदस्येति सूत्रस्येति सूत्रस्येत उ-
त्तरत्रापि सुपठत्वात् । यद्यपि भूधातुरुत्पत्तावपि वर्त्तते त-
थापीह सत्तार्थ एव शृण्वते । तत्र जात इति पृथग्रहणात् ।
सुप्ते भवः सौप्तः । राष्ट्रियः ।

दिगादिभ्यो यत् ॥ १९८ ॥

दिश्यम् । वर्ग्यम् । दिश् । वर्ग । पूग । पक्ष । धार्य । मित्र ।
मेधा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । साक्षिन् ।
आदि । अन्त । मुखा । जघन । मेष । यूथ । उदकात्संज्ञायाम् ।
न्याय । वंश । अनुवंश । वेश । काल । आकाश । दिगादिः ।
मुखजघनशब्दयोरिह पाठः शरीरावयवार्थः । सेनाया मुखे
जघने च भवं मुख्यं जघन्यम् ।

शरीरावयवाच्च ॥ १९९ ॥

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् ।

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दञ् ॥ २०० ॥

दृतिश्चर्मविकारः शरीरावयवश्च । तत्र भवं दार्त्तयम् ।
कुक्षिशब्दो धूमादिः ततो धूमादिभ्यश्चेति वुञि प्राप्तेऽनेन
दञ् । कौक्षेयम् । कालशेयम् । कलशस्तु त्रिषु द्वयोः । घटः
कुठनिपावस्त्रीत्यमरः स्त्रियां कलशिः कलशी चेति तद्व्या-
ख्यातारः । तालव्या अपि दन्त्याश्च । शंवशूकरपांशवः । कलशः
शम्बलं चैव जिह्वायां रशना तथेति शब्दभेदः । तथा दण्डाहतं
कालशेयमरिष्टमपि गोरस इत्यमरस्य व्याख्यावसरे सेचपात्रं
कलशिः । बस्तिर्नाभेरधस्तत्र भवं वास्तेयम् । अस्तिशब्दः प्राति-
पदिकविभक्तिप्रतिरूपकनिपातसंज्ञम् । तच्च तिङन्तेन समानार्थं
भिन्नार्थं च । आद्यं यथा । अस्तिक्षीरा गौः । द्वितीयं यथा ।
अस्तिमान् । धनवानित्यर्थः । तदिहाविशेषादुभयोर्ग्रहणम् ।
आस्तेयमिति न्यासकारहरदत्तौ । मनुविवधौ भाष्यकैयट-
पर्यालोचनया तु नायं धनवाची किन्तु वृत्तौ धनकर्तृकां स-
त्तामाहेति लभ्यते । अत एवास्तिसामानाधिकारण्याभा-
वान्मत्वर्थं तत्र यत्रः कृतः । आहेयम् ।

ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ २०१ ॥

चात् दञ् । शरीरावयवाच्चेति यतोऽपवादः । ग्रीवाशब्दो
धमनीसङ्गे वर्तते । तत्रोद्भूतावयवसङ्गविवक्षायां बहुवचना-
न्तात्प्रत्यय इति सूचयितुं सूत्रे बहुवचनम् । तिरोहितावयवभे-
दविवक्षायां तु एकवचनान्तादप्यण्द्वौ स्त एव । ग्रैवेय-
म् । ग्रैवम् ॥

गम्भीराञ्ज्यः ॥ २०२ ॥

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् ।

अव्ययीभावाच्च ॥ २०३ ॥

परिमुखं भवं पारिमुख्यम् । पारिहनव्यम् । परिमुखादिभ्य एवेष्ट्यते । नेह । औपकूलः । औपशालः । दिगादिगणानन्तरं परिमुखादिगणः पठ्यते । तत्सामर्थ्यादिह सूत्रे ऽव्ययीभावपदं तन्मात्रपरमिति निर्णायते । नहि परिमुखादीनामष्टाध्याय्यां कार्यान्तरविहितमस्ति । परिमुखादिभ्य इत्येव तु न सूत्रितम् । बहुव्रीहितत्पुरुषयोरपि प्रसङ्गात् । अव्ययीभावग्रहणस्योत्तरत्रोपयोगाच्च । परिमुख । परिहनु । पर्योष्ट । पर्युलूखल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्थल । उपकलाप । अनुतिल । अनुशीत । अनुभाव । अनुपूप । अनुवंश । इह ये परिपूर्वास्तत्र यदि वर्जनं गम्यते ततोऽपपरिबहिरश्रवः पञ्चम्येति समासः । अथ सर्वतो भावस्ततोऽस्मादेव निपातनादव्ययीभावः । उपपूर्वेषु सामीप्ये । अनुपूर्वेष्वनुयत्समया । यस्य चायामः । पश्चादर्थे यदव्ययमिति च यथाभिधानसमासः । परिमुखादिगणे प्रतिशाखशब्दोऽपि बोध्यः । तथा च शाख्व व्याप्ताविति धातौ प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम् । अव्ययीभावाच्चेति भवार्थे ज्य इति माधवः ।

अन्तःपूर्वपदावृज् ॥ २०४ ॥

अव्ययीभावादित्यनुवर्त्तते । वेश्मनि अन्तर्वेश्मम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तत्र भवमान्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् । अत्र श्लोकवार्त्तिकम् ।

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्ट्यते ।

उर्ध्वं दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः कुम्जनस्य परस्य च ।

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥

मध्यमध्यन्दिनश्चास्मात् स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ।

वाहो दैव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं चञ्च इष्ट्यते ॥

सामानिकः । सामानग्रामिकः । आत्मनि अध्या-
त्मम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अनश्चेति टच् समासान्तः ।
आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । अनुश-
तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । अध्यात्मादिराकृतिगणः । एवं
च समानस्य तदादेरित्यादिरस्यैव प्रपञ्चः । उर्ध्वशब्देन
समानार्थं उर्ध्वं शब्दो मान्तः । स च एतद्वृत्तिविषय ए-
वेति वृत्तिमतम् । कैयटस्तु दम उत्तरपदे ठञ्संनियोगेनोर्ध्व-
शब्दस्य मान्तत्वं निपात्यत इत्याह । और्ध्वदमिकः । देह-
चेति । उर्ध्वशब्दपूर्वादेव । मान्तत्वं तु नेह निपात्यते । और्ध्व-
देहिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । एतयोरनुशतिका-
दित्वादुभयपदवृद्धिः । १ । मुखेत्यादिश्लोकार्थं गहादिठस्यैव
प्रपञ्चः । उत्तरार्धेन तु मध्यादीयमण्मीयाः । मध्यीयः । मा-
ध्यमः । मध्यमीयः । ननु मण्मीययोरिह किं फलम् । गहा-
दिषु मध्यममध्यमं चाण् चरण इत्यनेन मध्यममध्यमीययोः
सिद्धत्वात् । सत्यम् । तत्र पृथिवीमध्यवाचिन एव ग्र-
हणमित्युक्तम् । जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव म-
ध्यमीय इति यथा स्यात् । मध्यान्तरवाचिनो मा भूदिति ।
इह तु मध्यान्तरवाचिनोऽपि भवार्थं मीयप्रत्ययो विधीय-
ते । तथा गहादिपाठेन पृथिवीमध्यं निवास एषामित्यस्मि-

त्रैवार्थे माध्यमा इति सिद्धम् । चरणसम्बन्धेन निवासल-
क्षणोऽणित्युक्तत्वात् । इह तु मध्यान्तरवाचिनो भवार्थे मण्-
प्रत्ययो विधीयत इति शेषः ॥ २ ॥ मध्येत्यनुकार्यानुकरण-
योरभेदविवक्षया विभक्तिर्न कृता । मध्यशब्दो मध्यमभावं
लभते दिनञ् च प्रत्ययः । जित्वादाद्युदात्तता । माध्यन्दिनं
सवनं चारुपते । माध्यंदिनस्य सवनस्य दध्नः । स्था-
म्न इति । स्थामन्शब्दान्तादित्यर्थः । एवमजिनान्तात् ।
उभयत्रापि भाष्यकारीयमुदाहरणं तदन्तविधौ प्रमा-
णम् । अश्वस्येव स्थाम बलं यस्येति बहुव्रीहिः । पृषोद-
रादित्वात्सस्य तः । ततो भवार्थे अकारः । दित्यादित्येति-
सूत्रे स्थाम्नोऽकार इति वार्त्तिकात् तस्यानेन लुक् । अश्व-
त्थामा । सिंहाजिने भवः सिंहाजिनः । अणो लुक् । बाह्यो
दैव्य इति श्लोकार्थे पञ्चजनाञ्ज्यो विधीयते । गम्भीराज्य
इत्यत्र पञ्चजनादुपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति फालितोऽर्थः ।
अन्यः सर्वोऽण्यनुवादः प्राग्दीव्यत इत्यत्र पठितेन जाता-
द्यर्थान्तरानुरोधादवश्यादर्त्तव्येन देवस्य यज्वौ बहिषष्टि-
लोप इत्यनेन गम्भीराज्य इति सूत्रेण च गतार्थत्वात् ।

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ २०५ ॥

ग्रामान्तादव्ययीभावाद्गृञ् स्यादणोऽपवादः । पारिग्रा-
मिकः । आनुग्रामिकः ।

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥ २०६ ॥

यतोऽपवादः । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

वर्गान्ताच्च ॥ २०७ ॥

कवर्गीयम् ।

अशब्दे यत्स्वावन्यतरस्याम् ॥ २०८ ॥

पूर्वेण पक्षे छः । मद्गर्ग्यः । मद्गर्गिणः । मद्गर्गियः । अ-
शब्दे किम् । कवर्गीयो वर्णः ।

कर्णललाटात्कनलङ्कारे ॥ २०९ ॥

यतोऽपवादः । कर्णिका । ललाटिका । अलङ्कारे किम् ।
कर्णम् । ललाट्यम् ।

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ २१० ॥

इति शब्दो वाक्यार्थं परामृशति तत्समीपे चकारस्तत्र
भव इति वाक्यार्थमाक्षिपति । व्याख्यातव्यस्य ग्रन्थस्य नाम
प्रतिपादकम् । तच्च शक्त्या लक्षणया वेत्यत्र नाग्रहः । त-
स्मात्षट्च्यन्ताद्व्याख्यानकरणे सप्तम्यन्तात्तु भवार्थे प्रत्ययाः
स्युः । यद्यपि तस्येदं तत्र भव इति सूत्राभ्यां गतार्थता त-
थापि ठञादिकानपवादान्वक्तुमिमावर्थौ निर्देष्टव्यावेव प्रसङ्गा-
न्वणादिकं विधीयते । सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः ।
तैङ्गः । कार्तः । सुप्सु भवं सौपम् । व्याख्यातव्यनाम्नः
किम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । पाटलिपुत्रं हि
तया व्याख्यायते इहकूसन्निवेशविशिष्टमिति । नत्विदं व्या-
ख्यातव्यस्य नाम ग्रन्थेष्वेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् ।
नामग्रहणस्य च प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थत्वात् ।

बह्वचोन्तोऽदात्ताट्ठञ् ॥ २११ ॥

अणोऽपवादः । षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वं
तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः । बह्वचः कि-
म् । ब्यचष्टकं वक्ष्यति । एकाच् प्रत्युदाहार्यः । सौपम् ।
तैङ्गम् । अन्तोदात्तात्किम् । संहितायाः । सांहितम् । गति-

स्वरेणाद्युदात्तोऽयम् । अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । उदात्तादित्यु-
क्तेऽपि वर्णग्रहणे तदन्तग्रहणात् । वर्णादनुदात्तादित्यत्र यथा ।

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ २१२ ॥

क्रतुयज्ञशब्दौ सोमसाध्येषु यागेषु प्रसिद्धौ । तत्रा-
न्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोपादानसामर्थ्यादसोमका अ-
पीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्त्तमाना
अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणम् । ग्रन्थानामेव व्याख्येय-
ताया उक्तत्वात् । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसू-
यिकः । असोमकेभ्यः पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवच-
नं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । पाञ्चौदनिकः । अनन्तोदात्ता-
र्थ आरम्भः । तथाहि राजसूयवाजपेयशब्दौ कृदुत्तरपद-
कृतिस्वरेण मध्योदात्तौ । राज्ञा क्षत्रियेण सूयते राजा सो-
मः सूयतेऽन्नेति वा । राजसूयेति क्यप् तत एव निपातना-
त्समासः षष्ठीसमासो वा । पीयतेऽस्मिन्निति पेयः बाहुल्य-
कादधिकरणे यत् । वाजो यवाग्रूभेदः । तस्य पेयो वाज-
पेयः । नन्वस्तूभयोरुदाहरणता अग्निष्टोमादीनां तु कथम् । ते
ह्यन्तोदात्ताः तथा हि स्तुतिः स्तोमः अग्नेः स्तोमोऽस्मिन्नि-
ति बहुव्रीहिः । परादिश्च परान्तश्चेत्यन्तोदात्तः पाकशब्दो-
ल्पपर्यायः प्रशस्तपर्यायो वा । योमा पाकेन । तं पाकेन म-
नसेत्यादौ तथा दर्शनात् । पाकश्चासौ यज्ञश्चेति कर्मधार-
यः । नवैर्त्रीहिभिर्भ्यजनं नवयज्ञः । आग्रयणम् । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्माद् वृत्तिकारोक्तान्युदाहर-
णानि असङ्गतानीति चेत् । सत्यम् । अन्यार्थमस्मिन्नारब्धे
सति अन्तोदात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परत्वाद्नेनैव भाव्य-

मिति वृत्तिकृत आशयो बोध्यः ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ २१३ ॥

ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे
व्याख्यानं चाध्याये ठञ् स्यात् ऋषिश्चेह प्रवृतः सच भृ-
वादिः । होत्राध्वर्युणा च प्रव्रियत इति प्रवर इति व्युत्प-
त्तेः । ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यप् । उक्तञ्च । भार्गवच्यावनाप्रवा-
नौर्वजामदग्न्येति । होताजमदग्निवदूर्ध्ववदप्रवानवच्छयवनवद्-
भृगुवादित्यध्वर्युरिति । योगरूढश्चायं गोत्रसपिण्डादिशब्दव-
त् । गीयन्ते कीर्त्यन्ते येन वंश्यास्तद्गोत्रम् । समानः पिण्डो
ऽस्येति सपिण्ड इत्यपि हि योगोऽतिप्रसक्तः । ऋषिशब्दो य-
द्यप्यन्यत्र मन्त्रदृष्टरि प्रसिद्धस्तथापीह लक्ष्यानुरोधादस-
मानार्पगोत्रजामित्यादौ दृष्टत्वाच्च प्रवरपर इति दिक् । वसि-
ष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वासिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वासिष्ठी-
कोऽध्यायः । अध्यायेष्विति किम् । वासिष्ठी ऋक् । भवा-
र्थेऽण् । एवकारः सर्वं वाक्यं सावधारणमिति ज्ञापयति ।
न्यायसिद्धं चेदम् । उद्देश्यतावच्छेदकावेच्छदेन विधेयान्वयात् ।

पौरोडाशपुरोडाशात्पठन् ॥ २१४ ॥

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः । स एव पौरोडाशो-
ऽपि । आभ्यां पठन् स्यात् । पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकी ।
षित्वाण्डीष् । पुरो दाश्यते पुरोडाशः । दाश्ट दाने कर्मणि
घञ् । इहैव निपातनादस्य डत्वम् ॥

छन्दसो यदणौ ॥ २१५ ॥

अञ्जलक्षणस्य ठकोऽपवादः । छन्दस्यः । छान्दसः । इ-
हार्थयोः प्रत्ययाभ्यां यथासंख्यं न । अस्वरितत्वात् ।

द्वयजृद्धब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामा-

ख्याताट्ठक् ॥ २१६ ॥

अचः । ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋत् । चातुर्होतृकः । ब्राह्म-
णिकः । आर्चिकः । प्राथमिकः । आध्वरिकः । गौरश्चरणि-
कः । नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थमिति वार्त्तिकम् ।
आख्यातार्थं विगृहीतग्रहणं नामशब्दात्तु द्व्यच्त्वादेव सि-
द्धम् । नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ।

अणूगयनादिभ्यः ॥ २१७ ॥

एभ्योऽण् स्याद्भवे व्याख्याने च । ठजादेरपवादः । आ-
गयनः । अणूग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । वास्तुविद्यः । इह ठजा
मुक्ते छो मा भूत् । ऋगयन । अयनशब्दो भावसाधनोऽप्य-
भेदोपचाराद्ग्रन्थे वर्त्तते । अनो भावकर्मवचन इत्यन्तोदात्तः ।
पदव्याख्यान । इह मन्क्तिन्व्याख्यानेत्यन्तोदात्तः । छन्दो-
मान अयमृगयनवत् । मनेर्घञि तु थादिस्वरः । छन्दोभाषा ।
कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । गुरोश्च हल इसकारे भाषाशब्दनिष्प-
त्तेः । छन्दोविचिति । मन्क्तिन्नित्यन्तोदात्तः । पुनरुक्तश-
ब्दस्थाथादिस्वरेण । निरुक्तशब्दः संज्ञायामनाचितादीना-
मिति । निगमशब्दो गोचरादिसूत्रे घान्तो निपातितः । वास्तु-
विद्यानक्षत्रविद्याङ्गविद्येति समासस्वरेण । उत्पातोत्पादशब्दौ
थाथादिस्वरेण । अशेः सरः वसेः संपूर्वाच्चिदिति संव-
त्सरशब्दोऽन्तोदात्तः । मुहूर्त्तनिमित्तशब्दौ प्रातिपदिकस्वरे-
ण । उपनिपूर्वात्सदेः क्तिप् उपनिषत् कृत्स्वरः । विद्यान्याय-
शिक्षाशब्देभ्यो द्व्यचष्टक् प्राप्तः । व्याकरणशब्दाद् वृद्धाच्छः
प्राप्तः तदिह यथासम्भवं ठज्ठक्छा बाध्याः । इत्यृगयनादिः ।

तत आगतः ॥ २१८ ॥

सुग्रादागतः स्रौघः ।

ठगायस्थानेभ्यः ॥ २१९ ॥

एत्येनं स्वामी । स्वामिनमयमेतीति वा आयः स्वा-
मिग्राहो भागः स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । तद्वाचि-
भ्यष्टक् स्यादणोऽपवादः । शुक्रशालाया आगतः शौक्लशा-
लिकः । वृद्धाच्छं परत्वाद्वाधते । आपणिकः । आकरिकः ।
बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ २२० ॥

आयस्थानठक्श्लादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः
शौण्डिकः । कार्कणः । कृकणपर्णाद् भारद्वाज इति छे प्राप्ते ।
तीर्थशब्दस्य धूमादित्वादाणि प्राप्तेऽण् । तैर्थः । औदपानः ।
उदपानशब्दस्योत्सादित्वादञ् प्राप्तः । पुनरण्ग्रहणान्न भव-
ति । यथाप्राप्तविधाने हि आयस्थानठक् मा भूत् । अञ् तु
स्यादेव । तदिह ठक्छबुजबो बाध्याः । स्थण्डिल उपल भूमि
तृण पर्ण शुण्डिकादिः ।

विद्यायोनिस्म्बन्धेभ्यो वुञ् ॥ २२१ ॥

विद्यायोनिऋतः सम्बन्धो येषां तेभ्यो वुञ् स्यादणोऽपवा-
दः । छं तु परत्वाद् बाधते । उपाध्यायादागत औपाध्याय-
कः । शैष्यकः । आचार्यकः । मातामहकः । पैतामहकः ।
मातुलकः ।

ऋतष्ठञ् ॥ २२२ ॥

वुञोऽपवादः । विद्यायोनिस्म्बन्धेभ्य इत्येव । होतृक-

म् । मातृकम् । भ्रातृकम् । उष्कविति वक्तव्ये तपरकरणं
ठञ्ग्रहणं च चिन्त्यप्रयोजनमिति प्राञ्चः । पौतृकी विद्येत्यत्र
हीवर्थं ठञिति तु तत्त्वम् । कञ्ग्रहणेन सिद्धमिति चेत् तर्हि
यादृशीत्यादि न स्यात् । तदनुबन्धकग्रहणेऽतथाभूताग्रहणात् ।

पितुर्यच्च ॥ २२३ ॥

चाट्टञ् । रीङ् ऋतः । यस्येतिलोपः । पित्र्यम् । पैतृकम् ।

गोत्रादङ्कवत् ॥ २२४ ॥

लौकिकं गोत्रमित्युक्तम् । अपत्यप्रत्ययान्तादङ्कवत्प्रत्ययाः
स्युः अङ्के दृष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशो न तु साक्षाद्विहितस्येत्या-
ग्रहः । तेन गोत्रचरणाद् बुञिति बुञपि लभ्यते । स हि
तस्येदमिति सामान्येन विधीयमानोऽपि अज्यविजन्तादन्यत्रा-
ङ्केऽपि दृष्टः । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । कालेभ्यो भववचरणेभ्यो
धर्मवादिति यथा । विदेभ्य आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् ।
सङ्गाङ्केत्युक्तेरजाद्यन्तादिहाप्यण् । औपगवेभ्य आगतमौपग-
वकम् । गोत्रचरणादिति बुञ् ।

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ २२५ ॥

मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतुभ्यस्तावत् समादागतं समरू-
प्यम् । समीयम् । विषमरूप्यम् । विषमीयम् । महादित्वाच्छः ।
विभाषात्र विभाषेति योगविभागादगुणवचनादपि पञ्चमी ।
योगविभागे च व्याख्यानमेव शरणम् । बाहुलकं प्रकृतेस्तनु-
दृष्टेरिति लिङ्गमप्यस्ति । ननु तत आगत इत्यधिकारे हेतु-
मनुष्येभ्य इति निर्देश एव लिङ्गमस्ति चेन्न । जाड्या-
दागत इत्यादिगुणपरतयाऽप्यस्य गतार्थत्वात् । मनुष्येभ्यः ।
दैवदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् । बहुवचनं स्वरूपाविधिनिरासार्थम् ।

मयट् च ॥ २२६ ॥

योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः । सममयम् । वि-
षममयम् । देवदत्तमयम् । टकारः स्त्रियां ङीवर्थः ।

प्रभवति ॥ २२७ ॥

तत् इत्येव । हिमवतः प्रवति हैमवती गङ्गा । दारदी
सिन्धुः । प्रभवति प्रकाशते तत्र प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । उ-
त्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिर्न गृह्यते । तत्र जात इत्यतो भेदेन
निर्देशात् ।

विदूराञ्जयः ॥ २२८ ॥

अणोऽपवादः । विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः । दन्त्य-
मध्योऽयं शाद्वलवत् न तु नद्वलवन्मूर्धन्यमध्यः । स्यादे-
तत् । इह नार्थः सङ्गच्छते । बालवायाद्धि असौ प्रभवति
विदूरे तु संस्क्रियते । सत्यम् । अत एव समाहितं भाष्ये ।

बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥ दिति ।

अस्यार्थः । बालवायशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरादेशं च ।
सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपस्य स्थानिन आक्षेपात् । यथा प-
दञ्च इत्यादौ । अत एव शिवादिषु पठिताभ्यां विश्रवणरव-
णाभ्यामनुरूपो विश्रवाः स्थानितयाऽऽक्षिप्यत इत्युक्तम् । प्र-
कृत्यन्तरमेव वा । विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्यापि वाच-
कोऽस्तीत्यर्थः । न वा इति । वैशब्दोऽक्षमां द्योतयति ।
तत्र पर्वतेऽयं शब्दो न प्रसिद्ध इति चेज्जित्वरीवद्व्यवहरेत् ।
नियतपुरुषापेक्षोऽपि हि व्यवहारो दृश्यते । यथा वणिज एव
बाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति । एवं वैयाकरणा एव अ-

द्विं विदूर इति । एतद्भाष्यं दृष्टेदानीं काव्येष्वपि तथा व्यवहारः । तथा च श्रीहर्षः । तथा विहराद्विरहरतांगमीति ।

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ २२९ ॥

द्वितीयान्ताद् गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् स चेद् गन्ता पन्था दूतो वा । स्त्रुघ्नं गच्छति स्त्रौघ्नः पन्था दूतो वा । साध्वसिद्धिनत्ति । काष्ठानि पचन्तीत्यादाविव करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षया पन्थाः कर्त्ता ।

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ २३० ॥

तदित्येव । स्त्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्त्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् । स्त्रौघ्नाभिमुखनिष्क्रमणे करणीभूतमिति फलितोऽर्थः । पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वे प्रत्ययः ।

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ २३१ ॥

तदित्येव । अधिकृत्येत्येतदपेक्षया च द्वितीया । शारीरक आत्मा तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः । चतुर्लक्षणीसूत्रसंदर्भः । वृद्धाच्छः । वेदान्तग्रन्थेषु तु शारीरकमिति प्रचुरो व्यवहारः । स चौपचारिकः । न तु शैथिकप्रत्ययान्तः । अवृद्धादण् । यथा ययातिमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः यायातः । अत्र वार्त्तिकम् । लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति तादर्थ्य एषा चतुर्थी आख्यायिका नाम गद्यरूपोऽयं ग्रन्थविशेषः । अत एवाख्यानाख्यायिकयोस्तत्र तत्र भेदेनोपादानम् । आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य बहुलं लुबित्यर्थः । वासवदत्ता । सुमनोचरा । कचिन्न । भैमरथी । अभेदोपचारेण गतार्थत्वाभेदं वार्त्तिकमावश्यकम् ।

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ २३२ ॥

शिशुनां कन्दनं शिशुकन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ।
शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् । यमसभीयः । द्वन्द्वा-
त् । अग्निकाश्यपीयः । वाक्यपदीयन्तु वृद्धाच्छेनापि सि-
द्धम् । इन्द्रजननीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः तेन च वि-
रुद्धभोजनीयमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यादि सिद्धम् । अत्र
वार्त्तिकम् । द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । दैवासुरम् ।
राक्षोसुरम् । वृत्तिकारस्त्वाह इन्द्रजननादेराकृतिगणत्वाद्य-
थाभिधानं छः सिद्धः । तथा च शिशुकन्दादित्रयं न कर्त्तव्यं
वार्त्तिकं च नतरामिति ।

सोऽस्य निवासः ॥ २३३ ॥

सुध्नो निवासो वासाधिकरणमस्य सौघ्नः । नन्व-
स्येति कृद्योमे कर्त्तरि षष्ठी । तथा च विशेषणविशेष्यभा-
वव्यत्यासात् सुघ्नाधिकरणकवासकर्त्ता वृत्त्यर्थः । तथा च तत्र
भव इत्येव सिद्धम् । सत्यम् । वासस्य चेतनमात्रकर्तृकतया
प्रसिद्धत्वात् । प्रकारकृतो भेदो बोद्धव्यः । वसन्ति हि मे-
म्नि गुणा च वस्तुनीत्यादौ तूपचारो बोध्यः ॥

अभिजनश्च ॥ २३४ ॥

अभिजनवचनाः पूर्वबान्धवा इति वृत्तिः । अभिजात्यते
पृथ्य इति व्युत्पत्तेरिति भावः । पूर्वबान्धवाः पित्रादयः । बन्धु-
शब्दः प्रजादिः । पूर्वसूत्राद्विह निवास इत्यनुवृत्तम् । तत्स-
मानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्सम्बन्धिति लक्षणा ।
सुध्नोऽभिजनोऽस्य सौघ्नः । यत्र यो वसति स तस्य निवा-
सः । यत्र तु पूर्वैरुपस्थितं सोऽभिजन इति विवेकः । योगाति-

भाग उत्तरार्थः ।

आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ २३५ ॥

पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येति षष्ठ्यर्थे छः
स्यात् । सूत्रे तादर्थ्ये चतुर्थी । आयुधजीविभ्य आयुधजी-
व्यर्थम् । आयुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।
हृद्गोलः पर्वतोऽभिजन एषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः ।
आयुधजीविभ्यः किम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ब्राह्म-
णानां ते आर्क्षोदाः ।

शण्डिकादिभ्यो ङ्यः ॥ २३६ ॥

शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शण्डिक्यः ।

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ २३७ ॥

सिन्ध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे । सै-
न्धवः । वार्णवः । सिन्धु वर्णु गन्धार मधुमत् कम्बोज कुलूत
कम्भीर शाल्व किष्किन्ध गन्धिक उरस् दरत् । सिन्ध्वादयः
प्रायेण कच्छादिष्वपि पठ्यन्ते । तेभ्योऽणि तत एव सिद्धे म-
नुष्यबुजो बाधनार्थं वचनम् । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य
ताक्षशिलः । वार्वर इति ।

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवारात् ठकूछण्डञ्यकः ॥ २३८ ॥

तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः ।
कौचवार्यः ।

भक्तिः ॥ २३९ ॥

सोऽज्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुप्तो
भक्तिरस्य स्त्रौघः । माधुरः ।

अचित्ताददेशकालाट्ठक् ॥ २४० ॥

अणोऽपवादः । वृद्धाच्छं परत्वाद्वाधते । अपूपा भक्ति-
रस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । पायसिकः । अचित्तात्किम् ।
दैवदत्तः । अदेशात् किम् । सौम्यः । अकालात्किम् । ग्रैष्मः ।

महाराजात् ठञ् ॥ २४१ ॥

माहाराजिकः ।

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ २४२ ॥

छाणोरपवादः । वासुदेवकः । अर्जुनकः । अल्पाक्षर-
मजाद्यदन्तमितिसूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन्
ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति । स्यादेतत् । वसुदे-
वस्यापत्यं वासुदेवः । ऋष्यन्धकेत्यण् । तत्र गोत्रत्वात् क्षत्रिय-
त्वाच्चोत्तरसूत्रेण वुञ्वेवास्तु किमनेन वुना । न ह्यत्र वृद्धौ विशे-
षः प्रागेव वृद्धत्वात् । न च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनि-
षेधो दोषः वुन्यपि न कोपधाया इति निषेधस्येष्ट्यमाणत्वात् ।
न चाभ्यर्हितं पूर्वमित्येतज्ज्ञापनमेव फलम् । तथात्वे हि पूर्व-
निपातप्रकरण एवाभ्यर्हितग्रहणमात्रं लाघवात्कुर्यादिति । अ-
त्र भाष्यम् । संज्ञैषा तत्र भवत इति । अयं भावः ।

सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।

ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ॥

इति स्मृतेः परमात्मेह वासुदेवः । सर्वत्रैवासौ वसत्यन्त-
र्यामित्वात् सर्वमत्र वसति वा सर्वस्य ब्रह्मविवर्त्तत्वादिति
वासुः । बाहुलकादुण् । कोकः पुराणपुरुषो नलिनेशश्च
वासुर्नरायणपुनर्वसुविश्वरूपा इति त्रिकाण्डशेषः । वासुश्चासौ
देवश्चेति विग्रहः । तथा च नेयं गोत्राख्या नापि क्षत्रियाख्ये-

ति युक्त एव वुन्वाधिः । अभ्यर्हितं पूर्वमिति तु प्रसङ्गाज्ज्ञापि-
तम् । तदप्यनित्यम् । स्वयुवमघोनामिन्यादिलिङ्गादित्यवधेयम् ॥

गौत्रक्षतियाख्येभ्यो बहुलं वुन् ॥ २४३ ॥

अणोऽपवादः । परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्ति-
रस्य ग्लौचुकायनकः । औपगवकः । क्षत्रियाख्येभ्यः । नाकु-
लकः । साहदेवकः । बहुलग्रहणाच्चेह । पाणिनो भक्तिरस्य
पाणिनीयः ।

जनपदिना जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दा-
नां बहुवचने ॥ २४४ ॥

जनपदिनो जनपदस्वामिनः तद्वाचिनां शब्दानां बहुवच-
ने जनपदवाचिना शब्देन समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्या-
त्प्रत्ययः प्रकृतिश्चेत्यर्थः । जनपदतदवध्योश्चेतिप्रकरणे ये
प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गा नाम जनपदो भक्ति-
रस्य आङ्गकः । वाङ्गकः । सौपौण्ड्रकः । अङ्गाः क्षत्रिया भ-
क्तिरस्य सोऽप्येवम् । जनपदिनां किम् । पञ्चाला ब्राह्मणा
भक्तिरस्य पाञ्चालः । अभेदोपचाराद्ब्राह्मणेषु पञ्चालशब्दस्य
वृत्तिः । तत्रातिदेशाभावादणैव भवति । सर्वमित्यस्य प्रयोज-
नमाह वार्त्तिककारः । सर्ववचनं प्रकृतिनिहासार्थम् । तच्च
मद्रवृज्यर्थमिति । अयं भावः । वृद्धिनिमित्तेषु वुजादिषु वि-
शेषस्य दुर्लभत्वान्मद्रवृज्योः कनि विशेषो बोध्यः । सोऽप्य-
बहुत्व एवेति निहासोऽपचयोऽल्पता । तथाहि मद्राणां राजा ।
अज्मगधकलिङ्गसूरमसादण् । माद्रः । वृजिशब्दात्तु वृद्धेत्कोस-
लाजादाज्यङ् । वाज्यः । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिहासे म-
द्रकः । वृजिकः । जनपदेन समानशब्दानां किम् । पौरवो

राजा भक्तिरस्य पौरवीयः । बहुवचनग्रहणं किम् । एकव-
चनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदेऽतिदेशो यथा स्यात् ।

तेन प्रोक्तम् ॥ २४५ ॥

प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तं प्रध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकाशि-
तमित्यर्थः । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । आपिशलम् ।
काशकृत्स्नम् । प्रकर्षेणेति वचनान्नेह । देवदत्तेनाध्यापितम् ।

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ २४६ ॥

अणोऽपवादः । छन्दासि वाच्येऽयमिष्यते । तित्तिरिणा
प्रोक्ताः श्लोका इत्यत्र तु न भवति । शौनकादिभ्यश्छन्द-
सीत्यत्रास्यानुवर्त्तनात् । छन्दो ब्राह्मणानीति तद्विषयता । य-
द्यपीमे कल्पाः न तु छन्दो नापि ब्राह्मणम् । तथापि छन्दो
ब्राह्मणानीत्यत्र छन्दोग्रहणं स्वर्यते । तेन छन्दःप्रकरणमव्यव-
र्त्तितोऽस्यापि तद्विषयता सिध्यति । स्वरितेनाधिकारमति-
व्याख्यानात् । यद्वा छन्दो ब्राह्मणानीत्यत्र चकारोऽनुक्त-
समुच्चयार्थस्तेन कल्पादेरपि यथाभिधानं तद्विषयता एष्टव्या ।
तित्तिरिणा प्रोक्तं कल्पमधीयते तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः ।
खाण्डिकीयाः । औखीयाः । श्लोकेषु तु अण् न भवति ।
अनभिधानात् ।

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ २४७ ॥

छस्यापवादः । णकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थः । इह तु वृद्धिः
सिद्धैव । न च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधोऽत्र फलम् ।
णिन्यन्तस्याध्येतृवेदितृविषयत्वेन स्त्रियामप्रवृत्तेः । वृत्तावपि
जातेश्चेति सिद्धत्वात् । चरणत्वेन जातित्वात् । काश्यपेन
प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिनः । कौशिकिनः । ऋषिभ्यामि-

ति किम् । इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तं का-
श्यपीयम् ॥

कलापिवैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ २४७ ॥

कलाप्यन्तेवासिनां वैशंपायनान्तेवासिनां च ये वाचकाः
शब्दाः तेभ्योः णिनिः स्यात् ॥ प्रोक्तार्थेऽणोऽपवादः । छं
तु परत्वाद्धाधते । तत्र कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वारः । हरिद्रुः ।
छगली । तुम्बुरुः । उलप इति । वैशंपायनान्तेवासिनस्तु नव ।
आलम्बिचरकः । कलिङ्गः । कमलः । ऋचाभः । आरुणिः ।
ताण्ड्यः । श्यामायनः । कठः । कालापीति । उक्तं च । ह-
रिद्वरेषां प्रथमस्ततः छगलितुम्बुरु । उलपेन चतुर्थेन का-
लापकमिहोच्यते । आलम्बिचरकः प्राचां कलिङ्गकमलावुभौ ।
ऋचाभारुणिताण्ड्याश्च मध्यमीयास्तयः परे । श्यामायन उदी-
च्येषु उक्तौ कठकलापिनाविति । चरक इति वैशंपायनस्या-
ख्या तत्सम्बन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका उच्यन्ते । इह
साक्षाच्छिष्या एव गृह्यन्ते न तु प्रशिष्या अपि । कलापिस्वा-
ढायनग्रहणात् । तथाहि वैशंपायनान्तेवासी कठः । तदन्ते-
वासी स्वाढायनः । तत्किं शौनकादिषु स्वाढायनस्य पाठेन ।
हारिद्रविणः । तौवुरविणः । औलपिनः । छगलिनो द्विनुकं
वक्ष्यति । आलम्बिनः । कालङ्गिनः । कामलिनः । आर्चा-
भिनः । आरुणिनः । ताण्डिनः । श्यामायनिनः । कठाल्लु-
कं वक्ष्यति । कलापिनश्चाणम् ।

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ २४८ ॥

तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्तत्प्रोक्तं पुराणप्रो-
क्ताश्चेत् ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मु-

निना प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु तावत् । भल्लुशाध्यायनप्रेतरेय ए-
भ्यो णिनिः । भालुविनः । शाध्यायनिनः । ऐतरेयिणः ।
कल्पेषु । पिङ्ग अरुणपराज । पैङ्गी कल्पः । आरुणपराजी ।
पुराणप्रोक्तेषु किम् । याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । आश्वरथः
कल्पः । यज्ञवल्काश्वरथशब्दौ करावादी ताभ्यां यजन्ताभ्या-
मणि । तद्विषयता तु नेह प्रतिपदं ब्राह्मणोक्तस्य णिनेरेव त-
द्विधानात् । एतदर्थमेव हि तत्र ब्राह्मणग्रहणं छन्दस्त्वादेव
तद्विषयत्वसिद्धेः । कल्पेषु तर्हि काश्यपिनः कौशिकिन इत्य-
त्रेव स्यादिति चेन्न । अस्य योगस्य छन्दोऽधिकारेऽनु-
वृत्तेः । स तु अनुवर्त्तत इत्युक्तम् । पुराण इति निपातनात्
तुङ्भावः । न चात्यन्तं बाधः । सिद्धशुष्कपक्वन्धैश्चेति
निपातनादेव सिद्धे शुषः कः पचो व इति सूत्राभ्यामबाध-
कान्धपि निपातनानीति ज्ञापितत्वात् । तेन पुरातनमिति सि-
द्धम् । सर्वादिसूत्रे भाष्ये तु बाधकान्येव निपातनानीति
स्थितम् । तत्र पृषोदरादित्वात्पुरातनशब्दः साधुः ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ २४९ ॥

एभ्यो णिनिः स्यात् प्रोक्ते । छाणोरपवादः । शौनकेन
प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् ।
शौनकीया शिक्षा । कठशाठ इति पठ्यते । तत्सङ्घातार्थम् । के-
वलाद्धि लुक् वक्ष्यति । कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीयते काठशा-
टिनः । खाढायनोऽत्र पठ्यते । तत्पाठो ज्ञापनार्थ इत्युक्तमेव ।
कलापिग्रहणादेव तत्सिद्धिरिति चेत् तर्ह्यन्यतरेण साक्षाच्छि-
ष्यग्रहणे ज्ञापिते सामर्थ्यादधिकविधानार्थं सत् इतरोपादानं
परम्पराशिष्ये अप्राप्तस्य विध्यर्थमिति गृहाण ।

कठचरकाल्लुक् ॥ २५० ॥

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठशब्दाद्वैशम्पाय-
नान्तेवासित्वात् णिनिः । चरकादण् । तयोर्लुक् । कठे-
न प्रोक्तमधीयते ये ते कठाः । छन्दसीत्येव । काठाः चारकाः
श्लोकाः ।

कलापिनोऽण् ॥ २५१ ॥

णिनेरपवादः । वैशंपायनान्तेवासित्वात्प्राप्तिः । कलापिना
प्रोक्तमधीयते कालापाः । इनरायनप्रत्यय इति प्रकृतिभावे
प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नञ्चारीत्याद्युपसंख्यानान्दिलोपः ।
अण्ग्रहणसामर्थ्यादधिकविधानार्थं सत् बाधकवाधनार्थम् । तेन
माथुरेण प्रोक्ता माथुरी वृत्तिः । सौलभानि ब्राह्मणानि ।
मौदाः । पैप्यलादाः शाकला इति सिद्धम् । मुद पिप्यलाद
शाकल्य एभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनेरपवादोऽण् ।

छगालिनो ढिनुक् ॥ २५२ ॥

कलाप्यन्तेवासित्वात् णिनेरपवादः । छगालिना प्रोक्तम-
धीयते छागलेयिनः ।

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ २५३ ॥

मण्डूकप्लुत्या णिनिरिह संबध्यते । तद्विषयतेहेष्यते ।
तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्य सूत्रयोश्छन्दस्त्वं तु गौणं बोध्यम् ।
पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं चतुर्लक्षणीरूपमधीयते पाराशरिणो
भिक्षवः । शिलामलते शिलालाः । अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु
सुप्यजाताविति णिनिः । ततोऽस्मिण्णिनौ टिलोपः । शैला-
लिनो नटाः । भिक्षुनटसूत्रयोः किम् । पाराशरम् । शैलालम् ।

कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ २५४ ॥

आभ्यां प्रोक्ते इनिः स्यात् । कर्मन्दिनो भिक्षवः । कुशा-
श्विनो नटाः । भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दम् । कार्शाश्वम् ।

तेनैकदिक् ॥ २५५ ॥

सुदान्नाद्रिणा एकदिक् । सौदामनी ।

तसिश्च ॥ २५६ ॥

पीलुमूलतः ।

उरसो यच्च ॥ २५७ ॥

चात्तसिः । अणो ऽपवादः । उरसो एकदिक् उरस्यः ।
उरस्तः ।

उपज्ञाते ॥ २५८ ॥

तेनेत्येव । विनोपदेशं ज्ञातमुपज्ञातम् । पाणिनिनोपज्ञातं
पाणिनीयम् ।

कृते ग्रन्थे ॥ २५९ ॥

तेनेत्येव । वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ।

संज्ञायाम् ॥ २६० ॥

तृतीयान्तात् कृतेऽर्थे प्रत्ययाः स्युः संज्ञायाम् । अग्रन्था-
र्थमिदम् । माक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् । गार्मुतम् । पैत्तिकम् ।
मधुनः संज्ञा एताः ।

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ २६१ ॥

तेन कृते संज्ञायामित्यनुवर्त्तते । कुलालेन कृतं कौला-
लकम् । वारुडकम् ।

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादज् ॥ २६२ ॥

तेन कृते संज्ञायामित्यनुवर्त्तते । क्षुद्राभिः कृतं सौद्रम् ।
भ्रामरम् । वाटरम् । पादपशब्दाच्चे प्राप्ते अन्येभ्योऽणि अ-
ञ्जिधीयते । केचित्तु पादपशब्दस्थाने पदपशब्दं पठन्ति तन्म-
तेऽण एवायमपवादः ।

इति श्रीशब्दकौस्तुभे चतुर्थस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ।

तस्येदम् ॥ २६३ ॥

अणादयः पञ्च महोत्सर्गाः घादयश्च षष्ठ्यन्तात्संवन्धिनि-
स्युः । उपगोरिदमौपगवम् । राष्ट्रियमित्यादि । अनन्तरादि-
ध्वनभिधानान्न । वहेस्तुराणिद् च । संवोढुः स्वं सांवहित्रम् ।
तुरिति तृन्तृचोः सामान्यग्रहणम् । ढत्वादीनामसिद्धत्वाद-
लौकिकप्रक्रियावाक्ये पूर्वमिद् । ततो निमित्ताभावान्न ढत्वा-
दि । सिद्ध एवात्राण् इडर्थमुपसंख्यानम् । अग्नीधः शरणे
रण् भं च । अग्निमिन्धे इत्यग्नीत् किप् । ऋत्विग्विशेषोऽयम् ।
त्वमग्निद्वतीयत इत्यत्र तु छान्दसं ह्रस्वत्वम् । शरणं गृहं
स्थानं तत्राग्नीध्रम् । तास्थ्यात् मञ्चाः क्रोशन्ति इति
वदत्विति प्रयोगः कल्पसूत्रकाराणम् । प्रत्याश्रावयेदाग्नी-
ध्रमिति । ततः शरणे छः आग्नीध्रीयं धिष्ण्यं परीत्येति
रजो वित्वमाद्युदात्तार्थम् । तथा च प्रयुज्यते । पिवाग्नीध्रात्तव
भागस्य तृणुहीति कश्चित् । तन्न । रण् भं चेति सांप्रदायिक-
णित्वपाठविरोधात् । पाञ्चमिकभाष्यविरोधाच्च । आग्नीध्र-
साधारणादजितिवाचित्त्वे हि आग्नीध्रमिति भाष्ये उदाहृतम् ।
अञ् प्रयुक्त आद्युदात्त इति हि तस्याशयः । रजिति पाठे तु
तन्न सङ्गच्छेतेति दिक् । समिधामाधाने षेष्ण् । समिधेभ्यो

मन्त्रः । षित्वान्डीष् । सामिधेनी । हलस्तद्धितस्येति यलो-
पः । इह ययाग्निः समिध्यते सा समित् । संपदादित्वात्
करणे किप् । ततः कर्मणि षष्ठ्यन्तादाधानकरणे तद्धितः ।
षाट्यसान्नाय्येति सूत्रे सामिधेनीष्विति निपातनादेतत्सिद्धम् ।

रथाद्यत् ॥ २६४ ॥

अणोऽपवादः । रथाद्रथाङ्गे इति वार्त्तिकम् । रथस्येदं
रथ्यं चक्रं युगं वा । कथं तर्हि रथस्य वोढा रथ्य इति त-
द्ब्रूतीति । यद्येवं । अयमेव तद्बोद्धव्यपीष्यताम् । तद्ब्रूतीत्यत्र तु
रथग्रहणं मा कारि । मैवम् । द्वौ रथौ वहति द्विरथ्य इत्यत्र
द्विगोर्लुगनपत्य इति प्राग्दीव्यतीयलुक्प्रसङ्गात् । यत्तु द्वयो
रथयोरङ्गं तत्र द्विरथ इत्येव भवति । रथसीताहलेभ्यो यद्वि-
धाविति तदन्तविधेरुपसंख्यानानात् । अत एव परमरथ्यमिति
सिद्धम् । ननु द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्राचीत्यस्यापकर्षपक्षे कथमत्र
यतो लुगिति चेत् सत्यम् । तद्ब्रूतीत्यत्रस्थग्रहणमेव ज्ञापकमे-
तस्य यतो हलादेरपि लुग्भवतीति अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्य-
र्थमेव स्यादिति ।

पत्तपूर्वादञ् ॥ २६५ ॥

रथादित्येव । पूर्वस्य यतोऽपवादः । पतन्त्यनेन पत्रं
वाहनम् । दाम्नीत्यादिना घृन् । अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथः त-
स्यास्याङ्गमाश्वरथम् ।

पत्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ २६६ ॥

एभ्योऽञ् स्यादणोऽपवादः । पत्राद्वाह इति वार्त्तिकम् ।
अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् । इह
पत्रेत्यर्थग्रहणे इतरयोस्तु स्वरूपग्रहणे व्याख्यानमेव शरणम् ।

हलसीराट्ठक् ॥ २६७ ॥

हलस्येदं हालिकम् । सैरिकम् ।

द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः ॥ २६८ ॥

अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते । काकोलूकिका । काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः । कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका । विवा-
हरूपः सम्बन्ध इत्यर्थः । मिथुनं दम्पती तस्य कर्म क्रिया
निष्पादनम् । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । वुञ्चन्तश्चेह स्त्रियां स्वभा-
वात् । वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । दैवासुरम् । राक्षसुरम् ।

गोत्रचरणाद् वुञ् ॥ २६९ ॥

तस्येदमित्यर्थे । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते ।
ग्लौचुकायनकम् । औपगवकम् । चरणाद्धर्माग्नाययोरिति
वार्त्तिकम् । काठकम् । कालापकम् । वुनि प्रकृते वुञ्विधिरवृ-
द्धेषु वृद्ध्यर्थः । पुंवद्भावनिषेधस्तु कोपधत्वादेव सिद्धः ।

सङ्घाङ्कलक्षणेऽप्यत्र्यञ्जिजामण् ॥ २७० ॥

तस्येदमित्यर्थे । पूर्वस्य वुजोऽपवादः । सङ्घादिषु घो-
षग्रहणमिति वार्त्तिकम् । अत एव यथासंख्यमपि न वैषम्या-
त् । तिस्रः प्रकृतयः प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वारि तत्र
द्वादशोदाहरणानि । अञ् । बैदः सङ्घोऽङ्को घोषो वा । बैदं
लक्षणम् । यञ् । गार्गः । गार्गम् । इञ् । दाक्षः । दा-
क्षम् । अङ्कलक्षणयोर्निघण्टुपर्यायत्वं प्रसिद्धम् । कलङ्काङ्कौ
लाञ्छनं च चिन्हं लक्ष्म च लक्षणमित्यमरः । तथापि पृथ-
ग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरता । परम्परासम्बन्धोऽङ्कः यथा
गवादिनिष्ठः स्वामिना गोद्वारा सम्बन्धः । साक्षात् लक्षणम् ।

यथा विद्वानां विद्या । घोष आभीरस्थानम् । गित्वं डीप्-
पुंवद्भावनिषेधाय च । वैदीं विद्या यस्य वैदीविद्यः । विदा-
नामसाधारणी या विद्या तद्वानित्यर्थः ।

शाकलाद्वा ॥ २७१ ॥

अस्मादण् वा स्यादुक्तेऽर्थे । पक्षे चरणत्वाद् बुञ् । शकलेन
प्रोक्तमधीयते शाकलाः । तेषां सङ्घः अङ्कः घोषो वा शाकलः ।
लक्षणे ल्कीबता ।

छन्दोगौविथकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ज्यः ॥ २७२ ॥

सङ्गादयो निवृत्ताः । एभ्यो ज्यः स्यात्तस्येदमर्थे । च-
रणशब्देभ्यो वुञोऽपवादः । नटात्तु औत्सर्गिकस्याणः । च-
रणाद्धर्माग्नाययोरित्युक्तम् । तत्साहचर्यान्नटशब्दापि तयोरे-
व । छन्दोगानां धर्म आग्नायो वा छान्दोग्यम् । औविथ-
क्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् । अन्यत्र छान्दोगं
कुलमित्यादि ।

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ २७३ ॥

दण्डप्रधाना माणवाः तेषु शिष्येषु च वुञ् न स्यात् ।
गोत्रग्रहणमिहानुवर्त्तते । तेन वुञ् प्रतिषेधोऽयम् । दाक्षाः
प्लाक्षाः दण्डमाणवाः शिष्या वा ।

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ २७४ ॥

तस्येदमित्यर्थे । एषां गोत्रप्रत्ययान्तत्वाद् वुञ्चि प्राप्ते
छो विधीयते । रैवतिकीयः । औदमेधीयाः । वैजवापीयाः ।
अत्र वार्त्तिकद्वयम् । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् आथर्वणिकस्ये-
कलोपश्चेति । द्वयमपीदं वृत्तिकृता सूत्रमध्ये प्रक्षिप्तमिति हर-
दत्तः । आद्यं वार्त्तिकं द्वितीयं सूत्रमिति तु कैयटः । त-

ब्राह्मो गोत्रबुजोऽपवादः । द्वितीयस्तु चरणबुजः । कपिञ्जल-
स्यापत्यम् । अस्मादेव निपातनादण् । तदन्तात्पुनरण् । कौ-
पिञ्जलः । हस्तिनः पाद इव पादो यस्य हस्तिपादः । पा-
दस्य लोपो न भवति अहस्त्यादिभ्य इति वचनात् । ह-
स्तिपादस्यापत्यम् । अस्मादेव निपातनादण् पद्मावश्च ।
हास्तिपदः । ततः पुनरण् । हास्तिपदः । आथर्वणिकस्यायमा-
थर्वणो धर्म आम्नायो वा चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तम् ।
आथर्वणिकस्तु द्वेधा व्युत्पादितः । तथाहि अथर्वणा प्रोक्तो
वेदोऽथर्वाः अभेदोपचारात् तमधीते वसन्तादित्वाट्ठक् । दा-
ण्डिनायनादिमूत्रे निपातनाद्विलोपाभावः । यद्वा प्रोक्ते-
ऽण् । ततश्छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयतायामाथर्वणशब्दस्याऽपि
वसन्तादिषु पाठादध्येतरि ठक् । तस्य विधानसामर्थ्यात् प्रो-
क्ताल्लुगिति लुङ् नेति । समाप्ताः शैषिकाः ।

तस्य विकारः ॥ २७५ ॥

षष्ठ्यन्ताद्विकारे अणादयः स्युः अत्राणि आद्युदात्तं अ-
वृद्धं प्रतिपदमवक्ष्यमाणप्रत्ययं चेहोदाहरणम् । अश्मनो वि-
कार आश्मः । अश्मनो विकार इति लोपः पाक्षिकः । भा-
स्मनः । मार्त्तिकः । निस्त्वरेणाद्युदात्ता एते । अश्मन्
भस्मन् शब्दौ हि मनिन् प्रत्ययान्तौ मृदस्तिकन् । घादिसम्ब-
द्धस्य ग्रहणस्य निवृत्तये पुनस्तस्येत्युक्तम् । अणादयस्तु न
निवर्तन्ते प्राक् दीव्यतः प्राग्भवनादिति विशिष्टावधिपरि-
च्छेदेनाधिकृतत्वात् । हालः । सैरः ।

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ २७६ ॥

चाद्विकारे । तेन वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यः त्रि-

भ्योऽर्थद्वये । अन्येभ्यस्तु विकार एव । तत्र प्राणिभ्योऽञ् वक्ष्यति । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । औषधि-
भ्यः मौर्वि काण्डं भस्म वा । मूर्वाशब्दस्तृणधान्यानां च ज्य-
षामित्याद्युदात्तः । पैप्पलः ।

विल्वादिभ्योऽण् ॥ २७७ ॥

वैल्वम् । ब्रीहिमुद्गाशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ । मसूरगो-
धूमगवेधुकाशब्दा लघावन्ते द्वयोश्चेति मध्योदात्ताः । इषेः
क्वसुः । इक्षुः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वेणुशब्दो वेण्वि-
न्धानयोरिति पक्षेऽन्तोदात्तः । कृवः पास इति पासे कृते क-
र्पासीशब्दो जातिलक्षणङीषन्तः । कर्कन्धूशब्दोऽलाबूकर्क-
न्धूदिधीधूरिति निपातनान्मध्योदात्तः । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ।
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । तत्र काण्डपाटलीशब्दाभ्यां वृद्धल-
क्षणस्य मयटोऽपवादः । शेषेभ्यस्तु । अनुदात्तादिलक्षणस्या-
वः । गवेधुकाशब्दस्य कोपधत्वादेव सिद्धे मयड् वैतयोरि-
त्यादिना प्राप्तस्य मयटो बाधनार्थं ग्रहणम् । शेषेभ्यस्त्ववृद्धे-
भ्यः पक्षे मयड् भवत्येव । अणग्रहणं बाधकबाधनार्थम् ।
विल्वादयो यथाविहितमिति ह्युक्ते पाटलीशब्दादनुदात्ता-
दिलक्षणस्याञो मयटा बाधे प्राप्ते पुनर्वचनात् अजेव स्यात् ।

कोपधाच्च ॥ २७८ ॥

अण् स्यात् । अञोऽपवादः । तर्कुं तार्कवम् । ओरञ्
प्राप्तः । तैत्तिडीकम् । तिन्तिडीकशब्दो लघावन्त इति म-
ध्योदात्तः ।

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ २७९ ॥

आभ्यामण् स्याद्विकारे तयोः षुकागमश्च । ओरञोऽपवादः ।

त्रपुणो विकारः त्रापुषम् । जातुषम् ।

ओरञ् ॥ २८० ॥

दैवदारवम् । देवदारुभद्रदारुशब्दौ पीतद्वर्थानामित्या-
द्युदात्तौ ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ २८१ ॥

दाधित्थम् । गार्मुतम् । गर्मुच्छब्दो ग्री मुट् चेत्युतिप्रत्यया-
न्तः । कथं तर्हि तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्मुतं चरुं निर्वपेदित्य-
त्रान्तोदात्तेति चेत् व्यत्ययेनेति नोत्वत्सूत्रे प्रामाणिकाः ।

पलाशादिभ्यो वा ॥ २८२ ॥

उभयत्र विभाषेयम् । पलाशखदिरशिशपास्यन्दनानां
अनुदात्तादित्वात्प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते । पालाशम् । पलाशश-
ब्दो घृतादित्वादन्यतोदात्तः । खदिरशब्दोऽजिरशिशिरित्यादौ
किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः । शिशपाशब्दो अथ द्वितीयं प्रा-
गीषादिति वर्तमाने पान्तानां गुर्वादीनामिति मध्योदात्तः ।
स्पदि किञ्चिच्चलने अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । किरतेरी-
रन् करीरम् । कृतृभ्यापीषन् गृपृभ्यां किञ्च शिरीषम् ।
नित्स्वरेणाद्युदात्तावेतौ । विकङ्कतपूलासयवासशब्दा ग्रामा-
दीनां चेत्याद्युदात्ताः ॥

शम्या प्लञ् ॥ २८३ ॥

षिदयम् । षिदिति तु माधवः । अजोऽपवादः । शामी-
लं भस्म । शामीली लुक् । चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासे शामी-
ल्यः लुक् भवन्तीति श्रुतम् । शमीशब्दो गौरादिङीषन्तः ।

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः ॥ २८४ ॥

प्रकृतिमात्रान्मयदूवा स्यात् । अश्ममयम् । आश्मम् । भाषायां
किम् । खादिरो यूप इति वृत्तिकाराः । वस्तुतस्तु वेदे बह्वृचः
प्रयुक्तस्य मयटोऽर्थान्तरपरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहार्थमेवेदम् । अ-
चश्छन्दसीतिसूत्रस्य अच एवेति नियमार्थत्वे यद्यपीदं गता-
र्थं तथापि विपरीतनियमाशङ्का निवृत्त्यर्थं बोध्यम् । अभक्षा-
च्छादनयोरिति किम् । मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् ।
अधिकारादेव सिद्धे एतयोरिति वचनमित उत्तरेषां प्राणिरज-
तादिभ्योऽञ् इत्येवमादीनामपि विषये पक्षे प्रवृत्त्यर्थम् । कपोतम-
यम् । इह विकारावयवाभ्यां सह प्रत्येकमभक्षाच्छादनयोरि-
ति सम्बध्यते । समासनिर्देशात् । अतो यथासंख्यं न ।
अत्रेदमवधेयम् । आनन्दमयोऽभ्यासादित्यधिकरणे विकार-
शब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादिति सूत्रयतो व्यासस्यापि आन-
न्दशब्दस्य बह्वचकतया छन्दसि विकारे मयट् न लभ्यत इत्येव
आशयः । अत एव प्रायपाठोऽप्यकिञ्चित्करः । उभयसम्भ-
व एव तस्य निर्णायकत्वात् । एतच्च वृत्तिकृतामनुकूलम् ।
उत्तरमीमांसाभाष्यकारैस्तु विकार एवायं मयडिति सिद्धा-
न्तितम् । तेषामयं भावः अन्नमयप्राणमयमनोमयेषु अच-
त्वाद्यद्यपि सिद्धिस्तथापि विज्ञानमये तावद्विकारे मयडर्थं वृत्ति-
कृद्भिरपि यतनीयं तत्रायं यन्नः तात्पर्यग्रहस्य न्यायानुसं-
धानेनैव सिद्धेस्तदर्थं पाणिनिना सूत्रारम्भदर्शनाच्चेह भाषा-
ग्रहस्त्याज्यः । तथा च अचश्छन्दसीति नोत्वद्वेति च द्विसूत्र्यपि
त्याज्या । छन्दसि सकलविकल्पानां व्यवस्थिततायाः सर्वस-
म्मतत्वात् । उक्तं नित्यं छन्दसीत्यादीनां वैयाकरणैरित्थ-
मेव प्रत्याख्यातत्वाच्च । श्रीग्रामरायोश्छन्दसीत्यत्र श्रियश्छन्द-

सीत्यंशं प्रत्याचक्षणेन भगवतापि ध्वनितमेतत् । तथा चान-
न्दमय इत्यत्रापि विकार एव मयदस्तु ऐकरूप्यात् । यद्वा प्रा-
चुर्ये मयव्यपि प्रकृत्यर्थविरोधिनो लेशतो ऽनुवृत्तिच्छाभा-
त्प्रकृते विकार एव पर्यवस्यतीति । अथवा नित्यं वृद्धेत्यत्र
भाषाग्रहणं मानुवर्ति अनुवृत्तावपि सख्यशिश्वीति सूत्रे इति
शब्दबलेनैवैहापि नित्यग्रहणबलेन भाषायां नित्यमन्यत्रापि
क्वचिदिति व्याख्यामाश्रित्य छन्दस्यपि क्वचिन्मयटः सम्भ-
वात् । अत एव शरादिषु मृच्छब्दपाठोऽप्यर्थवान् । मोषुवरुण-
मृन्मयं गृहं राहं रात्रं गममिति प्रयोगात् । यद्वा आगतार्थे मयद्
विकार इति त्वार्थिकार्थकथनमिति दिक् ।

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ २८५ ॥

भाषायामभक्षाच्चादनयोरिति अनुवर्त्तत इति वृत्तिः ।
आम्रमयम् । शरमयम् । आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्र-
हणं योगविभागेनान्यत्रापि क्वचिन्नित्यार्थम् । तेनैकाचो नि-
त्यमिति सिद्धम् । त्वङ्मयम् । स्रङ्मयम् । कथं आप्यम-
मयमित्यमरः । अत्राप्यमिति प्रमाद एवेति बहवः । तस्ये-
दमित्यणन्तात् स्वार्थे ष्यञित्यन्ये । शर दर्भं मृत् कुटीं तृण
सोमं बल्वजां एकाचत्वादेव सिद्धे मृच्छब्दस्येह पाठः प्रपञ्चा-
र्थः । वृद्धान्मयद्प्राग्दीव्यतीयानामपवादः ।

गोश्च पुरीषे ॥ २८६ ॥

गोमयं पुरीषं न विकारो नाप्यवयवः । तथापि तस्ये-
दमित्यर्थेऽयं प्रत्ययः ।

पिष्टाच्च ॥ २८७ ॥

मषद् स्याद्विकारे । अणोऽपवादः । पिष्टमयम् भस्म । कथं

पैष्टी सुरेति सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यण् ।

संज्ञाया कन् ॥ २८८ ॥

पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः । पिष्टकः ।

व्रीहेः पुरोडाशे ॥ २८९ ॥

मयद् स्यात् बिल्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः
ब्रह्ममन्यत् ।

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ २९० ॥

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः ।
यवशब्दाद्विकारेऽण् ततो यावादिभ्य इति स्वार्थे कन् ।

द्व्यचश्छन्दसि ॥ २९१ ॥

शरमयं बर्हिः ।

नोत्वद्वर्ध्बिल्वात् ॥ २९२ ॥

व्यच इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते । उत्वानुकारवान् । मौञ्जं
शिक्यम् । मुञ्जशब्दस्य तृणधान्यानां चेत्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गि-
कोऽण् वर्ध् चर्म । वर्ध्शब्द आयुदात्तः । वृद्धिवपिभ्यां रन् ।
ततोऽण् । ठिद्दोतिङीप् । वार्धी रज्जुः । वधीति तु वधे-
रौणादिके घृनि । नधी वधी वरत्रा चेत्यमरः । चञ्चाः पश्य
वाधिकाः पश्येति भाष्यम् । वाध्यश्चस्य नामेति वेदे प्रयोगः ।
बैल्वः । तपरकरणाद् धूममयम् । मनुस्मिर्देशस्तदन्तविधिं वार-
यितुम् । इहैव हि स्याद्वैणवी यष्टिरिति ।

तालादिभ्योऽण् ॥ २९३ ॥

अज्मयटोरपवादः । तालश्यामाकाभ्यां हि वृद्धत्वा-

नमयद् प्राप्तः । बर्हिणं विकारो बर्हिणम् । प्राणिरजतादिभ्यो-
ऽञ् । ततो जितश्च तत्प्रत्ययादित्यञ् प्राप्तः । शेषेभ्य-
स्त्वनुदात्तादित्वाद्ञ् प्राप्तः । तथाहि लिशिदृशिभ्यामिन्द्र-
शब्द उपपदे मूलविभुजादित्वात्कः अन्येषामपीति दीर्घः ।
इन्द्रालिश । इन्द्रादृश । चप सान्त्वने । पचाधच् । चापः । पी-
यूक्षा लघावन्त इति मध्योदात्तः । फिष् इत्यधिकारादापः
प्रागेव स्वरप्रवृत्तेः । इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः ।
अत्र गणमूत्रम् । तालाद्धनुषि । तालं धनुः । अन्यत्र
तालमयम् । अणग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । यथाविहितविधौ
बर्हिणशब्दाद्बृद्धलक्षणो मयद् स्यात् । जितश्च तत्प्रत्यया-
दित्यञो बाधनेन वचनस्य चरितार्थत्वात् ।

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ २९४ ॥

बहुवचनात् पर्यायग्रहणम् । हाटकस्तापनीयः सौवर्णो वा
निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी यष्टिः ।

प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ २९५ ॥

अनुदात्तादेरजः सिद्धत्वात् परिशिष्टमिहोदाहरणम् । शौ-
कम् । वाकम् । शुकवकशब्दौ प्राणिनां कुपूर्वाणामित्या-
द्युदात्तौ । किञ्च अनुदात्तादिरपि वृद्ध इहोदाहरणम् । श्वा-
विधो विकारः शौवाविध इति अनुदात्तादेरजः परोपि मय-
दनेनात्रा परत्वाद्वाध्यते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः
श्वविच्छब्दः द्वारादित्वादौच् । राजतम् । रजत । सीस । लोह ।
उदुम्बर । नीप । दारु । रोहीतक । बिभीतक । पीतदा-

रु । वृद्धदारु । त्रिकण्टक । कण्टकार । रजतादिष्वनुदात्तादीनां
पुनः पाठो मयद्वाधाय ।

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ २९६ ॥

विद्यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात् तयोरेवार्थ-
योः । मयटोऽपवादः । ओरञ् । शम्भ्याः ष्लञ् । प्राणि-
जतादिभ्योऽञ् । उष्ट्रात् वुञ् । एण्या ढञ् । कंसीयपर-
श्वययोर्यञञौ । दैवदारवस्य विकारोऽवयवो वा दैवदारवम् ।
दाधित्थम् । शामीलस्य शामीलम् । इत्यादिजितः । वै-
ल्वयमिति वृत्तिकाराः । भाष्ये तु विकारावयवप्रत्ययान्तात्पु-
नस्तत्प्रत्ययो ऽनभिधानान्नेत्याश्रित्य सूत्रं प्रत्याख्यातम् ।
द्रुवयात्फललाच्चेष्ट्यते द्रौवयं मानम् । कापित्थो रसः । कपि-
त्थशब्दानुदात्तादेश्चेत्यञः फले लुक् । पुनरञ् । सूत्रारम्भे हि
वैल्वस्य विकार इत्यत्रापि मयद् स्यात् । किञ्च औष्ट्रकस्य
चर्मणो विकार औष्ट्रिकोपानदित्यत्र ठिङ्ढाणविति ङीप्
स्यात् । न चेष्ट्यते तथा च सौनागाः पठन्ति वुञश्चाञ् कृतप्र-
सङ्ग इति तस्मादवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्दो
अभेदोपचाराद्वर्त्तत इत्येव शरणमिति सिद्धान्तितम् । त-
स्माद् वृत्तिग्रन्थः सूत्रकाराभिप्रायवर्णनमात्रपरतया नेयः ।

क्रीतवत् परिमाणात् ॥ २९७ ॥

पञ्चमे प्राग्वतेष्टजित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपा-
धिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्तेऽणा-
दीनामपवादः । संख्योन्माने अपि परिमाणग्रहणेन गृह्यते
न तु रूढिपरिमाणमेव । निष्केण क्रीतं नैष्किकम् । एवं नि-

ष्कस्य विकारो नैष्किकः । शतस्य विकारः शतयः । शतिकः ।
शताच्च ठन्यतौ । साहस्रः । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।

उष्ट्राद् वुञ् ॥ २९९ ॥

प्राणयजोऽपवादः । उष्ट्रस्य विकारो ऽवयवो वा औष्ट्रकः ।

उमोर्णयोर्वा ॥ ३०० ॥

औमम् । औमकम् । और्मम् । और्मकम् । उमाशब्दस्तु-
णधान्याद्युदात्तः । उर्णाशब्दः प्रातिपदिकस्वरणान्तोदात्तः ।
ताभ्यां वुजभावे यथाक्रममणजौ ।

एण्या ढञ् ॥ ३०१ ॥

प्राणयजोऽपवादः । ऐणेयं मांसम् । एणस्य तु ऐणम् ।

गोपयसोर्यत् ॥ ३०२ ॥

गव्यम् । पयस्यम् । यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे य-
दस्त्येव तथापि मयद् वैतयोरिति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं पु-
नरयं यद्विधिः ॥

द्रोश्च ॥ ३०३ ॥

ओरजोऽपवादः । एकाचो नित्यमिति मयटो वा । द्रुवृक्षः ।
पलाशी द्रुद्रुमागमा इत्यमरः । द्रोर्विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ।
ओर्गुणः वान्तोऽपिप्रत्यये । पृथिव्यादिषु तु गुणैर्द्रव्यते आश्री-
यत इति द्रुधातोर्चो यदिति यत्प्रत्ययान्तो द्रव्यशब्दः ।

माने वयः ॥ ३०४ ॥

द्रोरित्येव । यतोऽपवादः । द्रोर्विकारभूतं प्रस्थादि परि-
माणं द्रुवयम् । यौतवं द्रुवयम् । यौतवं द्रुवयं पाठ्यमिति
मानार्थकं त्रयमित्यमरः ।

फले लुक् ॥ ३०५ ॥

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्फले । आमलक्याः फलमामलकम् । मयटो लुक् । लुक् तद्धितलुकि । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकारश्च ।

प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ ३०६ ॥

अजोऽपवादः । शिशुकर्कन्धुशब्दयोरुवर्णान्तत्वादितरेषां त्वनुदात्तादित्वादञः प्राप्तिः । विधानसामर्थ्यादणो न लुक् । प्लाक्षम् । प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इज्जुदी शिशु कर्कन्धु बृहती । इज्जुदीवृहतीशब्दौ गौरादिङीषन्तौ । आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैज्जुदं फल इत्यमरः । न्यग्रोधशब्दो लघवान्त इति मध्योदात्तः । न्यग्रोधस्य च केवलस्पेत्यैजागमः ।

जम्बवा वा ॥ ३०७ ॥

जम्बूशब्दात्फलेऽण् वा स्यात् । पक्षे ओरजित्यनुदात्तादेश्चेति वा उत्पन्नस्याञः फले लुगिति लुक् । जम्बु । जाम्बवम् ।

लुप् च ॥ ३०८ ॥

जम्बवाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् । जम्बवाः फलं जम्बूः । फले जम्बवा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवमित्यमरः । फलपाकशुषामुपसंख्यानम् । ब्रीहयः । मुद्गाः । पुष्पमूलेषु बहुलम् । मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । अनुदात्तादिलक्षणस्याजो लुप् । मल्लिकाशब्दो मध्योदात्तः । अथ द्वितीयं प्रागीषात् त्र्यषां प्राङ्नुनकरादिति सूत्राभ्यां त्र्यषां द्वितीयमित्यनुवृत्तौ मादीनां वेति फिद्सूत्रात् मादीनां त्र्यचां द्वितीय-

मुदात्तमित्यर्थः । वनमालिका । लघावन्त इति मध्योदात्तोऽयम् ।
जात्याः पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । अंशुमती ।
बृहती । जातीविदारीशब्दौ गौरादिङीषन्तौ । अंशुशब्दः प्रा-
तिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ततो मतुप् । ह्रस्वनुद्भ्यां मतुबिति
मतुवकार उदात्तः । बृहन्महतोर्नघजाद्युदात्तत्वं उपसंख्याना-
त् बृहतीशब्दोऽन्तोदात्तः । बहुलग्रहणान्नेह । पाटला-
नि पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि । बाहुलकादेव कचिल्लुक्
लुपोऽभावश्च । कदम्बं पुष्पम् । अशोकम् । करवीरम् । एते ल-
घावन्त इति मध्योदात्ताः । अनुदात्तादिलक्षणस्याजो लुक् ।
वैल्वानि । बिल्वाद्यण् । इह न लुप्लुक् ।

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ ३०९ ॥

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप् स्यात् । अत्र लिङ्गं युक्तवत् ।
वचनं तु विशेष्यवदेव । हरीतक्यादिषु व्यक्तिरित्युक्तत्वात् ।
हरीतक्याः फलं हरीतकी । कोशातकी । इह द्राक्षाप्रभृतिभ्यो
मयटो लुप् । अनुदात्तादिभ्योऽजः । इतरेभ्यस्त्वणः ।

कंसीयपरशव्ययोर्यञजौ लुक् च ॥ ३१० ॥

कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां विकारेऽर्थे यथासंख्यं यञजौ
स्तः छयतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम् । तस्य
विकारः कांस्यम् । परान् शृणाति परशुः तस्मै हितं
उगवादिभ्यो यत् । परशव्यं दाह । तस्य विकारः
पारश्वः । परशव्यस्यानुदात्तादित्वादावि सिद्धे लुगर्थं वच-
नम् । ननु यस्येति लोपे कृते ह्रस्वस्तद्धितस्येति यलोपेन सि-
द्धम् । मैवम् । ईतीत्यनुवृत्तेः । अन्यार्थतया कृतात् प्रा-

तिपदिकाधिकारादेवेह धातुप्रत्यययोर्लुङ् न ॥

इति श्रीशब्दकौस्तुभे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वि-
तीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्राग् ब्रह्तेष्टक् ॥ १ ॥

तद्ब्रह्मतीत्यतः प्राक् ङगधिक्रियते । तदाहेति माशब्दादिभ्य
उपसङ्ख्यानम् । वाक्यादयं प्रत्ययविधिः । माशब्दिकः ।
माशब्दः कारीति यो निषेधति स एवमुच्यते । आहौ प्रभू-
तादिभ्य उपसङ्ख्यानम् । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्ति-
कः । क्रियाविशेषणात्प्रत्ययः । आहेतिपदे एकदेशस्य प्रकृ-
तिभागस्योच्चारणार्थेनेकारेणाहाविति निर्देशः । पृच्छतौ
सुस्नातादिभ्यः । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौख-
शायनिकः । अनुशतिकादिः । गच्छतौ परदारादिभ्यः ।
परदारान् गच्छति पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ।

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्या खनति आभ्रिकः ।
कौहालिकः । अक्षैर्जयति आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् ।
दीव्यतीत्यादौ कालपुरुषसङ्ख्या अविवाक्षिताः । अदेवीत्
देविष्यति वा आक्षिकः । एवं देविष्यासि देविष्यामि वा ।
दीव्यन्ति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः । कारकन्तु
विवाक्षितमेव । अत एव जयति जितमिति कर्तृकर्मणोः पृथ-
गुपादानम् ।

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

योगविभाग उत्तरार्थः । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ।

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥

ठकोऽपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । तैत्तिडीकम् ।

तरति ॥ ५ ॥

उडुपेन तरति औडुपिकः ।

गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ६ ॥

गौपुच्छिकः ।

नौद्वयचष्टन् ॥ ७ ॥

नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री ।
षकारः सांहितिको न त्वनुबन्ध इति न ङीष् । तथाच श्लो-
कवार्त्तिकम् । आकर्षात् पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।
आवसथात् किशरादेः पितः षडेते ठगधिकारे इति विधिवा-
क्यापेक्षमिह षट्त्वं षडित्यस्य षड्भिर्वाक्यैर्विधेये लक्षणोति या-
वत् । प्रत्ययास्तु सप्त । कुसीदादिसूत्रेण द्वयोर्विधानात् ।
इह येषां षकारः सांहितिक इति सम्भाव्यते तेषामेव गणने
क्रियमाणे छलादेः षित्वमनार्थमिति भ्रमः स्यादतो वार्त्तिक-
कारः सर्वानेव पर्यजीगणत् ।

चरन्ति ॥ ८ ॥

तृतीयान्ताद्गच्छतिभक्षयतीत्येतयोरर्थयोष्ठक् स्यात् । ह-
स्तिना शकटेन चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना चरति
दाधिकः ।

आकर्षात् छल् ॥ ९ ॥

ठकोऽपवादः । लः स्वरार्थः । आकर्षशब्देन सुवर्णपरी-
क्षार्थो निकषोपल उच्यते तेन चरति आकर्षिकः । आक-
र्षिकी । पित्वान्डीष् । माधवस्तु भ्वादौ कषरवषेत्यादि-
दण्डको आकर्षात् छल् इति पाठमुदाजहार । तत्तु आकर्षा-
त्पर्पादैरिति भाष्यवार्त्तिकाभ्यां सह विरुद्धम् । तत्र हि नीरेफ-
पाठे वृत्ताननुगुणत्वं स्पष्टम् ।

पर्पादिभ्यः छन् ॥ १० ॥

पर्पेण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । पर्प गतौ । पर्पत्यने-
नेति पर्पः । हलश्चेति घञ् । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स
पर्प इति माधवः । उज्ज्वलदत्तस्तु खष्पशिल्पशष्पबाष्परूप-
तर्पतल्पा इति सूत्रे तर्पशब्दस्थाने पर्पशब्दं पठित्वापि सत्तैः
पः पर्प गृहं बालवृणश्च तेन चरति पर्पिक इत्युदाजहार ।
इहान्तर्गणसूत्रे पादः पञ्चेति । पादाभ्यां चरति पदिकः
यत्तु वार्त्तिकं पद्भाव इके चरतावुपसङ्ख्यानमिति सोऽस्यैव
प्रपञ्चः । पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल पाद वृत् ।

श्वगणाट्ठञ् च ॥ ११ ॥

चात्छन् । ठकोऽपवादः । श्वगणेन चरति श्वागणिकः ।
श्वगणिकी । श्वगणिकः । श्वगणिकी । श्वादेरिजीत्यत्रेकारा-
दिग्रहणं कर्त्तव्यमिति वचनाद्वि द्वारादिकार्यं न ।

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

वेतनेन जीवति वैतनिकः । धनुर्दण्डेति पठ्यते । तच्च
सङ्घातविगृहीतार्थम् । तन्त्रावृत्त्यादीनामन्यतमाश्रयणात् ।
धानुर्दण्डिकः । धानुष्कः । दाण्डिकः ।

वस्त्रक्रयविक्रयाट्ठन् ॥ १३ ॥

वस्त्रेन मूल्येन जीवति वस्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्गा-
तविष्टहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

चाट्ठन् । आयुध्यन्त्यनेनेत्यायुधम् । घञर्थे कविधानमिति
कः । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः ।

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

एभ्यस्तृतीयान्तेभ्यष्टक् स्यादुपादत्ते नयति वेत्यर्थे । उत्स-
ङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः । उत्सङ्ग उडुप उत्पत पिटक पिटाक ।

भस्त्रादिभ्यष्टन् ॥ १६ ॥

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । पित्वान्ङीप् भस्त्रिकी । भस्त्रा
चर्मविकारः । येन लोहादि ध्मायते जलादिकं च नीयते ।
शीर्षेभारशब्दोऽत्र पठ्यते । निपातनाद् शीर्षभावः सप्तमीसमा-
सश्च । तत्पुरुषे कृतीति वा अलुक् । पक्षे शीर्षभारः । एवमसे-
भारः । अंसभारः ।

विभाषा विवधात् ॥ १७ ॥

तृतीयान्तादस्माद्धरत्यर्थे ष्टन् वा स्यात् । पक्षे ठक् । विव-
धेन हरति विवधिकः । विविधकी । एकदेशविकृतस्या-
नन्यत्वाद्बीवधादपि ष्टन् । बीवधिकः । बीवधिकी । ठक् प्राग्वत् ।
बीवधाच्चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रेऽपि बीवधशब्दो
वृत्तिकृता प्रक्षिप्तः वार्त्तिकं तु न्यायसिद्धार्थकथनपरम् । विवध-
बीवधशब्दौ पर्यायौ पथि पर्याहारे च वर्तेते इति वृत्तिकृतः ।
पर्याहारो नाम परित आह्रियतेऽनेन तण्डुलादिकमिति व्युत्प-

त्या उभयतो बद्धशिक्यः स्कधवाह्यः काष्ठविशेष उच्यते ।

अण् कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

कुटिलिकया हरति मृगान व्याधः कौटिलिकः । कुटिलिकया हरति अङ्गारान् कौटिलिकः कर्मारः । कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं लौहं च ।

निर्वृत्ते ऽक्षयूतादिभ्यः ॥ १९ ॥

अक्षयूतेन निर्वृत्तं आक्षयूतिकं वैरम् ।

त्रैर्मन्त्रित्यम् ॥ २० ॥

त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकाचृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप् स्यात् । नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्येण प्रयोगं वारयितुम् । अत एव लौकिके विग्रहवाक्ये क्तिन्नादीनां प्रयोगो न तु क्त्रेः । डुकृब् । कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पत्क्रिमम् । उत्रिमम् । विहित्रिमम् । संख्यावाची त्रिशब्दस्तु नेह गृह्यते व्याख्यानात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणात् । निजां त्रयाणामित्यादिलिङ्गाच्च । ननु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थविवक्षायां वाक्यस्य वारणेऽपि तदविवक्षायां स्वातन्त्र्यस्य दुर्वारत्वान्नेदं लिङ्गमिति चेन्न । नित्यमिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वातन्त्र्यवारणात् । भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः । पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम् । एवं च मप् न कर्तव्यः । तथाहि भावप्रत्ययान्तादिमप् । ततः त्रेः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेन निर्वृत्ते तावद्वाक्यं निवर्त्यते ततः नित्यम् । अनेनान्यत्रापि स्वातन्त्र्यं वार्यते एवं च संख्यावाचिग्रहणं सम्भवत्यपि न । भावप्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेः । स्वरेऽपि विशेषो नास्ति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेमप इकारस्योदात्तत्वात् ।

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २१ ॥

अपमित्येति ल्यबन्तमव्ययम् । उदीचां माङ् इति त्का-
प्रत्यय अपेत्यनेन सह गतिसमासात् । मयतेरिदन्यतरस्यामि-
तीत्वम् । अतो नास्मात्तृतीयान्तात्प्रत्ययः किन्तु वचनात्प्रथ-
मान्तादेव । अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम् । याचितेन
निर्वृत्तं याचितकम् ।

संसृष्टे ॥ २२ ॥

दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ।

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः ।

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥

लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् । लव-
णा यवागूः ।

मुद्रादण् ॥ २५ ॥

मुद्गैः संसृष्टो मौद्ग ओदनः ।

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥

दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । व्यज्यतेऽनेन ओदनादिरस
इति व्यञ्जनम् । तद्वाचिना उपसिक्ते सिञ्चनेन मृदूकृत एव यथा
स्यादिति नियमार्थमिदम् । तेनेह न सूपेन संसृष्टा स्थाली ।

ओजःसहोम्भसा वर्त्तते ॥ २७ ॥

ओजसा वर्त्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चारः । अ-
म्भसिको मत्स्यः ।

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥

प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलान्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिका-
द्वितीयान्ताद्वर्तते इत्यर्थे ठक् स्यात् । वृतेरकर्मकत्वेपि क्रिया-
विशेषणत्वाद्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः ।
प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ।
प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ऋक् पूरित्यकारः स-
मासान्तः द्वयन्तरूपसर्गेभ्य इतीत्वम् । व्युत्पत्तिमात्रं चेदम् ।
प्रतिकूलानुकूलपर्यायौ हीमौ । एवं लोमकूलशब्दावप्यविवक्षि-
तार्थावेव । रूढ्या योगापहारात् । ऊदनोद्देशे इत्युत्वं तु नेह ।
अदेशत्वात् ।

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुखं वर्तते पारिमुखकः । चात्पारिपार्श्विकः । अपप-
री वर्जन इति परेः कर्मप्रवचनीयता पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति प-
ञ्चमी । अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावः । परिमुखं वर्तते
इत्यर्थे ठक् । स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्तते स
पारिमुखिकः । यदा तु सर्वतो भावे परिशब्दः प्रादिसमासश्च
तदा यतो यतः स्वामिनो मुखं ततो यो वर्तते सोऽर्थः । एवं
पारिपार्श्विकोऽपि ।

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥

द्वितीयान्तात्प्रयच्छतीत्यर्थे ठक् स्यात् यत्प्रयच्छति गर्ह्यं
चैतत् । द्विगुणार्थं द्विगुणम् । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं तत्प्रयच्छति
द्वैगुणिकः । त्रैगुणिक उत्तमर्णः । बहुवृद्ध्युद्देश्यकदानकर्म-
तया गर्ह्यत्वम् । वृद्धेर्द्विगुणभावो वक्तव्यः । वृद्ध्यर्थं वृद्धिः तां
प्रयच्छति वार्धुषिकः । अथ कथं वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिरित्यम-

रः । वार्धुषिः समकम्पयतेति । नस्तेनः स्यान्नवार्धुषी वार्धुष्यं
लवणक्रियेति च । स्वच्छन्दवाचः कवय इति हरदत्तः । गर्ह
किम् । द्विगुणं वृद्धिं च प्रयच्छत्यधर्मणः ।

कुसीददशैकादशाष्टन्ष्टचौ ॥ ३१ ॥

आभ्यां गर्हार्थाभ्यां यथासंख्यं षुन्ष्टचौ स्तः प्रयच्छ-
तीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यमपि कुसीदं तत्प्रयच्छति
कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्था दशैकादशशब्देनोच्यन्ते
तथा च विशेषणसमासः । एकादशार्थत्वादेकादश एकादश
च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहः । संख्याया अल्पीयस्या इति ।
पूर्वनिपातः । इद्वै सूत्रे निर्देशादकारः समासान्तः । अत एव
वाक्यमप्यकारान्तेन भवति । दशैकादशान् प्रयच्छति दशैकाद-
शिकः । दशैकादशिकी । इहाप्युत्तमर्ण एव तद्वितार्थः ।

उञ्छति ॥ ३२ ॥

वदराप्युञ्छति वादरिकः । श्यामाकिकः । काणिकः ।
भूमौ पतितस्यैकैकस्योपादानमुञ्छः ।

रक्षति ॥ ३३ ॥

समाजं रक्षति सामाजिकः ।

शब्ददुर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥

शब्दं करोति प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पादयति शाब्दि-
कः । अभिधानस्वभावाद् व्युत्पादन एवायं प्रत्ययः । नेह
शब्दं करोति वर्वरः । दार्दुरिकः कुलालः । दुर्दुरशब्दः
पात्रविशेषवाची । अनुकरणशब्द इत्येके ।

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ३५ ॥

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो हन्तीत्यर्थे ठक् तस्यात् । स्वरूपस्य

पर्यायाणां विशेषाणां चेह ग्रहणम् । तत्र मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव
 तेतरेषामिति स्वं रूपमित्यत्रोक्तम् । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः ।
 शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मत्स्यस्य ऊच्यामिति
 परिगणनात् सूर्यतिष्येति यलोपो न । मैनिकः । शाकलि-
 कः । मार्गिकः । आरण्यकचतुष्पात्सु हरिणे च वृत्तेर्द्यर्थो मृ-
 गशब्दः । तत्राद्यस्य विशेषो द्वितीयस्य तु पर्यायो हरिणशब्दः ।
 हारिणिकः ।

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

अस्माद्वितीयान्तात्तिष्ठतीत्यर्थे ठक् स्यात् । परिपथशब्दः
 परीमुखवदव्ययीभावस्तत्पुरुषो वा । आद्ये क्रियाविशेषणत्वा-
 त्कर्मत्वम् । द्वितीये तु कालभावाध्वगन्तव्या इति । पन्थानं
 वर्जयित्वा व्याप्य वा स्थितः पारिपन्थिकश्चोरः । चकारो भि-
 न्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ।
 नेदं प्रत्ययसंनियोगेन पन्थेतिनिपातनं किं तु परिपथमित्येत-
 त्पर्यायभूतः परिपन्थशब्दोऽप्यस्ति परिशब्देन सह समासवृत्ते-
 र्विषयीभूतः पन्थशब्दोऽस्तीति फलितोऽर्थः तेन ठकं विनापि
 परिपन्थं तिष्ठतीति लौकिकः प्रयोग उषपद्यते । एतदेव सूत्रयितुं
 तदिति प्रकृतमपि पुनर्द्वितीयोच्चारणं कृतमिति वृत्तिकाराः ।

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दः पश्चिपर्यायः । मथ्यतेऽवगाह्यते गन्तुभिरिति व्यु-
 त्पत्तेः । दण्डाकारो माथो दण्डमाथः दण्डमाथं धावति दाण्डमा-
 थिकः । पादविकः । आनुषादिकः ।

आक्रन्दावृञ् च ॥ ३८ ॥

अस्माद्वृञ्स्याच्चावृक् धावतीत्यर्थे । स्वरे भेदः । आक्रन्द-

त्यस्मिन्नित्पाक्रन्दो देशः दुःस्वितानां रोदनस्थानम् । आक्रं-
न्दं धावति आक्रन्दिकः ।

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदान्तादिति
तु नोक्तम् । बहुञ्चपूर्वान्मा भूत् ।

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक्स्यात् । कण्ठं कण्ठं प्रतीति यथार्थेऽव्य-
यीभावः । लक्षणेनाभिप्रती इति वा । यस्तु प्रतिगतः कण्ठमि-
ति प्रादिसमासस्तस्येह न ग्रहणं व्याख्यानात् । प्रतिकण्ठं
गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ।

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दादृक् स्याच्चरत्यर्थे । चरतिरिहासेवायां न त्वनुष्ठा-
नमात्रे । तेन दैववशाद्धर्मे प्रवृत्तोऽपि दुर्वृत्तो धार्मिक इति नो-
च्यते । आसेवा हि स्वारसिकी प्रवृत्तिः । अधर्माच्चेति वक्तव्य-
म् । आधर्मिकः ।

प्रतिपथमेति ठञ् च ॥ ४२ ॥

वीप्सायामाभिमुख्ये वाव्ययीभावः । ऋकूपूरिति समा-
सान्तः । प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः । प्रातिपथिकी ।

समवायान्तसमवैति ॥ ४३ ॥

समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्टक् स्यात् समवैतीत्यर्थे । सा-
मवायिकः । सामूहिकः । सांनिवेशिकः । इह समवपूर्वस्येणोऽर्थः
प्रविश्येकदेशीभवनम् । तत्र गुणभूतं प्रवेशं प्रति प्रकृत्यर्थस्य

कर्मता बोध्या । विशेष्यानुरोधेन तु लोके सप्तमी प्रायशः प्र-
युज्यते । कुरुक्षेत्रे समवेता इति ।

परिषदो ण्यः ॥ ४४ ॥

समवायान् समवैतीत्यर्थे परिषदं समवैति परिषद्यः ।

सेनाया वा ण्यः ॥ ४५ ॥

पक्षेढक् सैन्याः । सैनिकाः ।

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात् संज्ञा-
याम् । संज्ञानं संज्ञा प्रतिपत्तिः प्रसिद्धिरिति यावत् । प्रसि-
ध्यनुसारो योगो ग्राह्यो न तु स्वेच्छयेत्यर्थः । लालाटिकः से-
वकः । द्वारे स्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति न तु कार्येषूपतिष्ठत
इत्यर्थः । लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च य इत्य-
मरः । वदान्योऽपि कथं दद्याल्लालाटिक्यै ललाटिकामिति ल-
क्ष्यम् । कौक्कुटिको भिक्षुः । संन्यासी हि पादविक्षेपपर्याप्त-
देशपर्यन्तमेव चक्षुः संयम्य गच्छति । कुक्कुटीशब्देन तत्पाता-
ईः स्वल्पदेशो लक्ष्यते । तथा चाल्पमेव देशं पश्यन् कौक्कुटिक
उच्यते । इदमेव विषयविभागं सूचयितुं संज्ञायामित्युक्तम् ।

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

आपणस्य धर्म्यमापणिकः ।

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् । हौत्रम् ।

ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥

यातुर्धर्म्यं यात्रम् । नराच्चेति वक्तव्यम् । नरस्य धर्म्या

नारी । विशसितुरिदलोपश्चाज् च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं
वैशस्त्रम् । विभाजयितुर्णिलोपश्चाज् च वक्तव्यः । विभाजयि-
तुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ।

अवक्रयः ॥ ५० ॥

षष्ठ्यन्ताद्वक् स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रय आप-
णिकः । धर्मोऽनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेतं धर्म्यम् । अवक्रयस्तु
लोभात्प्रवर्तित इति भेदः । स्वद्रव्यपरित्यागपूर्वकं परद्रव्यस्य
स्वीकारो हि क्रयः तस्यावमत्वमवशब्देन द्योत्यते, वाणिज्यार्थं
तैलधानादिकं देशान्तरं नयतास्मिन् शुल्कस्थाने प्रतिभार-
मेतावद्देयं तथा इदं विक्रीणानेन राज्ञे एतावद्देयमिति तद्देशाधि-
पतिना यत्कल्प्यते सोऽवक्रयः पिण्डक इति वोच्यते । तत्र स्व-
द्रव्यमेव दत्त्वा स्वद्रव्यान्तरस्य स्वीकाराक्रयस्यावमत्वम् । सूत्रे
च क्रीयतेऽनेनेति करणे एरच् । तेन राजग्राह्यं द्रव्यं ठगर्थः ।

तस्य परायम् ॥ ५१ ॥

अपूपाः परायमस्य आपूपिकः । शाकुलिकः ।

लवणादृठज् ॥ ५२ ॥

लवणं परायमस्य लावणिकः ।

किसरादिभ्यः छन् ॥ ५३ ॥

किसरं परायमस्य किसरिकः । किसरिकी । किसर
नरद नलद स्थगल तरग गुल्गुलु उशीर हरिद्रा हरि-
द्रुपर्णी । किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः ।

शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

छन्स्यात् । पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शाला-
लुकः । शलालुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः ।

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ।
पाणविकः । मृदङ्गवादिनादौ लाक्षणिकी प्रकृतिः । मुख्यार्थे
वृत्तेस्त्वनभिधानान्न । शिल्पं कौशलं तच्च मृदङ्गवादिनादि-
विषयके । तेन मृदङ्गवादनविषयके मृदङ्गशब्दस्य लक्षणेति
निष्कर्षः ।

मड्डुकझर्झरादन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः । माड्डुकिः ।
झर्झरः । झर्झरिकः । इदमेव सूत्रं ज्ञापकं तत्सम्बद्धक्रि-
याविषये लाक्षणिकेभ्यः शिल्पप्रत्यय इति । मड्डु-
कझर्झरयोर्मुख्यार्थस्य शिल्पेन सामानाधिकरण्यायोगात् ।

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥

तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्यासिकः । चाक्रिकः । धा-
नुष्कः । इणः ष इति विसर्जनीयस्य षः ।

परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥

चाट्ठक् । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः । द्वयोः कु-
ठारः स्वाधितिः परशुश्च परश्वधः ।

शक्तियष्टचोरीकक् ॥ ५९ ॥

शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तिकः । याष्टिकः ।

अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । अस्ति परलोक इत्येवं रूपा मतिर्यस्य स
आस्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । दैवं दिष्टं भागधेयम् ।
दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ ।

यद्वा वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्याताभिपाताख्यातसमुदायाच्च
प्रत्ययः । प्रमाणानुगा मतिर्दिष्टेति प्रक्रिया तु प्रामादिकी ।
दिष्टशब्दस्यादृष्टपर्यायत्वात् । क्लीबत्वाच्च । नालम्बते दैष्टिक-
तामिति माघः ।

शीलम् ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । अपूपभक्षणं शीलमस्यापूपिकः ।

छत्तादिभ्यो णः ॥ ६१ ॥

छत्रं शीलमस्य छात्रः । छत्रमाच्छादनं गुरोर्दोषाणा-
मावरणमिति यावत् ।

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६२ ॥

तदस्येत्येव । प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे ठक् स्यात् । अध्ययने
वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । ऐकान्यिकः । द्वै-
यन्यिकः । एकमन्यदिति विगृह्य तद्धितार्थ इति समासः । तत-
ष्ठक् । यस्याध्ययने परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्वलित-
मेकं जातं स ऐकान्यिकः । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः ।

बह्वचपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६३ ॥

प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वाद-
शान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । त्रयोदशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः ।

हितं भक्षाः ॥ ६४ ॥

अस्येति प्रकृतमपि चतुर्थ्या विपरिणम्यते हितयोगात् ।
अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः ।

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६५ ॥

नियुक्तमन्यभिचरितम् । अग्रभोजनमस्मै नियुक्तं दीयते

आग्रभोजनिकः ।

श्राणामांसौदनाद्विठन् ॥ ६६ ॥

उक्तेऽर्थे । इकार उच्चारणार्थः । टो ङीवर्थः । श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः । श्राणिकी । यवागूरुष्णिका श्राणा विलेयी तरला च सेत्यमरः । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थमित्येके । युक्तं चैतत् । प्रत्यान्तरारम्भसामर्थ्यात् । ओदनिक इत्यत्र वृद्धिवारणेन हि विठन् सार्थकः । अन्यथा ठवैव सिद्धौ किं तेन ।

भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६७ ॥

पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः ।

तत्र नियुक्तः ॥ ६८ ॥

आकरे नियुक्त आकरिकः ।

अगारान्तात् ठन् ॥ ६९ ॥

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ।

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७० ॥

तत्रेत्येव । निषिद्धदेशकालवाचकाद्वक् स्यात् । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः । आमावास्यायिकः । अदेशकालात्किम् । काश्यां पूर्वाह्णेऽधीते ।

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । क्रियातत्त्वे चायं व्यवहरतिर्वर्तते । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशा वेणवः कठिना अस्मिन्देशे स वंशकठिनः । तस्मिन् देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानु-

तिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः । प्रस्तारसंस्थान-
शब्दौ सन्निवेशपर्यायौ ।

निकटे वसति ॥ ७१ ॥

निकटशब्दात्सप्तम्यन्तादृक् स्याद्वसतीत्यर्थे । नैकादिको
भिक्षुः ।

आवसथात्छल् ॥ ७३ ॥

वसतीत्यर्थे । आवसन्त्यास्मिन्निवावसथः । उपसर्गे वसे-
रित्यथप्रत्ययः । आवसथे वसत्यावसथिकः । पित्वान् ङीष् ।
आवसथिकी । समाप्तोऽस्य ठकोऽवधिः ।

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७४ ॥

तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते ।

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७५ ॥

रथयः । युगं रथाङ्गं वहति युग्यः । वत्सानां दमनका-
ले स्कन्धे यत्काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । प्रासज्यतेऽसाविति
कर्मणि घञ् तं वहति प्रासङ्ग्यः ।

धुरो यड्ढकौ ॥ ७६ ॥

इह धुरो ढक् चेत्येव सुवचम् । धुरं वहति धुर्यः । धौरेयः ।
धुर्वी हिंसायाम् । भ्राजभासेति क्तिप् । राष्ठोपः धूः । यति तु
न भकुर्लुरामिति निषेधाद्दलि चेति दीर्घो न । इह ढग् विधीय-
ते न तु ठट्ठञ् । धौरेयो लोहितार्भाशुरिति दृश्यते । धौरेय-
क इति तु स्वार्थे कनि बोध्यम् ।

रवः सर्वधुरात् ॥ ७७ ॥

शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशो बन्धुनि बहुव्रीहाविति

वत् । सर्वा धूः सर्वधूरा । पूर्वकालैकेति तत्पुरुषे ऋरूपरिति समा-
सान्तः परवल्लिङ्गमिति स्त्रीत्वादाप् । सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः ।
ख इति योगविभाग इष्टसिद्धयर्थः कर्तव्य इति वृत्तिः । दक्षिणां
धुरं वहतीति तद्वितार्थे समासे ततः समासान्तेऽकारे टापि
च खः । दक्षिणधुरीणः । एवमुत्तरधुरीणः ।

एकधुराल्लुक् च ॥ ७८ ॥

एकधुरं वहतीति एकधुरीणः । एकधुरः । चकारेण
स्वस्यानुकरणसामर्थ्यात्पक्षे श्रवणम् । अन्यथा हि चकारं विनैव
प्राकरणिकस्य यतो लुग्विधीयेत ।

शकटादण् ॥ ७९ ॥

शकटं वहति शाकटो गौः । ननु तस्येदमित्यणा सिद्धं यो
हि शकटं वहति शकटस्यासौ भवति । अत्राहुः । आरम्भ-
सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । तेन द्वे शकटं वहति द्वैशकटिकः ।
प्राग्दीव्यतीयो लुङ् न ।

हलसीरात् ठक् ॥ ८० ॥

हलं वहति हालिकः । सैरिकः । ननु तस्येदं हलसीरा-
ठानिति शैषिकेणैव सिद्धम् । सत्यम् । आरम्भसामर्थ्यादिहापि
तदन्तविधिः । द्वैहालिकः ।

संज्ञायां जन्या ॥ ८१ ॥

जनी वधूः जायतेऽस्यां गर्भ इति जनिघसिभ्यामिण् । ज-
निवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधे कृदिकारादिति ङीप् । जनीं वहतीति
जन्या जामातुर्वयस्या । सा हि प्रणयकलहादौ वधूं जामातुः
समीपं प्रापयति । कालिदासस्तु वध्वा यानवाहेष्वपि प्रायुङ्क्त ।
यातेति जन्यामवदत् कुमारीति ।

विध्यत्यधनुषा ॥ ८२ ॥

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेत्तत्र धनुः करणम् ।
पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । पद्यत्यतदर्थ इति पद्मावः ।
उरूयाः कण्टकाः । अधनुषा किम् । चोरं विध्यति । सम्भा-
व्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणता यदा तु धनुषेति प्रयु-
ज्यते तदा सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादेव न भवति तद्धितवाच्यायाः
क्रियायाः गुणीभावेन भवति वै प्रधानस्येति न्यायस्येहानव-
तारत् । न चात्राविग्रहा गतादिस्थेति न्याय आश्रयितुं श-
क्यः धातूपात्तक्रियायामेव तथा व्युत्पत्तेः । अत एव कण्टकैः
पादौ विध्यतीत्यादौ न भवतीति वृत्तिमतम् । भाष्ये त्वधनु-
षेति प्रत्यारूपातम् । चोरं विध्यतीत्यत्र तु अनभिधाना-
न्नेति दिक् ।

धनगणं लब्धा ॥ ८३ ॥

तृन्नन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गरायः ।

अन्नाराणः ॥ ८४ ॥

अन्नं लब्धा आन्नः ।

वशं गतः ॥ ८५ ॥

वशनं वशः इच्छा । वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप् । वशं
गतो वश्यः । परेच्छानुसारीत्यर्थः ।

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८६ ॥

शक्यर्थे ऋदुपधादिति क्यप् । पदं दृश्यमस्मिन्पद्यः
कर्दमः । पद्याः पांसवः । नातिद्रवो नातिशुष्कः कर्दमः पद्य
उच्यते । नात्यल्पा नातिबहुलाः पांसवोऽपि तथेरिताः ।

मूलमस्याबर्हि ॥ ८७ ॥

प्रथमान्तादाबर्हित्युपाधिकान्मूलशब्दाद्यत्स्यात् । बृह उद्यमने ।
दन्त्योष्ठयादिरयं न तु पवर्गादिः । उद्बूहरक्षः सह मूलमिन्द्रम् ।
जह्नुमुष्णीष्यवृहावृणत् इत्यादिदर्शनात् । आबर्हणमाबर्हः । उत्पा-
टनम् । आबर्होऽस्यास्तीत्याबर्हि मूलमाबर्हि येषां ते मुल्या
मुद्राः । मूलोत्पाटनं विना संग्रहीतुमशक्याः । मध्यतो लूयमानेषु
कोशस्था अपि यस्यामवस्थायां पतेयुस्तामवस्थां प्राप्ताः ।
सुष्ठु शुष्का इति यावत् ।

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८८ ॥

धेनुशब्दस्य पुगागमो यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते सं-
ज्ञायाम् धेनुष्याशब्दोऽन्तोदात्तः । यति तु तित्स्वरः स्यात् ।
ऋणप्रदानाय धेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय दीयते तस्याः संज्ञेयम् ।
पीतदुग्धेति सैवोच्यते । धेनुष्या बन्धके स्थितेत्यमरः ।

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ॥ ८९ ॥

गृहपतिर्यजमानः तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः । संज्ञायामि-
त्यनुवृत्तेराहवनीयादावतिप्रसङ्गो न । यद्वा गृहपतिर्नामाग्निविशे-
षः । तेन संयोगो गार्हपत्यस्यैव । अग्निहोत्रे हि गार्हपतये हूयते ।
पत्नीसंयाजेषु च स तत्रेज्यते । अत्रापि गृहपतिरग्निरिव गृह्यते न
तु यजमान इत्यत्र संज्ञाधिकार एव शरणम् ।

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतानुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्रा-
प्यवध्यानाभ्यसमसमितसंमितेषु ॥ ९० ॥

नावादिभ्योऽष्टभ्यो यथासंख्यं तार्यादिष्वष्टस्वर्थेषु यत्स्या-
त् । तार्यादियोगे हि यथासम्भवं करणे कर्त्तरि हेतौ तु-

ल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिरर्थाल्ल-
 भ्यते । अत्र प्रथममूलान्तानां द्वन्द्वं कृत्वा द्वितीयमूलादिद्वन्द्वेन
 सह महाद्वन्द्वः । मूलान्तानान्द्वित्राणां वा मूलादीनामेव वा
 कृत्वेति दिक् । तेन सारूप्याभावादेकशेषो न । नात्र तार्थ ना-
 व्यम् । शक्यार्थे ऋहलोर्ण्यत् । करणे तृतीया । वयसा तुल्यो
 वयस्यः । संज्ञाधिकारान्नेह । वयसा तुल्यः शत्रुः ! धर्मेण प्राप्यं
 धर्म्यं फलम् । ननु धर्मादनपेत इति वक्ष्यमाणेन सिद्धम् ।
 मैवम् । यद्धि धर्ममनुवर्तते तत्तस्मादनपेतम् । फलं तु धर्मवि-
 रोधि । धर्मस्य फलनाशयत्वात् । विषेण वध्यो विष्यः । विषेण
 वधमर्हतीत्यर्थः । दण्डादिभ्य इति सूत्रेण वधशब्दादर्हार्थे
 यद्विधानात् । तत्र हि शर्षिच्छेदाद्यच्चेति पूर्वसूत्राद्यदनुवर्तत इति
 पञ्चमे वक्ष्यते । मूलेनायाम्यं मूल्यं लाभाख्यद्रव्यम् । तथाहि
 मूलं नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणिग्भिर्विनियुक्तं द्रव्यम् ।
 तेन स्वस्मादतिरिक्तं लाभाख्यं द्रव्यं शेषीक्रियते आत्मन
 उपकारकं क्रियते । आङ्पूर्वकश्च नमिरभिभवे वर्तते तस्मा-
 त्पोरदुपधादिति यति प्राप्ते अत एव निपातनाण्यत् । आ-
 याम्यमभीभवनीयं आत्मानं प्रति शेषीकर्तव्यम् । स च ला-
 भाख्यो भाग एव लोके तु यावता द्रव्येण पटादिकं क्रियते
 तत्रैव समुदाये मूलशब्दः प्रसिद्धः न तु मूलातिरिक्तभाग-
 मात्रे । तत्र मूल्यशब्दस्य तद्धटिते सङ्गे लक्षणैव । एतेन यत्र
 दायप्रतिग्रहादिलब्धे क्षेत्रे विक्रीयमाणे मूल्यं नास्ति तत्रापि
 क्रयद्रव्ये मूल्यशब्दप्रयोगो व्याख्यातः । लक्षितलक्षणाभ्यु-
 पगमात् । मूलेन समो मूल्यः पटः । उपादानेन समानफल
 इत्यर्थः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । सीता हलाग्रम् । स-
 म्पूर्वादिणः क्तः । समितं सङ्गते निम्नोन्नतादिरहितं कृतमि-

त्यर्थः । समीकृतमिति यावत् । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिः । परमसीत्यम् । द्वाभ्यां सीताभ्यां समितमिति तद्वितार्थे समासस्ततो यत् द्विसीत्यम् । तुल्या समितं तुल्यम् । संमितं सदृशम् । यथा तुला परिमेयं परिच्छिनत्ति एवं तुल्यमपि प्रतियोगिनं सादृश्येन परिच्छिनत्तीत्यर्थः । रुद्धिश्चेयम् । संज्ञायामित्यधिकारात् ।

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९१ ॥

धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः । तेन शास्त्रीयात्पथोऽनपेतमेव पथ्यं न तु मार्गादनपेतश्चोरोऽपि ।

छन्दसो निर्मिते ॥ ९२ ॥

तृतीयान्ताच्छन्दसो यत्स्यान्निर्मिते । छदि संवरण इति चुरादेर्धातूनामनेकार्थतया इच्छापयार्थोऽयं छन्दःशब्दोऽसुबन्तः घबन्तस्तु प्रसिद्ध एव । स्वछन्दोछलइछकछेत्यादौ । वेदवाची त्रिष्टुबादिवाची च सान्त इह न गृह्यते संज्ञाधिकारात् । तत्र निर्माणे इच्छायाः करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीयान्तादिति लभ्यते । छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः ।

उरसोऽण् च ॥ ९३ ॥

चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्र औरसः । उरस्यः । संज्ञाधिकाराच्चेह । उरसा निर्मितं सुखम् ।

हृदयस्य प्रियः ॥ ९४ ॥

हृदयशब्दात्पृष्ठ्यन्ताद्यत्स्यात्प्रीतिकरेऽर्थे । हृद्यो देशः । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेशः ।

बन्धने चर्षौ ॥ ९५ ॥

हृदयशब्दात्पृथग्यन्ताद्धन्धने यत् स्यादृषावभिधेये । ऋषि-
रिह वेदः तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथा दर्शनात् । हृदयस्य बन्धनो
हृद्यो वशीकरणमन्त्रः । तेन हि परहृदयं बध्यते । कृद्योगल-
क्षणा कर्मणि षष्ठी हृदयस्येति । अलौकिके तद्वितप्रकृतिभागे
तु वचनसामर्थ्यादेव । संज्ञाधिकाराद्वसिष्ठादावृषौ नायं यत् ।

मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ॥ ९६ ॥

मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम् । कर्म-
णि षष्ठी । ततो यत् । जल्पशब्दो भावसाधनः कर्तरि ष-
ष्ठी । जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः । कर्षशब्दो
नेह परिमाणार्थः किन्तु क्रियाशब्दः संज्ञाधिकाराद्धलसम्बन्धा-
च्च । हलस्येति कर्मणि षष्ठी करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्त-
रि वा । रथसीताहलेभ्य इति तदन्तविधिः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः ।

तत्र साधुः ॥ ९७ ॥

सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृति-
भावः । कर्मण्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते । तदु-
पकारकोऽपि । संज्ञाधिकारात् ।

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ९८ ॥

जनो जन इति प्रतिजनम् । यथार्थे यदव्ययमिति वी-
प्सायामव्ययीभावः । तत्र साधुः प्रातिजनीनः । प्रतिजन ।
इदंयुग । संयुग । पापकुल । परस्यकुल । अमुष्यकुल ।
सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । परस्यामुष्येति षष्ठ्या निपात-
नादलुक् ।

भक्ताराणः ॥ ९९ ॥

भक्ते साधवो भक्ताः शालयः ।

परिषदो ण्यः ॥ १०० ॥

परिषदि साधुः पारिषद्यः । परिषद इति योगविभागा-
णोऽपि । तथा च भाष्यं प्रयुक्तम् । पारिषदकृतिरेषा तत्र भव-
तामिति । सर्ववेदपारिषदं शास्त्रमिति च । पार्षदमिति पाठे पृषो-
दरादित्वादिकारलोपः ।

कथादिभ्यष्ठक् ॥ १०१ ॥

कथायां साधुः काथिकः ।

गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ १०२ ॥

गुडे साधुगौडिक इक्षुः । कौल्माषिको मुद्गः । साक्तुको
यवः । गुड । कुल्माष । सक्तु । अपूप । मांस । ओदन । इक्षु ।
वेणु । संघात । प्रवास । निवास ।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ १०३ ॥

पथि साधुः पाथेयः । आतिथेयः । वसनं वसतिः ।
वसेश्चेत्यतिप्रत्ययः । तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः । स्वस्य पतिः
स्वपतिराढ्यः तस्य योग्यं स्वापतेयं धनम् ।

सभाया यः ॥ १०४ ॥

सभायां साधुः सभ्यः । अन्तोदात्तः । यति तु तित्स्वरः
स्यात् । क्रतुर्भवत्युवध्य इति वत् । व्यच्कत्वेऽपि हि तत्र यतो-
नाव इति न भवति । यस्येतिलोपात्प्राक् व्यच्त्वात् । यदु-
त्पत्तिवेलायां व्यच्त्वस्य वेदभाष्ये स्थापितत्वात् । पक्षान्तरे तु
नमः श्रण्याय च फेत्नाय चेत्यादिवदाद्युदात्तः ।

दृशच्छन्दसि ॥ १०५ ॥

समेयो युवा ।

समानतीर्थे वासी ॥ १०६ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । वसतीति वासी । निपातनाष्णिनिः । ग्रहादेराकृतिगणत्वाद्वा । समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः । तीर्थे ये इति समानस्य सभावः । तरन्त्यनेनेति तीर्थम् । तरतेस्थक् । तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । यौनौ जलावतारे चेति विश्वः । इह त्वध्यापकवाचिन एव ग्रहणं नान्यस्य । संज्ञाधिकारात् ।

समानोदरे शयित औ चोदात्तः ॥ १०७ ॥

समानोदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता । श्वेतिर्हि स्थितौ दृष्टः जलाशय कुशेशयमिति यथा । समानमुदरमिति पूर्वापरप्रथमेत्यादिना कर्मधारयः । ततो यत् । तित्स्वरापवाद औचोदात्तः ।

सोदराद्यः ॥ १०८ ॥

औ चोदात्त इति नानुवर्त्तते । विभाषोदर इति सभावः । तत्र तीर्थे य इत्यतोनुवृत्ते ये इत्येतद्विषयसप्तमीपरतया व्याख्यास्यते । तेन सोदर इत्यस्मात् यः । सोदर्यः । समानोदरे शयित इत्येवार्थः । प्रत्ययस्वरः । कथं तर्हि अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोपि विमुञ्चतीति मुरारिः । उच्यते । सह समानम् उद्गं यस्येति वोपसर्जनस्येति सभावः । अत एव यत्र भ्राता सहोदर इत्यपि सिद्धम् ।

भवे छन्दसि ॥ १०९ ॥

सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत्स्याच्छन्दसि । मेध्याय च विद्युत्याय

च । यथायथं शैषिकाणामणादीनां घादीनां चापवादोयं यत् ।
पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधिनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात्
तद्यथा । मृञ्जवान्नाम पर्वतः । तत्र भवः । मौञ्जवतः । सोमस्येव
मौञ्जवत्तस्य भक्षः । आपादसमाप्तेऽछन्दोऽधिकारः ।

पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥ ११० ॥

तस्य त्वा पाथ्यो वृषा । चनोदधीत् नाद्यो गिरो मे । पाथसि
भवः पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः । पाथोन्तरिक्षमिति वृत्तिकाराः ।
पाति भूतान्यवकाशदानेनेति व्युत्पत्तेः । यद्यपि पातेर्वले जुट्
च उदके थुट् अत्रे चेति अत्रोदकयोः पाथःशब्दो व्युत्पाद्यते
तथापि बाहुलकादन्तरिक्षेऽपीति भावः ।

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ १११ ॥

वेशन्तः पल्वलम् । विशेषश्च । तत्र भवा आपो वैशन्त्यः ।
वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ।

स्रोतसो विभाषा ड्यङ्यौ ॥ ११२ ॥

पक्षे यत् । ड्यङ्ययोस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रो-
त्यः । स्रोतस्यः ।

सगर्भसयूथसनुत्ताद्यत् ॥ ११३ ॥

अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । योनः सनुत्य
उत वा जिगत्तुः । नुतिर्नुतम् । नपुंसके भावे क्तः । सगर्भा-
दयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । सर्वत्र समानस्य छन्दसीति स-
भावः ततो भवार्थे यत् । यतोऽपवादः ।

तुग्राढन् ॥ ११४ ॥

भवार्थे । पक्षे यदपि छान्दसत्वात् । आवः शयं वृषमन्तु-

ग्न्यास्त्विति बह्वृचः । तुग्रियास्त्विति तु शास्त्रान्तरे । घनाका-
शयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः ।

अग्राद्यत् ॥ ११५ ॥

अग्रे भवमग्न्यम् । भवे छन्दसीत्येव सिद्धे यच्छयान्धि-
र्वाधा मा भूदिति यद्विधीयते ।

घञौ च ॥ ११६ ॥

चकारो ऽव्यवहितं घनं समुच्चिनोति नतु संनिहितमपि
यतम् । पूर्वेणैव तत्सिद्धेः । अग्रियः । अन्तोदात्त आद्युदात्तश्च ।
अग्रीयः । लोके त्वग्रिम इत्येव । कथं तर्हि एतच्छुभं विजानी-
हि ब्राह्मणाग्न्यस्य लक्षणमिति । छन्दोवदृषयः कुर्वन्तीति
प्राञ्चः । वस्तुतस्तु साध्वर्थे यत् । शाखादित्वादिवार्थे य इति वा ।

समुद्राभ्राद् ॥ ११७ ॥

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणाम् । नानदतो अन्नियस्येव घोषाः ।

बर्हिषि दत्तम् ॥ ११८ ॥

भव इति निवृत्तम् । अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इतिः
वृंहेर्नलोपश्च । बर्हिः कुशहुताशयोः । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्यं भागकर्मणी ॥ ११९ ॥

भागोऽशः । कर्म क्रिया । यदग्रे पासि दूत्यम् । भागे
तस्येदमित्याणि प्राप्ते वचनम् । कर्मणि तु दूतवणिग्भ्यामित्यौपसं-
ख्यानिके ये प्राप्ते ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२० ॥

षष्ठीबहुवचनम् । ताभ्यां रक्षःशब्दयातुशब्दाभ्यां हननकर-
णभूतेत्यर्थे यत्स्यात् छन्दसि । कृद्योगे कर्मणि षष्ठी । याते अग्रे

रक्षस्या तनू । यातव्या । रक्षसां यातूनां च हननीति विग्रहः ।
बहुवचनान्ताद्विधानं स्तुत्यर्थम् । बहूनां रक्षसां हननेन स्तुति-
प्रतीतेः । नैऋतो यातुरक्षसीत्यमरः । सूत्रे विरूपाणामपीत्येकशे-
षस्तु न भवति । शब्दस्वरूपपरतया भिन्नार्थत्वात् । शैषिकयो-
रण्छयोरपवादोऽयं योगः ।

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२१ ॥

आभ्यां यत्स्यात्प्रशंसने । शंसु स्तुतावित्यस्मात् कृत्य-
ल्युटो बहुलमिति भावे क्यप् । तद्योगे कर्मणि षष्ठी । रयिरस्त्य-
स्या रेवती । रयेर्मतौ बहुलमिति सम्प्रसारणम् । जगच्छब्दात्
छतृवद्भावावन्डीष् । हविषे हिता हविष्या । उगवादिभ्यो यत् ।
तासां प्रसंशनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् । यस्येति लोपे
कृते हलो यमां यमि लोपः ।

असुरस्य स्वम् ॥ १२२ ॥

अणोऽपवादः । असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।

मायायामण् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात्षष्ठ्यन्तान्मायायामण् स्यात् । पूर्वसूत्रापवा-
दः । आसुरी माया स्वधया कृतासि ।

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टिकासु लुक् च मतोः ॥ १२४ ॥

मत्वन्तप्रकृतिकात्प्रथमान्तादुपधानकरणीभूतमन्त्रार्थकादा-
सामिष्टकानामितीष्टकारूपे सम्बन्धिनि यत्स्यात् मतोश्च लुक् ।
वर्चः शब्दोऽस्मिन्निति वर्चस्वान् । चयनेऽङ्गभूतो मन्त्रः ।
स व देवस्य त्वा सवितुः प्रसर्व इत्यादिकः । स उपधीयन्ते-
नेनेत्युपधानो यासामिष्टकानां ता वर्चस्याः । वर्चस्या उपदधा-
तीति हि श्रूयते । यद्यपि तस्मिन्मन्त्रे पदान्तराणि सन्ति त-

थापि तत्प्रकृतिकमतुषि प्रत्ययो नापादनीयः । छन्दोधिकारात् । तत्र हि सिद्धस्यानुशासनं न तु काव्यादिवत् अपूर्वोत्प्रेक्षासम्भवः एवं चेह इतिशब्दादिकं स्पष्टार्थमित्यवधेयम् । एवं तेजस्याः । ऋतव्याः । अथ कथं सृष्टीरुपदधाति प्राणभृत उपदधातीति । सृष्ट्याः प्राणभृत्या इति हि प्राप्नोति । सत्यम् । सृष्ट्यादिशब्दानां तद्वन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासूपचारात्प्रयोगः न तु तद्धितान्तमेतदित्यवधेहि । पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तु तद्धितपरतया प्रतीयमाना ग्रन्था भङ्गत्वानेयाः ।

अश्विमानण् ॥ १२५ ॥

अश्विमच्छब्दात्प्रागुक्तेर्थेऽण् स्याद्यतोपवादः मतोर्लुक् च । इनप्यनपत्य इति प्रकृतिभावः । अश्विनरीरूपदधाति । अश्विनशब्दवान्मन्त्र उपधानो यासामिष्टकानान्ता इत्यर्थः ।

वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ १२६ ॥

तद्वानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्त्तते । तत्र मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्ततया व्याख्यायते । मूर्धशब्दप्रकृतिको यो मतुप् तदन्तप्रकृतिकात्प्रथमान्तान्मतुप् स्यात् । यतोऽपवादः । प्रकृत्यन्तर्गतस्य मतोर्लुक् च । वयःशब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु वाच्यासु । मूर्धन्वतीरूपदधाति । अनोनुडिति लुङागमः । वयःशब्दवन्मन्त्रोपधेयत्वाद्वयस्याशब्देन छन्दसीष्टका व्यवहृताः । ताश्च बह्वयः तास्वन्तश्चतस्रो मूर्धन्वत्वः विष्टम्भो वय इत्यादिभिर्वयस्वीर्ज्ञमन्त्रैरुपधेयाः । तत्र यद्यपि मूर्धन्वयः प्रजापतिछन्द इत्यस्मिन्नन्तिम एव मन्त्रे मूर्धन्शब्दोऽस्ति तथापि तत्साहचर्याद्विष्टम्भोवय इत्यादयश्चत्वारोऽपि मन्त्रा मूर्धशब्दवन्त उच्यन्ते छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् अत एव तदुपधेयेष्टकासु

मूर्धन्वतीरिति बहुवचनम् । वयस्यास्विति किम् । अग्रे यश-
स्विन्यशसे समर्थय । अयं मूर्धा परमेष्ठितिकेवलमूर्धशब्दवता
वयशब्दरहितेन मन्त्रेणोपधेयासु मा भूत् । गायत्रीः पुरस्ता-
दुपदधाति तेजो वै गायत्री । तेज एव मुखतो धत्ते । मूर्धन्वती-
र्भवन्तीति श्रूयते । तत्र उपधानमन्त्रेष्वग्निमूर्धाभुवइत्यादिषु
वयःशब्दाभावात्कथमस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति चेत्, अत्राह ।
प्रथममतुवन्त एवासाविष्टकास्वौपचारिकः सृष्टिप्राणभृदादिव-
त् । एतावान्परं भेदः । स्तष्यादावेकस्यापि मतुपो विरहालक्षि-
तलक्षणा इह तु लक्षणामात्रमिति । अत्रेदमवधेयम् । सूत्रे वय-
स्यास्वितिप्रयोगोऽपि लाक्षणिकः । वयस्याशब्देन छन्दसि व्यव-
हृताष्वित्यर्थात् । यद्वा । छन्दोवत्सूत्राणीति भाष्यकारेष्टेरय-
मेव ज्ञापकः । अथवा सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । छान्दसा अपि
कचिद्भाषायां प्रयुञ्जत इति । तेन तुरासाहं पुरोधाय । अनु-
पस्थितपरिपंथिभिः पार्थिवैरित्यादि सिद्धम् ।

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२७ ॥

यत्स्यात् छन्दसि । नभोऽभ्रम् तदस्मास्मिन्निति नभस्यो
मासः । तपस्यः । मधव्यः । ओजस्या तनुः । मासतन्वोः किम् ।
स्वध्वरासो मधुमन्तो अग्नयः । अत्र वार्तिकद्वयम् । मासतन्वो-
रनन्तरार्थे वा । लुगकारेकाररेफाश्चेति । वाशब्दश्चार्थे । मध्व-
स्मिन्ननन्तरमस्ति मधव्यो मासः । लुक् । मधुः । तपः ।
नभः । तपोनभसोः क्लीबत्वं छान्दसम् । अकार । इषः ।
ऊर्जः । इष्यमाणत्वादिद् अन्नम् । ऊर्ग बलम् । तद्वा-
नित्यर्थः । इकारः । शोचनं शुक् । सास्मिन्नस्ति शुचिः । रेफः ।
शुक्रः । अयस्मयादित्वाज्जशत्वं न ।

मधोर्ज च ॥ १२६ ॥

चाद्यत् । पक्षे औपसंख्यानिको लुक् । माधवः । मध-
व्यः मधुः । तन्वो मधव्याः । माधवा तनूः । इह छन्दा
धिकारे लुगादीनां विधानाद्भाषायां कथमिति चेत् । अव्यु-
त्पन्ना एव तत्र नभःप्रभृतयः । यद्वा । इषऊर्ज इत्यर्श-
आद्यच् । शोचतेरन्तर्भावितरायर्थादौणादिक इप्रत्यये शुचिः
शोचयति प्राणिन इति कृत्वा । नभःप्रभृतीनां अभेदोपचारा-
न्मासे वृत्तिः । नभस्यप्रभृतयस्तु तत्र साधुरिति यदन्ताः ।
मधुयोगान्मासो मधुः । तस्यैव प्रज्ञादिपाठादणि माधवः ।

ओजसोऽहनि यत्खौ ॥ १२७ ॥

ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्खौ स्तः अहनि वाच्ये । ओजस्य-
महः । खथेति तु न कृतम् । चकारेण संनिहितस्य तस्यानुकर्ष-
णाप्रसङ्गात् ।

वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ ॥ १२८ ॥

वेशोयशःशब्दौ आदी यस्य तादृशाद्भगशब्दान्ताद्यल् ख
एतौ स्तः । वेशो बलं तदेव भग इति कर्मधारयः । भगः श्री-
काममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिष्वित्यमरः । वेशो भगोऽस्यास्तीति
वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभाग्यः । यशोभगीनः । यथा-
संख्यं तु स्वरितत्वाभावाच्चेति यथासंख्यसूत्रे भाष्ये स्थितम् ।
वृत्तिकृत्तु यल् खचेति सूत्रं व्यभजत् ।

पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १२९ ॥

मत्वर्थे इति निवृत्तम् । पूर्वशब्दाच्चृतीयावहुवचनान्तात्क-

तमित्यर्थे इनयौ स्तः चात्स्व इति वृत्तिकाराः । यल् तु नानुवर्तत
इत्येतदपि हि योगविभागफलं तैरुक्तम् । यल्खावित्येकयोग
इति भाष्यपक्षे तु यल्प्यनुवर्तते । यदि वेदे लिट्स्वरो नास्ती-
त्यत्र प्रमाणमस्ति तर्ह्येकदेशानुवृत्तिरस्तु किंत्वेतच्चत्वं सर्वशाखा-
दृषां महर्षाणामेव दृग्गोचरो नतु योगजधर्मरहितानामपि ।
गाम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः । यतेपन्था सचितः पू-
र्व्यासः । पूर्वीणाः । अद्भिः संस्कृतमित्यर्थः ।

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३० ॥

समित इति पाठान्तरम् । उभयथापि तुल्य इत्येवार्थः ।
सहस्रियासो अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः ।

मतौ च ॥ १३१ ॥

सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । तपःसहस्राभ्यां विनिनी
इत्यस्यापवादः । सहस्रमस्यास्ति सहस्रियः ।

सोममर्हति यः ॥ १३२ ॥

सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः । कथं तर्हि प्रीताऽस्मि
ते सोम्य चिराय जीवेति रघुः । छन्दोधिकारात् । उच्यते ।
सोमः कर्पूरचन्द्रयोः । सोम इव सोम्यः । शाखादि-
त्वाच्च । सोमे साधुः तत्र साधुरिति यद्वा । सौम्ये-
त्यादिवृद्धिपाठे चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् ।

मये च ॥ १३३ ॥

सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । आगतविकारावयवप्रकृता
मयडर्थाः । तथा च सूत्राणि । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां

रूप्यः । मयद् च मयद् वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ।
तत्प्रकृतवचने मयडिति । तेन यथायोगं पञ्चमीषष्टीप्रथमाः सम-
र्थविभक्तयः । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः ।

मधोः ॥ १३४ ॥

य इति निवृत्तम् । मधुशब्दान्मयडर्थे यत् स्यात् । मध-
व्यान् । मधुमयानित्यर्थः ।

वसोःसमूहे च ॥ १३५ ॥

चान्मयडर्थे । यथायोगं समर्थविभक्तिः । वसोरितियोगवि-
भागात्स्वार्थेऽपि यत् । अग्निराग्ने वसव्यस्य । हस्तौ पृणस्व
बहुभिर्वसव्यैः । पृणातिः पूरणकर्मा । अक्षरसमूहे छन्दस
उपसंख्यानम् । ओश्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रौ-
षडिति चतुरक्षरम् । येयजामाह इति पञ्चाक्षरम् । यजेति
द्व्यक्षरम् । द्व्यक्षरं वषट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्र-
जापतिर्यज्ञमनुविहितः । सप्तदशाक्षरात्मकश्छन्दस्योऽक्षरसमूहः
प्रजापतिः । प्रजापतिना दृष्ट इत्यर्थः । छन्दःशब्दादक्षर-
समूहे वर्तमानात्स्वार्थे यत्प्रत्ययः ।

नक्षत्रात् घः ॥ १३६ ॥

स्वार्थे । नक्षत्रिणेभ्यः स्वाहा ।

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १३७ ॥

आभ्यां तातिल् स्यात्स्वार्थे छन्दसि । सविता नः सवतु
सर्वतातिम् । प्रदक्षिणदेवतातिमुराणः ।

शिवशमरिष्ठस्य करे ॥ १३८ ॥

करोतीति करः पचाद्यच् । कृद्योगलक्षणा कर्मणि
बष्ठीह समर्थविभक्तिः । शिवं करोति शिवतातिः । या-
भिः शन्ताती भवथो ददाशुष अथो अरिष्टतातये । भाषायां
शिवतातिप्रभृतीनां प्रयोगश्चिन्त्यः ।

भावे च ॥ १३९ ॥

शिवादिभ्यो भावे तातिल् स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः
शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः । यतोऽधिकारः समास-
श्छन्दसीत्यस्य च ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणस्य श्रीलक्ष्मीधरसूरेः
सूनुना भट्टोजिदीक्षितेन कृते शब्दकौस्तुभे चतुर्थस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

पादः समाप्तोऽध्यायश्च ॥

